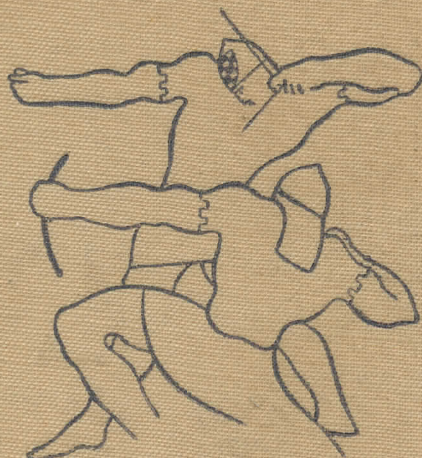
A. TRESIĆ PAVIČIĆ

IZGON MONGOLA IZ HRVATSKE

REDOVNO IZDANJE
O STOTOJ GODIŠNJICI MATICE HRVATSKE
1842—1942

A. TRESIĆ PAVIČIĆ

IZGON MONGOLA IZ HRVATSKE

PRIGODOM SEDAMSTOTE GODIŠNJICE

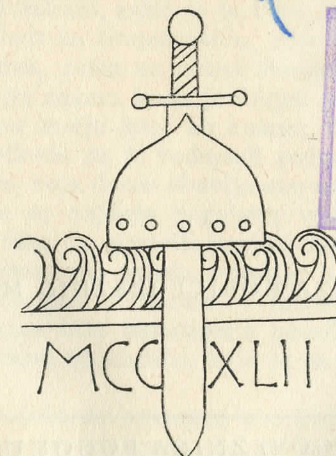
1242—1942

ZAGREB 1942

TISAK „TIPOGRAFIJE" D. D. U ZAGREBU

A. TRESIĆ PAVIČIĆ

IZGON MONGOLA IZ HRVATSKE

Tiskanje i raspačavanje dopušteno odlukom Državnog izvještajnog i promičbenog ureda od 24. rujna 1942., broj 14872/42.

CRTEŽ I NASLOV ZA KORICE IZRADIO MLADEN VEŽA

UVEZ: KNJIGOVEŽNICA BOGOMIL ŠOBAN

PREDGOVOR

MENS AGITAT MOLEM

Oblici raznih zemalja nisu slučajni, kao ni oblici čovječjeg tiela. Sve u prirodi ima svoje uzroke, a i svoju svrhovitost. Kao što se ne gradi kuća bez nacrta graditelja, tako ni planeti, ni sunčani sustavi nisu građeni bez svrhovite namjere svog svesilnog Arhitekta. To vriedi i za uobličenje površina i za nutarnji ustroj raznih planeta, koji su griju na raznim suncima, kao i za svaku ljudsku glavu. Isto tako svaki kraj zemlje ima svoje oblike, svoje rudno blago u nutrini, svoje vodene struje na površini, koje izvirući iz planina, također svrhovito građenih, teku unapried određenim pravcem kroz udolja i gudure, praveći svrhovite vodopade, a u nizinama natapaju plodna polja. I tektonski su oblici raznih zemalja svrhoviti, ali ta svrhovitost neiskusnom umu ljudskom do danas nije potpuno jasna, iako bi se moglo već sada navesti sijaset razloga i dokaza, zašto je to tako. Samo iskustvo mnogih milenija otkrit će čovječanstvu, koje se nalazi još uviek u dobi djetinjstva, zašto su oblici zemlje ovakvi, kakvi su, a ne drugačiji. Ne znamo, kada je čovjek počeo upotrebljavati vodopade, da mu melju žito; ali znamo, da nije protekao ni čovječji viek, otkada su ti vodopadi postali proizvađači munjine, to jest sile, koja danas obavlja sve najkulturnije potrebe čovječanstva, te su najveće bogatstvo onih sretnih zemalja, koje ih imaju; tako da goroviti krajevi nemaju što da zavide plodnim ravnicama, ako imadu dovoljno vodopada. Vodopadi čak oplođuju ravnice prirodnim i umjetnim gnojivom. Ni prije planine nisu bile nepotrebne gomile klisurina, te su vršile predodređenu im zadaću, koja je za mnoge narode bila spasonosna.

Nije moja zadaća da opisujem sve bezbrojne koristi planina, nego samo da istaknem, da, po svoj prilici, bez njih hrvatskog naroda danas u našoj domovini ne bi bilo; i to ne

samo, jer su planine prirodne tvrđave, koje su nas spasavale, nego jer one dadoše karakteristični tip i psihičke vrline narodu, koji na njima živi; jer priroda i čitava zemlja nije mrtva stvar, kao tielo bez duše, nego u njoj vlada živa strahovita sila, bez koje ona ni jednog trenutka ne bi bila ono, što jest, nego besviesna i bezumna masa, igračka drugih dalekih sila. Ta nutarnja svrhovita sila odlučuje u glavnom i o događajima na zemaljskoj površini i daje svakom kraju ne samo oblik, nego i duhovne vrline, ne rušeći time slobodnu volju, nego jačajući one, koji teže za dobrim, susprežući nagnuća zlih, a da ne rješava odgovornosti, nagrade ili kazne, nego sve u svoje vrieme, po višnjoj pravdi, izravnava, iako to nije uviek očito kratkovidnom umnom ljudskom oku, zamagljenom mrenom sebičnosti. Ta višnja sila, koja ravna planetima i suncima, proniče ih i vlada beskrajem, a pojavljuje se oku smrtnika gdje jače gdje slabije, gdje kao sjajno sunce, gdje kao oblačni planet, gdje kao magluša u razvoju, rađajući po beskraju bezbroj kozmosa, a po planetima bezbroj cvatnih života, i svietleći iz razuma ljudskoga ljepše i sjajnije nego sa zviezda. Konačna svrha izmiče razumu ljudskomu, jer dok božanska sila daje svu energiju ljudskom srcu, da neprestano i nehotično radi od zametka do smrti, mozak ljudski prepušta ljudskom arbitriju, da mu se oduzme dostojanstvo odgovornosti. Zato čovjek više osjeća srcem tu silu, nego li je dohvaća umom, jer je ona samo u vječnosti Apsolutnoga, a sva radost života sastoji se u sve većem shvaćanju njene beskrajne i vječne ljepote.

Mi smo istom na prvom početku toga shvaćanja, i zato su nam događaji razvitka na površini zemlje omotani gustim koprenama. Mi vidimo, što nam je u prostoru i vremenu najbliže. Ostalo svjetlomrca, ili se gubi u mraku udaljenosti. Uzročni lanac, iako mu ne vidimo ni početka ni konca, ne gubi nikad spokojnog biočuga između prošlosti i sadašnjosti, bilo fizičkih, bilo moralnih motiva, i kombinacija jednih s drugima. Izvanredno oštar um mogao bi mnogo toga otkriti u oba pravca. Za apsolutni Um sve je vidljivo u njegovoj vječnoj potencijalnosti.

Ovaj nazor bi mogao izgledati kao mehanični determinizam, a ipak nije. U Apsolutnome predviđeno je djelovanje slobodne volje, i njeno suradništvo s Njime. To daje najveće

dostojanstvo ljudskom biću među svim poznatim stvorovima; a da ipak apsolutno sveznanje ne prisiljava slobodna bića na djelovanje. Slobodno biće ne radi, jer je tako predviđeno u sveznanju; nego sveznanje vidi, kako će slobodno biće upotrebiti slobodu, a da ga na to predviđanjem ne sili. I ograničeni čovjek predviđa, što će učiniti slabiji smrtnik u nekom času; a nikomu ne pada na um reći, da je to slabić učinio, jer je to onaj bistrijeg uma predvidio.

Slobodan čovjek postaje odgovoran za svoja djela; i to neminovno osjeća. Ta odgovornost uzdiže ga nad sva fenomenalna bića. Osjećaj odgovornosti uzdiže čovječji duh tako visoko, da i u najljućim patnjama osjeća vjeru u apsolutnu pravdu, osobito kad je mučen od ljudske nepravde i od fenomenalnih oluja, a višnja Pravda na sudu uzimlje u obzir prirođene slaboće. Ta vjera isključuje svaki pesimizam; a najstrašnije muke pretvara u najuzvišenije radosti. Osjećaj odgovornosti pred višnjom Pravdom svojstvo je jedinoga čovjeka. Daje mu najveće dostojanstvo, kojim on jedini u svemiru zrcali Apsolutnoga, kano kaplja rose na cvietu sunce. Ljudska duša, prosjana njegovom svjetlošću, uzdiže čovjeka nad svu prirodu, i spaja ga izravno s Apsolutnim. Neko ljudsko biće osjeća više, neko manje taj uzvišeni spoj, kako ga jače ili slabije grije to tjelesnim očima nevidljivo Sunce beskraja, vidljivo za nas samo u odrazu na fenomenima. Duhovne oči ljudske jedva ga naziru kroz guste magle pojava; jer da ga vide u sjaju beskrajnosti, ostaje im čitava vječnost. To sunce grije i oživljuje ne samo pojedince, nego i sva nebeska tjelesa, sve planete i sve njihove oblike, i utječe na njih iz nutrine, a iz beskraja kozmičkim zrakama i drugim još čovjeku nepoznatim silama. Nutarnje djelovanje kroz usijanu magmu svakovrsnim silama različito utječe na različite krajeve, prema tome kakve im je oblike Promisao dala u prvobitnim kataklizmima. Sve to utječe na ćud i karakter stanovnika, tako da bi um, oštriji nego što je ljudski na današnjem stupnju razvitka, mogao po tome nagoviještati o budućnosti naroda dotičnoga kraja, kao što frenolozi i hiromanti proriču budućnost po crtama lica, ruku i ostalih tjelesnih oblika.

U staro se doba vjerovalo da neka božanstva u raznim krajevima proriču kroz proročišta. Nije potrebno vjerovati ni u delfijskog Apolona, ni u njegovu Pitiju, ni u egipatskog Ha-

mona, koji je proricao iz pustinjskog pieska, i t. d., da se vjeruje u onu Vergilovu: M e n s   a g i t a t   m o l e m (misao pokreće masu); jer nema atoma u čitavom svemiru, koji nije pod utjecajem apsolutne misli-sile, energije, koja svemu daje život i kretnju, i sve svrhovito upravlja i vodi. To je ona M e n s, koja je miesila oblike svjetova od iskona, i koja u glavnom vodi sudbine planeta i naroda na njima, dopuštajući suradnju ljudskih volja na njegovom predodređenom planu, da time odlikuje čovjeka nad svim stvorovima, trpeći i njegove zablude, tek da mu omogući i samostalnu zaslugu. Od te suradnje rađa se poviest na površini planeta strašna i krvava u početcima, da se tim ljepša razvija kroz oluje vremena i kataklizme telurične i ratne. Čak i rat je strahovito sredstvo za što brže postignuće procvata i blagostanja u prosvjeti i ljubavi vječnoga mira. To je luka, prema kojoj plovimo kroz krvave ratne oluje, koje na koncu novim otkrićima pospješuju razvitak uljudbe prema vječnome miru Grada Božjega. Iz najgrublje sile rađa se prosvjeta, kao iz gnoja mirisni liljani i zlatne sočne naranče.

Teže je predviđati budućnost pojedinca nego skupina, obitelji, zadruga, plemena, naroda. Pojedinac stvara sam odluke, kojima motive nitko ne može točno omjeriti, ni on sam, jer u njemu ima i podsviesnih sila, koje ne potpadaju pod njegovu volju ni odgovornost: dok su odluke skupina spojene u iskočnici (rezultanti) svih volja, koje obično rade pod naginjanjem istih pokretala. Slobodne volje djeluju u društvu jedna na drugu sugestijom i psihičkim izljevima sila, gdje slabije volje primaju i usvajaju odluke jačih, a po tom je lakše predvidjeti njihova djela.

Što je društvo veće i u svom ustroju zapletenije, to se više njegove odluke udaljuju od odluka čiste moralne slobode i podliežu utjecajima raznih društvenih skupina, slojeva i klika, koje sve više popuštaju sugestijama jačih ili lukavijih vođa, te općim osjećajima i strastima klasa, osobito onih vođa, koji lukavo iskorišćuju biede viših i nižih slojeva za svoje ambicije. U naprednim društvima ukrštava se bezbroj interesa industrijskih, poljodjelskih, trgovačkih, financijskih, političkih, higijenskih, kulturnih i t. d. U takvom spletu slobodna volja se sve više uzdiže na moralne vrhove. U nizinama vladaju oluje, kojima vitlaju demagozi, ili lukavi državnici, dok i njih

oluje ne otprhnu. Kako su strasti slične, često identične, više plod vanjskih nego nutarnjih sila, više skrivljene slabom upravom i nebrigom vladajućih osoba, koje obično ne vodi na kormilo volja za općim dobrom, ni umna vrlina i priprema, nego ambicija i pohlepa, to se njihov učinak da približno točno proračunati. Historija daje za to bezbroj primjera, a statistika ih dokazuje brojkama. Odgovornost za te zablude i nesreće ne može pasti na zavedeno mnoštvo, koje vjeruje, nego na one, koji obećavaju, što ne mogu dati.

Osim toga na razvoj ljudskih događaja utječu mnoge druge sile, kao geografske, klimatske i meteorološke prilike, borbe po čitavoj kugli zemlje i bezbroj drugih slučajnosti.

Po razvoju historije i po njenim analogijama — ne zakonima, jer pravih čistih matematičkih zakona ona nema; inače bi slobodna volja bila tašta obmana — i po bezbrojnim podatcima raznih statistika, jači umovi mogu ipak u glavnim crtama predviđati budućnost, tako da ima dosta primjera jasno predviđenih događaja, jer poviest nije drugo nego iskočnica (rezultanta) iskonskog plana Nepokretnog Pokretnika za slobodnim djelovanjem, pa i strastima ljudskih volja. U rezultantu iskonskog plana Nepokretnog Pokretnika spadaju svi utjecaji fizičkih, klimatskih, meteoroloških i kozmičkih sila, koje čovječanstvo istom počinje otkrivati. U tom ogromnom spletu sila ljudska sloboda je sitnica, toplina kriesnice u srpanjskoj noći; ali po ljepoti i dostojanstvu uzvišenija i ljepša od svih astara beskraja.

Ljudski pojedinac je najmanje determiniran od svih pojavnih bića, jer su sva druga podvrgnuta apsolutnoj nuždi mehanizma sveuzročja. Spontaneitet Boutrouxovih atoma jedva može doći u obzir. Samo u čovjeku živi iskrica, koju vanjski utjecaji mogu naginjati, ali ne prisiliti, ako sama sebe ne ugasi. Zato uloga slobodna pojedinca može u društvenom razvitku biti ogromna. Bezbrojni su stupnjevi moralne slobode, a divni su njezini plodovi; ali vrhunac njena djelovanja jest dobrovoljno žrtvovanje čak i vlastitog života za napredak opće ljudske slobode.

Duboki francuski filozof Boutroux misli, da su prvi rudimentalni nagoni spontaneiteta čak u atomima, od kojih se pomišlja sastavljen svemir. Od tog rudimentalnog spontaneiteta do Apsolutnog, u kojemu su sloboda i determinizam identični,

ima bezbroj stupnjeva u beskraju i vječnosti. Po sriedi između tog rudimentalnog spontaneiteta, koji je inherentan čak i gruboj tvari, i Apsolutnog stoji čovjek, sastavljen od grube tvari i od slobodnog duha, te predstavlja neki nesavršeni spoj između tvari-sile i energije slobodne volje, mješavina duha i materije, beskraja veličine, s beskrajem sitnoće, predstavnik Makrokozma u mikrokozmu.

Svi elementi, sve energije, vidljive i nevidljive, ograničuju čovječju slobodu, djelujući manje više na nju. Pravo je čudo, što nije u klici pogašena; a što nije, znak je, da je njena narav identična u svojoj sitnoći s beskrajnom i vječnom Energijom, njena neugasiva iskra. Ne samo da se pojave nikada potpuno ne gase, nego, i kada prima na se sve ograničujuće uvjete društva, kada se nalazi u najtežim olujama determinizma, koji navaljuje to jače, što se čovjek nalazi na višem i odgovornijem položaju, on još i tu, gdje ga vežu obziri prema njemu povjerenim milijunima srodnih duša, može očuvati slobodu samoodluke; a to znači, da je sloboda na kraju krajeva ipak najjača društvena sila.

Kao što obličje čovječjeg lica i ciele njegove vanjštine nosi stigmate njegove nutarnje prirode, one entelehije, koja ga je od zametka u majčinoj utrobi razvila do zrela čovjeka, tako i tip čitavih naroda nosi znakove, vrline i mane zemlje, koja ga rađa i hrani. Morfologija svake zemlje nosi u sebi pravac, kojim će se njezini stanovnici kulturno, moralno i umno razvijati. Svim krajevima je u glavnom — osim djelovanja sitne sile slobode ljudskih volja — od iskona određena uloga, koju će u budućnosti čovječanstva odigrati. Oni, unatoč seobama naroda, ratovima, osvajanjima sa strane susjeda, ili dalekih došljaka, ipak u glavnom zadržavaju svoje prvobitne granice. Događa se, da i nakon provala tuđih elemenata, te granice i fizičke prilike u njima asimiliraju i izjednače došljake s urođenicima, a mnogo rjeđe, da došljaci asimiliraju urođenike. Kada jedna zemlja padne u ruke došljaka, obično na nižem stupnju civilizacije, kojega je neharna priroda stroge klime prognala u potragu bolje domovine, često se događa, da osvojena zemlja osvoji osvajača. Na to djeluju sile, koje leže u tlu, morfologija orografska i hidrografska, klima, utjecaji iz nutrine zemlje, vrsti poljskih i vodenih proizvoda i bezbroj drugih utjecaja inherentnih dotičnoj zemlji, a osobito

ona m e n s q u a e a g i t a t m o l e m, po predodređenom planu za svaku geografsku jedinicu zemlje. Došljak s vremenom poprima ćud, a obično i jezik starosjedioca, kojemu je oteo gospodstvo, i to ne samo miešanjem krvi i gena, atavističkih svojstava, nego i geološkim utjecajima, koji iz magme isijavaju na površinu i djeluju na živa bića.

Čini se, da je svakoj geografskoj jedinici u glavnom predodređena uloga, koju će u budućnosti odigrati, jer je ona M e n s, o kojoj pjeva Vergil, u cjelini jedna ista i nepromjenjiva, ali u predjelima, koje ispunja životnom silom, svuda različita, te daje različit značaj i ćud stanovnicima, i ne samo jezik, po kojemu se razlikuju od ostalih naroda, i koji može propasti, nego i duhovne kakvoće, koje ostaju stalne, u koliko se ne razvijaju evolucijom prema nekom predodređenom planu, kojega konačni oblik izmiče našem predviđanju. Jasno je, da zemaljske formacije nisu potpuno prepuštene peripetijama slučaja, niti ih je slučaj mogao stvoriti, jer slučaj nije teleološke prirode, nego baš obratno, jer u svim tim peripetijama vlada neka nevidljiva svrhovita moć i vrlina, koja ispunja zemlju i beskraj i utječe na život i ćud zemaljskih stanovnika, različito na raznim mjestima i u raznim vremenima. S toga bi se po obličju jednoga kraja dalo donekle nagađati i o psihičkim atributima njegovih stanovnika, kao što se o čovječjim nagađa po licu, ali više skupno u masi; dok obličje pojedinca, iako obično nosi stigmate nutarnjih vrlina i mana, može često frenologa prevariti, jer je ono katkad ispad i kombinacija uzroka, koji izbjegavaju opažanju i analizi.

Na dugo bi me zavelo, kada bih htio potvrditi ovu teoriju historijom raznih krajeva na zemaljskom šaru, koja nam je vrlo slabo poznata, jer pisana historija najkulturnijih poznatih naroda i zemalja ne seže dalje od šest hiljada godina unatrag, a dalje smo upućeni na hieroglife, na slojeve zemlje i na okamine, koje su razni kataklizmi i aluvije sačuvali u tim slojevima. Ima još i danas vrlo velikih površina, koje nemaju nikakve pisane historije, a ipak se i na njima moralo nešto događati. U Atlantskom i Tihom oceanu ima raznih mitskih Atlantida, koje leže duboko pod površinom mora, iz kojeg vire čak i najviši vrhovi, od kojih neki strše skulpturama gigantske veličine. Kako se os zemaljska mienja, a s njom i ekliptika, mienjaju se i klimatske prilike i život na zemlji.

Iako naše znanje ne seže daleko u njene tajne, mi ipak vidimo, da Laponija nije mogla stvoriti nego Laponce, ekvator crnce i bakrenokošce, Egipat geometriju i otajstva, Grčka filozofiju i umjetnost, Rim red i zakone, i t. d.

Od svih bića na zemlji jedini čovjek ima historiju. Tko je nema, nije čovjek, a to više vriedi za narode, jer skup ljudi, koji nema historije, nije narod. Narodi, koji do danas nemaju historije, teško da će je ikada i imati, kao što ne može biti stabla bez žila. Historije naroda rađale su se negdje prije, negdje kasnije, negdje kržljavije, negdje bujnije. Mnogi su narodi propali, koji su imali veliku historiju, a drugi mladi su zasjeli na njihovo mjesto; jer neke zemlje nemaju prirodnih obrana, te tako podliežu osvajačima. Druge čuvaju rieke, planine, mora, dubrave, a najviše karakter naroda, koji se upriličuje prema značaju i obliku geografskog ambienta, prema klimi, prema manjoj ili većoj plodnosti tla, rudnom bogatstvu, i utjecajima iz unutrašnjosti.

Slabo je poznata najstarija poviest one geografske jedinice, koja se proteže sa sjevera od Tauernskog lanca u Štajerskoj, te od odvjetaka Julijskih preko Dinarskih Alpa do Grabskog lanca u Albaniji; od izvora Mure, Drave i Save, uz Dunav na istok; pa od ušća Save Drinom na jug do njenih izvora i do ušća Matija, a na zapad od krajnjih otoka Jadranskog mora. Ostavivši po strani geologiju i paleontologiju, koje mogu dati samo najbljeđe crte prastanovnika ove geografske jedinice, pa i arheologiju, koja ne će donieti mnogo više svjetlosti, i pustivši na stranu razna imena prastanovnika, koja su više nagađanja i mitske uspomene nego poviest, mi nemamo viesti o njenim stanovnicima do četvrtoga vieka prije Krista, ako se ne uzmu u obzir neke grčke kolonije, koje su počele mnogo prije naseljavati primorje i otoke. Od ovih nalazimo i mnogo starijih spomenika pisanih na kamenu. Poviest ove zemlje zapravo počinje od navala macedonskoga kralja Filipa i njegova sina Aleksandra na domovinu hrabrih Ilira, koji nisu imali velike kulture, ali su htjeli slobodno živjeti. Nastavali su baš onaj kraj zemlje, koji malo prije ograničismo, a koji se proteže i nešto više na istok i na jug u današnju Srbiju i Albaniju. Filip i Aleksandar mogli su osvojiti Grčku, Malu Aziju, Siriju, Asiriju, Mezopotamiju, Perziju, Palestinu

i Egipat, ali Iliriju nisu mogli osvojiti, a znamo, da su na nju jurišali u naponu svoje moći.

Poviest Ilirika nastavlja se borbom Rima za njegovo osvojenje. Ta je borba trajala dva vieka i po, a dovršena je istom pod carem Tiberijem, kada je jedan od dvaju ilirskih vojskovođa Batona, za veliko blago, raskošnu palaču i perivoje u sjevernoj Italiji, prodao caru svoju domovinu. Rim je, kako pjeva Ovid, drhtao pred Batonima, da ne bi provalili s vojskama u Italiju. Valja istaknuti činjenicu, da je Rim osvojio svu ondašnju poznatu Afriku, Aziju do rieke Tigrisa i do Kavkaza, sav hiberski poluotok, svu Galiju i dobar dio Germanije prije nego mu je pošlo za rukom unieti svoje zlatne orlove u unutrašnjost Ilirije. Zadnji otpor rimskom osvajaču dan je u Kninu, kada su se ilirske žene sa zidova tvrđave bacale u valove Krke, da ne padnu Rimljanima u ruke. Ilirija je dakle od svih zemalja oko Sredozemnog mora dala rimskom osvajaču najtvrđi otpor; a pala je, ne predobivena junačkim oružjem, nego kukavnim mitom i izdajom vlastitoga sina.

Kada je seoba naroda rastočila rimsko carstvo, za neko doba zavlada u Dalmaciji car Julius Nepos, koga brzo nestaje, a Goti je cielu poplaviše. Pod imenom Dalmacije razumievao se u rimsko doba skoro sav onaj gore omeđeni prostor Ilirije, izuzevši Srbiju i Albaniju, a na sjeveru je dopirala do u Kranjsku, dok joj sva južna Panonija nije pripadala, ali se protezala nešto preko Dunava i preko Drine u Mačvu do Singidunuma, današnjeg Beograda. Granica se u južnoj Panoniji pomicala prema tome, kako su je osvajali barbari ili ih potiskivali Rimljani. Kada Goti prieđoše iz Ilirika u Italiju, na njihovo mjesto se naseliše najprije Gepidi. Ove doskora potisnuše Avari, koji su doduše slali vojske do Carigrada, i opsjedali ga, ali se u glavnom održaše neko vrieme u staroj Iliriji, gdje još staro pučanstvo nije bilo potpuno iskorienjeno od Rimljana, Gota i Gepida, nego je od svih tih pasmina nastala mješavina. S Avarima su dolazila na Balkan razna slavenska plemena, koja su, kadgod su mogla, izmicala avarskom divljaštvu, da upale svoja narodna ognjišta gdje bilo u novoj domovini. Dok su Avari bili brojni i moćni, Slaveni su im se podvrgavali, vrebajući zgodu, da otresu težak jaram. Početkom sedmoga vieka već je Balkan bio dobrano poslavenjen, iako su na njemu

pašovali Avari kao vojnička kasta, koja je držala svu moć u rukama, i razorivši Solin jurišala na sam Carigrad.

Oko g. 626. dođe na jug junačko pleme Hrvata, arijskog podrietla, koje je vuklo koljeno od iranskih Perzijanaca, a poslavenilo se u današnjoj južnoj Češkoj i Poljskoj, od Karpata do sjeverno od gornje Visle, a istočno od prilike do Buga. Narodna predaja kaže, da ih je pozvao car Heraklije, a car Konstantin Porfirogenet piše, da im je Heraklij naredio, da siđu na Balkan i da ga očiste od Avara. Jasno je, koga je moliti, da mu se ne može naređivati; čini se pače po svemu, da je car Heraklij sklopio ugovor s Hrvatima, ako oslobode istočno rimsko (grčko) carstvo od avarske napasti, da će im prepustiti zapadni dio Balkana, za novu postojbinu. Tada je car Heraklije bio zapleten u opasni rat s Perzijancima, a Avari su opsjedali sam Carigrad. Nije tu dakle bilo zapoviedati, nego moliti pomoć.

Hrvati, koji su već u pradomovini uživali blagu klimu Perzijskog zaljeva ili sjevernog Indijskog oceana, osjećali su atavističko čeznuće za morem, te su primili poziv, došli, uređeni, kao vojnička kasta, vođeni od petero braće i dvie njihove sestre, i nakon nekoliko godina vojevanja očistili zapadni Balkan od Avara. Koliko ih je bilo, o tom u starim izvorima nema viesti, a moderni historici nagađaju, kako se komu sviđa, ne ispitujući seobe naroda i njihov broj, kada se dižu da osvoje novu zemlju i pobiede vrlo ratoborne protivnike. Takvi su bili Avari, koji su držali u rukama svu panonsku ravnicu sjevernu i južnu i Balkan do samih zidova Carigrada, vodeći uz to sa sobom ogromne množine Slavena, koji su im u svemu bili pokorni, milom ili silom. Historijska vrela nam svjedoče, da su na pr. Goti ulazili u rimsko carstvo sa stotinama tisuća bojovnika, ne računajući žene, djecu i starce. Masa hunskih četa, vođenih od Atile, bila je i veća, pa ipak su i Huni i Goti doživjeli teških poraza od rimskih legija, koje ni tada nisu bile posve istrošene. Rimske vojske pod valjanim vojskovođama Aetijem, Belizarom, Narsetom i Stilihonom, zadaše strahovitih udaraca Hunima, Istočnim i Zapadnim Gotima i t. d.

Kada neki historici navode, da je u seobi Hrvata moglo biti najviše oko 20.000 do 40.000 ljudi sposobnih za oružje, i kada se zna, da je car Heraklij vodio na Perzijance na stotine tisuća vojnika, i da je na obranu ostatka rimskih posjeda na Balkanu i glavnoga grada Carigrada ostavio moćnu vojsku, onda moramo zaključiti, da su vojske Avara, koje su ugrožavale Carigrad, morale biti jake i mnogobrojne, ako su mogle držati u pokornosti Gornju i Donju Panoniju, Iliriju, Meziju, Traciju, Macedoniju i t. d. i još krenuti na osvajanje Carigrada. Da se pobiede u nekoliko godina rata (Porfirogenetove rieči), u kojemu se radilo o biti ili ne biti, ni jedna vojska sa 20.000 do 40.000 ratnika, pa zvala se i hrvatska vojska, ne bi bila mogla učiniti to čudo. Činjenica je, da su Avari morali napustiti opsjedanje Carigrada, jer su s jedne strane provalili na Balkan Hrvati, a s druge se vraćao car Heraklij, koji je baš tada učinio najveći napor i pobiedio Perzijance, i da su stoga Avari bili prisiljeni napustiti opsjedanje Carigrada, da se brane od Hrvata, koji su ih u nekoliko godina teške borbe skoro potpuno istriebili, tako da je na teritoriju zauzetom od Hrvata ostalo vrlo malo Avara, da robuju Hrvatima. Preostalima se, kako pripovieda Porfirogenet, još u njegovo doba raspoznavalo po licu, da su Avari. Hrvati su dakle morali biti brojem velik narod, kada su mogli istjerati s Balkana silne Avare.

Po ugovoru, sklopljenom s carem Heraklijem, Hrvati se nastaniše u osvojenoj zemlji kao posve slobodan narod, priznavajući nominalno suverenost rimskoga cara, ali pod svojim vladarima i bez obveze na bilo koji danak ili pomoć u oružju. Kako se jednom dielu Hrvata ne svidješe goroviti predjeli jugoistočne Ilirije, oni su taj dio napustili, čeznući za liepim i plodnim ravnicama, preko kojih bijahu prešli, seleći se na jug, gdje su zadali prve poraze Avarima, te se vratiše na njih i naseliše Panoniju između Save, Dunava i Drave, dapače, po Porfirogenetu, i južni dio današnje Bačke, između Tise i Dunava, valjda do ruševina rimskog v a l u m a. Ista plemena naseliše i Baranju, u uglu Drave i Dunava, i krajeve do Blatnog jezera.

Hrvati su graničili s Avarima, koji su preostali nakon velikih ratovanja na Balkanu. Avarski utvrđeni hringovi nisu bili daleko od hrvatskih naselja, osobito u Bačkoj. Znak, da su se obje hrvatske države osjećale dovoljno jake, da odolievaju Avarima. Kako pripovieda Porfirogenet, one su živjele u slozi i ljubavi, a njihovi vladari slali su jedni drugima darove u znak bratstva. Oni Hrvati, koji su stanovali preko

Mure, Drave i Dunava, bili su svakako izloženi većim opasnostima nego južni, jer im sjeverna granica nije bila od prirode omeđena ni obranjena. U nevolji su sjeverni i južni Hrvati pomagali jedni druge, ako se izuzme slučaj primorskog vladara Borne, koji, valjda zanesen vjerskim fanatizmom, pristade uz franačkoga cara Ludovika Pobožnoga, sina Karla Velikoga, iako su i panonski Hrvati bili pokršteni, ali su zadržali arijevske dogme, koje su Latini i Grci smatrali herezom. Toma Arciđakon, iako zna, da su kršćani, ne smatra ih pače ni kršćanima. Grci i Latini su ih stoga više puta pokrštavali, dok je vjerojatno, da su oni već u pradomovini (Češka i Poljska) bili pokršteni od arijanskih Gota, sljedbenika biskupa Ulfile. Pristaše Arija bili su za Latine i Grke isto tako pogani, kao i Nestorijanci i druge kršćanske sekte.

Bajka je, da su Hrvati živjeli bez vladara, pokoravajući se samo pojedinim županima. Ako su došli sa sjevera kao vojnički uređena država, jasno je, da se oni ne bi bili mogli održati na onako opasnom položaju razdieljeni na županije. Uostalom Porfirogenet kaže, da su južni i sjeverni Hrvati imali svoje knezove, koji su živjeli u slozi i slali jedni drugima darove. Po tome ne treba davati nikakve važnosti viestima Maurikija i Prokopija, koji govore o drugim Slavenima, a ne o Hrvatima, kako hoće neki naši površni historici, koji, jer nema viesti za viek i po o Hrvatima, misle da su živjeli u nekom primitivnom stanju, srodnom anarhiji; upravo taj muk znači, da su bile dvie moćne hrvatske države, koje su se razvijale i jačale u miru, jer ih se susjedi nisu usuđivali napadati, te se tako spremile da odole strašnim navalama susjeda u devetom vieku.

One iste krajeve, koje su nastavali Iliri, naseliše Hrvati, i uredivši dvie države, oni su te krajeve branili, i obranili od mnogih neusporedivo brojnijih neprijatelja. Ako se uzme, da je njihova domovina pravi most, preko kojega su sve azijske horde prelazile, vođene od puste želje za osvajanjem Rima, o kojega je slavi i bogatstvu već mnogo vjekova pucao glas do Indijskog i Tihog oceana, i da je s druge strane sjeverne germanske i keltske narode vodila želja za Carigradom, Antiohijom i Aleksandrijom sa sjevera na jug, a mongolske horde s istoka na zapad, to se moramo zamisliti, kako da sve te

vojske nisu satrle u prah mali hrvatski narod, prelazeći preko njegove zemlje. S juga čak i hrabri Saraceni navaljivahu na naše obale.

Nije ovdje mjesto, da se potanko o tom čudu piše, jer bi valjalo napisati čitavu hrvatsku historiju. Kao što su Saracene zaustavile u napredovanju prema Europi na zapadnoj strani Kantabrijske Gore i Pireneji, s kojih su osvetnički valovi blizu sedam vjekova gonili osvajače natrag prema jugu, dok ih Izabela i Ferdinand ne prebaciše preko Gibraltarskog tjesnaca, tako su Tmor, Kom, Lovćen, Biokovo, Mosor, Velebit i sva gusto načičkana polinezija Jadrana, odbijali saracenske valove, koji udarahu s morske strane. Tako su odbijali i mletačke galije, tako da Mlečići na Velebit nikad ne stupiše, a otoke, gradove i Mosor kupiše za sto hiljada dukata od anžuvinskog lakoumnika Ladislava Napuljskoga.

Hrptenjača hrvatske države to su Dinarske Alpe, koje dieleći se od Julijskih i od Tauernskih, razgranjujući se prema jugu u mnoge lance poput lepeze s moćnim kosama Karavanka, Velebita, Kapele, Plješivice, Dinara, Grmeča, Kozare, Borje, Vlašića, Vranice, Majevice, Konjuha, Javora, Ljubuše, Čvrsnice, Prenja, Bjelašnice, Trebevića, Veleža, Treskavice, Romanije, Durmitora, Sinjavine, Lovćena, Koma, Prokletija, Graba, Tmora i sijaset drugih ogranaka, čine snažne obrambene utvrde, jednu za drugom, koje se dadu braniti dugo i od premoćnijeg neprijatelja, iskorišćujući dobrom strategijom i taktikom protivniku manje poznate položaje. Skoro paralelno s tim lancima gora nižu se na moru otoci, kroz koje je i najvještijem strancu teško ploviti.

U hiljadu tri stotine i četrdeset godina, s vrlo kratkim odmorima, Hrvati su branili i u glavnom obranili tu svoju postojbinu, kojoj su se neprestanim ratovima nekako i fizički asimilirali. Prototip Hrvata je gorštak, mršav, visok i plećat junak, očiju sivih i plavih, kao što je sve oko njega plavo: goletne gore, nebo i sinje more. Ima neka paralela u toj kamenitoj prirodi i u tim koščatim ljudima. Ima nešto srodna, što brani i što razumije jedno drugo, i što do smrti vjerno ljubi. Himnopojac Hrvata Mihanović dobro je shvatio tu srodnost između gora i ljudi. Ali povrh svega toga ima nešto, što brani i hrani tu asimilaciju ljudi i prirode, što je u ljudi-

ma i u prirodi i što ne prepušta pukom slučaju ili volji bezbožnih osvajača, da mienjaju pravac razvoja ove zemlje. Ona je skupa sa svojim narodom podniela, što ni Španjolska u sedam stoljeća ratovanja s Maurima nije podniela, ni Italija u borbi s barbarima i s ekspedicijama Hohenstaufovaca, Anžuvinaca i Habzburgovaca. Sa svim tim iskorišćivačima Italija je bila na neusporedivo boljem položaju nego mi. Nju su mnogo bolje branile Alpe nego nas rieke, koje su pače nekad bile dobar put za vješte stratege, kao što su bili Bugari, koji su se proguravali na lađama uz Dunav, Savu i Dravu, da uznemiruju naše najplodnije krajeve, osobito Sriem.

Italija je bila teško pristupačna neprijateljima, a oni, koji su na nju navaljivali, nisu bili ni izdaleka tako divlji, kao oni, od kojih smo mi bili osuđeni da branimo Italiju i Europu. To i jest razlog, zašto je Italija mogla prva uskrisiti civilizaciju Atene i Rima i stvoriti svoj divni r i n a s c i m e n t o, *najraskošniji cviet, što ga je sviet vidio, nakon pada Atene i Rima, mnoštvom genija i talenata, kakvim se drugi narodi ne mogu ponositi. Ali tko je to Italiji omogućio? Da je graničila s Avarima, sa silnim Bugarima 9. i 10. stoljeća, sa nekrštenim Mađarima, da je bila poplavljena od Mongola i od Osmanlija, bi li joj bilo moguće stvoriti to čudo?*

Historija bilježi jedan jedini slučaj navale Hrvata na Italiju, i to nakon samog njihova dolaska na jug i nakon izgnanja Avara, prije nego se zavjetovaše da ne će napasti svoje susjede, to jest, kada potukoše langobardskog beneventanskog vojvodu Aja kod Siponta, g. 642. Od tada održaše zavjet, te vojevahu samo na obranu, što ih je stajalo tolikih žrtava, da je pravo čudo, što nisu nestali s površine zemlje.

Osobitu narod svaki
Kripost ima kom se diči,
Ku mu dade Bog prijaki,

veli Kačić. Mi se duboko klanjamo geniju Sv. Tome Akvinskoga, Dantea, Leonarda, Michelangela, Rafaela, Tiziana, Machiavellia, Galileja, Giordana Bruna i bezbrojnim drugim nasljednicima tih velikana. Sama višnja svjetlost svietlila je čovječanstvu iz njih, da ga povede cvatnijim putem k napretku i uljudbi. Ni jedan se drugi narod ne može ponositi

takvim svetim proljećem napretka i prosvjete. Ali što bi bilo od svega toga, da nije bilo gore spomenutih planinskih lanaca i još čvršćeg lanca hrvatskih srdaca, koja kao složna i srašćena sa svojim klisurama, onima, koji divljački urlahu: »Na Rim! Na Rim!«, odjekivahu: »Ne ćete proći!«

Ali iako je čedna naša uloga prema ulozi Italije, prosvjetiteljice svieta, ako se stavi na jedan pladanj vage uloga Italije srednjeg vieka, a na drugi uloga Hrvata, i ako se zapita, što bi prevagnulo pred licem višnje Pravde, estetske ili etičke vrline, umjetnička i znanstvena djela Talijana ili viteška djela Hrvata, ja ne bih znao odlučiti, što bi prevagnulo. Moguće je, da ni mi ne bismo bili zaostali u stvaranju ljepote, mudrosti i znanosti za velikim zapadnim narodima, da je bilo kada marljivo raditi; jer i u toj grozovitoj milenijskoj borbi za opstanak i spas civilizacije mi još nađosmo vremena, ne samo da od Italije učimo, kako ćemo graditi i kititi božje hramove, koje su ipak, u glavnom, gradili naši domaći umjetnici, i humanizirati se sa shvaćanjem talijanskog genija, nego da im šaljemo s naših strana naše talente, kao braću Vrana (Aurana), Schiavone, Klovića, Marulića, Petrića, Boškovića i svu silu drugih.

Po sudu ozbiljnih sudaca ljudskih kulturnih pojava, ne zaostaju viteška djela dobrote za raskošnim djelima ljepote i mudrosti. Ja ne znam, na pr., vriedi li manje odsječena glava bana Petra Berislavića od Glave Sv. Tome Akvinskoga, koja još i danas sieva i grije one, koji mogu asimilirati zrake toga sunca. Mi imamo takvih etičko-viteških mučeničkih glava više nego Italija znanstvenih i umjetničkih. Bez jednih i bez drugih Europa bi možda još ležala u tami uništenja civilizacije, u kakvu su uvalile seobe barbara Mezopotamiju, Egipat, Atenu i Rim.

Jedan primjer toga spasavajućeg viteštva obrađuje ova knjiga, i to baš iz onoga doba, kada je Providnost poslala Italiji i cielom čovječanstvu Tomu Akvinskog i kada je pripremala poslanstvo Dante-a Alighieri-a. U to doba je ova naša krševita zemlja iz svojih tajanstvenih dubina, koje grije i provija providna sila Božanstva, začela i radila divni v e r s a c r u m *junaštva i mučeništva, koji je spasio civilizaciju arijske rase i omogućio Italiji raskoš* r i n a s c i m e n t a.

Ove stvari nisu slučajne, nego inherentne zemljama, gdje se događaju, u skladu s predodređenim planom providne Misli, Volje i Ljubavi, koja ravna svemirom i daje zrake suncima, a oblik planetima. Ona je u skladu s voljom slobodnih naroda, postavljenih poput straža na najopasnije i najvažnije položaje za razvitak i ostvarenje predodređenih svrha Providnosti; s toga te stvari nisu slučajne, nego nužne, baš kao što se opkoljuje zidom vrt, da mu klice ne unište papkari. Virgilova M e n s a g i t a t m o l e m *vriedi za cieli beskrajni svemir, za sve nebuloze, kao i za svaki atom, od kojih su sastavljeni bezbrojni kozmosi, ako uopće atomi postoje, mimo sinehologije Beskraja. Ako samo Božanska sila može voditi kretnje nebeskih tjelesa, bez koje je pritega gravitacije samo prazna riječ, onda ona u njima i vlada, daje im sve životne energije, i tektonskim oblicima njihove kore, kao što i silama, koje u njihovoj unutrašnjosti gore, daje oblik i razna bogatstva na površini, i po raznolikosti tih oblika i položaja udara pravac razvitku života na njima. U svakom atomu, kao i u svakom životu pojedinca i čitavih naroda, surađuje, izvodeći svoje iskonske planove, i ne oduzimlje zasluge slobodnim suradnicima, nego im s napretkom razvitka daje sve veću umnu snagu i moralnu slobodu; najveći dar, kojim je u svojoj beskrajnoj dobroti nadario čovjeka, i time ga od svih stvorova učinio sebi najsličnijim, t. j. suradnikom u izvođenju svojih iskonskih planova. U tu je svrhu već samim geografskim, tektonskim utjecajima odredio svakoj geografskoj jedinici ulogu, koju ima da odigra u gradnji* G r a d a B o ž j e g a *na svakom planetu. Što teži položaj, to dičnija uloga pred apsolutnom Sviešću.*

Taj osjećaj, koji uzdiže čovjeka nad prirodu i spaja ga s Apsolutnim, bilo da slabi um ljudski taj spoj maglovito naslućuje, a više srcem osjeća, bilo da ga u višem zanosu jasnom intuicijom vidi i od njega privlačen nastoji se njemu prilagoditi i slobodnom odlukom vršiti njegove zakone, davao je u prošlosti hrvatskom narodu onu čudesnu snagu, da kroz trinaest stoljeća, to jest od vremena, kada je svojom krvlju od najljućih barbara otkupio ovu svoju gorovitu domovinu, podnosi za Božju pravdu i namjere najveće muke i daje bezbrojne žrtve, a da nikada ne očajava.

Cinične duše mogu se rugati Porfirogenetovoj viesti, da su Hrvati obećali svome Bogu, nakon što su osvojili novu domovinu, da ne će ratovati s ljudima dobre volje, t. j. da ne će osvajati tuđih zemalja. Ali historija kroz tih trinaest vjekova, upravo od g. 642. do danas, kada slavimo sedamstotu obljetnicu izgnanja Mongola iz Hrvatske i Ugarske (1242.), dokazuje mnogim primjerima, da su Hrvati strogo vršili taj zavjet svojem Bogu i da nisu nikada, dok su bili pod svojim vladarima, oružano provaljivali u tuđe zemlje u svrhu osvajanja, nego su uviek stajali nepokolebljivi na braniku svojih granica, na braniku Božje teodiceje i od Njega udarenih prirodnih zakona. Oni su imali dosta prigode da pod svojim narodnim vladarima osvajaju tuđe krajeve. Dosta je spomenuti, da je kralj Tomislav, nakon što je suzbio provale Mađara na kopnu, a Saracena na moru, i osobito nakon što je u dva krvava rata uništio vojske bugarskog cara Simeona, koji je bio pod svoju moć mnogim pobjedama skučio čitav Balkan i na nečuven način ponizio istočno-rimskog cara pred blahernskim vratima Carigrada, mogao osvojiti čitav Balkan. Jer nakon uništene Srbije i nakon razbijanja snage njenog uništitelja, cara Simeona, nije bilo sile, koja bi mu se bila mogla oprieti, da dođe u Preslavu i u sam Bizant, koji se još nije bio snašao od užasa, što mu ga utjeraše u kosti Simeonove pobjede kod Aheloja, Bugarofigona i t. d. Tomislav to nije učinio, a nije trebalo ni posredovanje papinog apokrizarija, da od njega izmoli, u ime cara Petra, Simeonova sina, mir: jer on, zadovoljan, što je slomio silu, nije težio za drugim, nego da u svojoj državi uvede mir i red, te ni od hrvatskom krvlju izbavljene Srbije ne otkinu za nagradu ni pedlja zemlje, nego na sve strane razagnane Srbe povrati u njihov zavičaj.

Ova knjiga obrađuje jedan od mnogih slučajeva te božanske misije hrvatskog naroda, možda najužasniji, koji je naprosto izgledao nemoguć, naime slom mongolske vojske u Hrvatskoj, nakon što u bezbrojnim bitkama osvojiše blizu čitavu Aziju i tri četvrtine Europe. Ali je hrvatski narod više puta u svojoj historiji, kada je izgledalo, da je blizu neminovnoj propasti, u zadnji čas našao u sebi neku čudnu, rekao bih vrhunaravnu snagu, kojom je rušio neprijatelja, David

Goliata i spasio slobodu i neovisnost, ne samo svoju, nego i svojih susjeda i uljudbu Europe. I ovom prigodom Hrvati, nakon što svojim pobjedama poraziše najopasnije osvajače svieta, što ih poviest poznaje, ne iskoristiše pobjedu u svoje svrhe, ne osvetiše se neprijateljima, koji pogaziše sveti pakt, kojim Hrvati izabraše tuđu dinastiju nakon ugasnuća svoje, niti zbaciše s priestolja vjerolomna kralja; nego ga svojim pobjedničkim vojskama uvedoše u Ugarsku, tako opustošenu, kako nije bila nikada ni jedna zemlja od iskona svieta, po svjedočanstvu svih historijskih izvora onoga vremena. I ne samo to, nego svojim vojskama očistiše Ugarsku od ostataka Tatara, a austrijskog vojvodu Fridriha Babenberškog kazniše za to, što je na tvrdoj vjeri iskoristio kralja Belu i oteo mu nekoliko županija; razbiše njegovu vojsku, a i on sam pogibe od ruke hrvatskog junaka Bartola Frankopana.

Tuđi i domaći cinici mogu ironizirati ovo sveto zvanje hrvatskoga naroda, mogu mu nagovještavati propast u strahovitim olujama ratova, koji drmaju svietom; hrvatski narod ne će zato očajati, sviestan, da njegova uloga u dramatičnom razvitku historije nije dovršena i da će ga možda još pokolebana uljudba duhovno ujedinjene Europe trebati, i on će je ponovno svojom krvlju zalievati, ali i s njom na nov i cvatniji život uskrisivati, da u zajednici naroda dobre volje bude slobodan gospodar svoje žrtvama posvećene zemlje.

I

IZVORI ZA HISTORIJU MONGOLSKE NAJEZDE I NJIHOVI OSKVRNITELJI

Godine 1942. u ožujku i travnju* pada sedamstogodišnjica užasnog rata i pobjede Hrvata nad Mongolo-Tatarima, osvajačima, kakvih svjetska historija ne pamti. Osvajački pothvati misirskih faraona, asirskih samodržaca, perzijskih vladara, grčkog vojskovođe Aleksandra Velikog, rimskih konzula i careva, arapskih kalifa, franačkog cara Karla Velikog, Napoleona i t. d. šala su prema vojskovođama Džingiskana, mongolsko-tatarskog osvajača.

O mongolskim podvizima i osvajanjima naći će se kratak pregled u drugom poglavlju ovoga djela, potreban, da se istakne veličina hrvatskog junaštva, izvanredna strateška i taktička vještina naših vojskovođa g. 1242. i požrtvovnost čitavog naroda za spas civilizacije.

Kako nam je, osobito za ovo razdoblje naše historije, učinjena velika nepravda sa strane europskih historika, a što je još žalosnije i sa strane naših, s časnom iznimkom *Ivana Kukuljevića Sakcinskog*, kojega su kod nas prilično zaboravili, nakon što je Rački neobjektivno ocienio njegova djela, to je potrebno dati zadovoljštinu onom divnom hrvatskom pokoljenju, koje je učinilo čudo, što je odbilo od Hrvatske i od europskog zapada najopasnijeg neprijatelja, što ga je vidjela burna historija čitavog svieta i svih vremena.

Džingiskan je, sa svojim izvanredno darovitim vojskovođama, koji se zovu: *Bogordži, Muhuli, Kujuldar, Hočigoči, Džebe, Subutaj, Bedaj, Džagataj, Batu, Ordu, Kajdan, Kajdu, Tangkut, Gujuk, Bajdar, Buri, Budžek, Meungke* i t. d., osvojio tri četvrtine Azije i Europe. Najveći je od njih i uopće najveći osvajač, što ga historija poznaje, *Subutaj*. Evo što o njemu

* Ovo je djelo pisac predao Matici Hrvatskoj 21. X. 1940.

piše *Leon Cahun:* »Od Koreje do Furlanske osvojio je trideset i dva naroda i dobio šezdeset i pet kampalnih bitaka«. (Op. 1)

Reći, da su Hrvati svojim junaštvom učinili kraj tome osvajanju, koje je imalo u programu čitav sviet, i da su bacili natrag nepobjedive vojske jednog Subutaja, činit će se hiperbolom onima, koji ne prosuđuju događaje logično, nego pred njihovom veličinom ostaju tako osupnuti, da ne mogu vjerovati ni činjenicama. Pa ipak će se dokazati baš činjenicama, da je to zgoljna historijska istina i da zaslužuju priekor oni hrvatski pisci, koji su se dali zavesti riečima zavidnih stranih historika i sugestijama državnika, te proglasili, da Hrvati nisu pobiedili Mongole, nego da su se ovi od svoje volje povratili, kada im je stigao glas o smrti vrhovnog kana Ogotaja, Džingiskanova sina; radi čega da se Batu-kan požurio na povratak, da ga tko ne preteče u nasljedstvu! Ovo je ne samo historijska neistina, nego gruba izmišljotina, samo da se umanji slava Hrvata. Iole savjestan historik bio bi mogao vrlo lako ustanoviti tu laž svojih neozbiljnih kolega, ne samo na temelju nesumnjivih izvora, nego samim zdravim logičkim mišljenjem. Ali je kod nas, na žalost, od nekog vremena ušlo u običaj, da se sve zlo i njegovi uzroci bacaju na hrvatsku historiju, i da se u zviezde kuju oni, koji je izopačuju.

Jedan piše o našoj historiji od prilike ovako: »Ljudi, ne budite ludi! Vi u prošlosti nemate što da tražite, nego ropstvo i tlaku. Historija je samo za kraljeve i velikaše, koji su vas samo iskorišćivali i mučili. Vi morate gledati samo u budućnost, i t. d.

Jedan drugi, koji svoj talenat upotrebljuje u agitatorske svrhe, piše u »Književnoj Republici«, str. 352: »Čitava hrvatska poviest je laž i hiljadugodišnja slavna sramota«... »Osjećati za hrvatstvo je pokvarenost!«

Ljude, koji ovako pišu, ne vodi ljubav prema pravdi ni znanje, nego grubo neznanje ili demagoška zasukanost. Da su oni samo zavirili u izvore hrvatske poviesti, došli bi do uvjerenja, da, *otkada Hrvati dođoše iz sjeverne domovine u južnu, nema naroda u Europi, koji bi imao narodniji ustav i humanije vladare, niti je igdje pučanstvo bolje živjelo, nego u staroj hrvatskoj državi, unatoč njenom užasnom položaju.* U svoj Europi je u srednjem vieku bilo ropstva, pa i u Hrvatskoj; ali nigdje to ropstvo nije bilo blaže i humanije nego u

njoj, gdje su robovi bili potomci pobieđenih Avara ili kupljeni na grčkim, mletačkim ili saracenskim tržištima roblja. I najprostiji hrvatski seljak bio je slobodan; mogao je imati zemlje i inog posjeda; a tako isto i svi trgovci, pomorci, radnici, obrtnici, pastiri, ribari i t. d., da o višim zvanjima i ne govorim. U Hrvatskoj je od slobodna čovjeka mogao postati rob samo onaj, koji se zadužio i u stanovitom roku obvezao povratiti dug, a nije rieči održao. On je postajao rob svog vjerovnika, ali se mogao osloboditi, čim bi povratio dug. Rob je mogao postati i onaj, tko se od nužde sam prodao, a uviek mu je bilo slobodno, da se otkupi, ako može. Stanje robova bilo je u Hrvatskoj bolje i snošljivije nego u drugim državama. Seljaci, obrtnici, trgovci, mornari, ribari, pastiri, ukratko svi slojevi, osim robova i zločinaca, imali su pravo glasa, čak i pri izboru kralja: *»et populi exigua manus«.*

S toga je upravo nemoralno, kada domaći sinovi onako hule historiju svoga naroda, ne razmišljajući, da se od rđa ne rađaju ljudi, nego rđe. *Fortes creantur fortibus et bonis,* veli Horacij. Ne može imati slavne budućnosti, tko nema slavne prošlosti! Budućnost je u glavnom učinak prošlosti kroz neprekidni lanac uzročne veze. Od časa do časa ne postaje slavan i moćan čovjek, a kamo li narod. Slava je iskra, koja vrca nakon vrlo dugog rada i pripreme. Narod, koji nema historijske prošlosti, ne može imati historijske budućnosti, nego samo anonimnu propast u evoluciji i simplifikaciji narodnosti na zemlji. Tko već odavna ne stoji na čvrstom temelju prošlosti, a ta je u krvi, u mnemi, u genima, bilo latentna, bilo historijom osvietljena, toga će evolucija odvaljati u tmine prošlosti, kao da ga nikada nije ni bilo; kao što odnosi crnačka plemena i američke Indijance po prašumama Amazonke; kao što je odvaljala neandertalskog čovjeka, alarodijska plemena, Pelazge, Ilire i t. d. i one divlje Avare, koje u nekoliko godina ratovanja istriebiše naši pradjedovi, s naše krvlju natopljene i oplođene djedovine. Nikoga ne čeka sjajna budućnost, ako mu je sile prošlosti ne rasvjetljuju i ne griju sjajnim primjerima.

Naša je historija neviđeno čudo junaštva i požrtvovnosti za sveopće dobro, jer braneći sebe, branili smo prosvjetu i napredak, kao štit od navala mraka. Samo potpuno nepoznavanje naše historije može sipati onakve pogrde na nju,

t. j. na svoj narod, jer je narod u glavnom i prošlost i budućnost, koje nosi u sebi. Narodi neusporedivo veći od našega ne mogu se podičiti historijom, kakvu mi baštinismo od pradjedova, iako je zamagljena historijskom pisanijom ljudi, koji zaboraviše, da je njihovo zvanje samo sveta istina. To ću dokazati historijom Hrvata do propasti narodne dinastije, pisanom na temelju nezamućenih i neizopačenih izvora. Po njoj će se nesumnjivo vidjeti, da hrvatski narod nije uživao manje slobode u prošlosti od bilo kojeg naroda, i zato se za nju onako junački borio.

Ovdje iznosim samo jedan ulomak naše historije; ali, po mojem sudu, najslavniji od svih. Strahovite su morale biti bitke Hrvata za očišćenje naše zemlje od krvavih Avara ili Obra; dugotrajnija herojska era borbe Hrvata proti franačkoj invaziji u devetom vieku; blještavija era kralja Budimira i sina mu Tomislava s pobjedama nad Mađarima, Bugarima, Saracenima (ovu zadnju naši historici zatajuju i pripisuju drugima); napornije borbe s Mlecima, pomaganim od još uviek silnog istočno-rimskog carstva; titanskija četirivjekovna borba s Osmanlijama; ali viteški podvizi Hrvata u proljeću 1241. i 1242. g., njihova mudra strategija i željezna nepopustljivost u bitkama s najlukavijim, najbesavjesnijim i najstrašnijim osvajačima u svjetskoj historiji, s Mongolima, vrhunac je triezne promišljenosti i divovske otpornosti, koja ne zaostaje za podvizima starih Grka proti perzijskom osvajaču, svakako manje opasnom od *Subutaja* i njegovih do tada nepobjedivih vojska. Grci su bili sretni u tome, što su imali svog Herodota, da im ostavi spomen njihova herojstva; dok Hrvati, »*carent quia vate sacro*« (Horacij), nisu imali nego zavidnike, kojima je mučno bilo priznati, da spas svog naroda duguju Hrvatima.

Nema naroda, kojemu je učinjena veća nepravda od domaćih i stranih historika. To je ono, što u ovom djelu želim osvietliti, bar u jednoj i to najstrašnijoj eri naše poviesti.

U predgovoru knjizi »*Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari*« tuži se hrvatski historik *Ivan Kukuljević Sakcinski*, da »velika historijska djela Hrvatah ... još u nijednom pismenom spomeniku učenih zapadnjakah ne nalaze zasluženog uvaženja«. On nabraja nekoliko tih djela, pa nastavlja: »Nu od svih poviestnih djelah naroda hrvatskoga ponajmanje je poznata

učenom svietu borba Hrvatah s Tatari, koja ipak, pokraj borbe Čehah, po našem barem osvjedočenju, ponajviše zaprieči opustošenje zapadne Evrope i uništenje zapadne prosvjete od divljih sverazarajućih čopora tatarskih«.

Kukuljevićeva knjiga objelodanjena je 1862.; pisao ju je dakle pred osamdesetak godina. Onda se još vjerovalo u bitku Čeha s Tatarima kod Olomuca i u heroje »*Kraljodvorskog rukopisa*«, dok Masaryk nije dokazao, da je to djelo falsifikat nekog rodoljubnog sljepara. Unatoč tome, iako se Česi ne mogu ponositi velikim porazima Mongola, ipak im valja priznati, da su se među mnogim narodima, s kojima su se Mongoli ogledali, pokazali i osobito otporni i dalekovidni. Velikih poraza Tatari od njih nisu doživjeli, ali ni Tatari nisu zadali Česima odlučnih udaraca. Osvojili su Moravsku, ali utvrđenih Krkonoša nisu prešli. Češki kralj *Vaclav drugi* tako je oprezno udešavao svoju strategiju, da Tatari Zlatnog Praga nikada ne vidješe. Istina je, da je *Subutaj* poslije poraza vojske Niemaca, Poljaka i čeških četa kod *Legnica* morao obračunati s Mađarima, prije konačnog udarca Česima i Niemcima; a s Hrvatima, prije nego će navaliti na Italiju i na cara Fridriha II. To je ono, šta je Češku i Njemačku očuvalo od njegove provale. Ali o tome ne vode nikakva računa europski historici. Oni svi vole vjerovati Subutajevoj krilatici, da je — prezirao poražavanje Niemaca: *quod aspernabatur expugnare* i viesti proširenoj, da se pokrije poraz Mongola u Hrvatskoj, da se Batu-kan povratio s vojskom zbog nasljedstva velikog kana Ogotaja, koji je umro u Karakorumu.

Te očite laži prigrliše skoro svi europski historici kao dokazanu istinu; jer im je to išlo u prilog. Uzalud se rodoljub Kukuljević ovoj neistini energično oprô. Njegovo djelo je ostalo glas vapijućeg u pustinji, a naši domaći historici, mjesto da bolje prouče i naše i strane izvore, da ih strogom logikom prosude i da iz njih izvedu zaključke, jednostavno prihvatiše mnienje stranih historika. Našem jedinom domaćem izvoru, djelu »*Historia Salonitana*« splitskog *arciđakona Tome*, zagriženog mrzitelja Hrvata, dakle čovjeka sumnjiva, da bi mogao govoriti prije na našu štetu, nego na našu korist, ne posvetiše dovoljno pažnje, i ne nađoše u njemu, što bi bili mogli naći, da ih je prije svega vodila sveta želja istine, prve vrline historika.

Drugi suvremeni historik i očevidac mongolske navale *Rogerij*, kanonik velikovaradinskoga kaptola, rodom Talijan, kojega je provala Mongola zatekla u Ugarskoj, gdje je doživio na biegu strašnih peripetija, nakon njihova izgnanja postade nadbiskup splitski i historik mongolske provale, objektivniji od našeg domaćeg Romana Tome Arciđakona. On opisuje u glavnom zgode, koje je sam doživio, bježeći od Tatara. Nuzgredice ima i viesti velevažnih za hrvatsku historiju, koje nisu dovoljno uvažene od naših historika, a još manje od tuđih.

Treći i najobilniji izvor, iako ne uviek najbistriji, to su bule i darovnice *kralja Bele IV.* (za Hrvate III.). Od ove je trojice najkritičniji, ali ne najobjektivniji, Toma Arciđakon. Rogerij nije tako oštrouman kao Toma, ali mu vedrinu pripoviedanja ne zamagljuje mržnja na Hrvate. Belini kancelari drljaju koješta u njegovim darovnicama, jer vide, da se sam kralj Bela ne sjeća dobro mnogih događaja, koje je vidio i hoće da nagradi; osobito se slabo sjeća geografskih imena. Ipak su te listine glavni izvor za poviest Hrvata i Mađara onoga vremena, koje još čekaju kritika, da budu dobro analizirane.

Ima i stranih izvora, koje ćemo, gdje je potrebno, navesti za bolje osvjetljenje domaćih, a osobito za prikaz političkog stanja i odnosa u Europi za mongolske provale. Ovi malo govore o djelima Hrvata, ali su za nas važni, navlastito za usporedbu držanja Hrvata s držanjem drugih naroda u obrani od Mongola.

Kada se naši historici nisu pobrinuli, da osvietle herojska djela naših pradjedova, nego se pače digoše, da ih proglase za falsifikate, i to besavjesno nemarnim proučavanjem izvora, onda nije nikakvo čudo, da strani historici ne vode računa o ulozi Hrvata u izgnanju Mongola iz Europe. Francuzima, Englezima, Španjolcima, Talijanima ne trebamo se čuditi, jer, osim straha, oni ništa ne pretrpješe od Mongola. Čudili bismo se Rusima, koji su najduže ćutili taj bič božji u svojoj zemlji, Poljacima, poraženima u toliko bitaka, kao i Česima, koji, iako ne doživješe groznu sudbinu Rusa i Poljaka, ipak užasno postradaše; čudili bismo se, kada po iskustvu ne bismo znali, da smo mi Hrvati njihovi pastorci ili polubraća, i to u svakom pogledu, a osobito u posve neobjektivnom prikazivanju naše historije, i skoro u potpunom omalovažavanju; iako bi svi oni

bili prošli još teže časove, da ne bješe i ovom prigodom, kao i u kasnijim vjekovima, nekog naroda, kojemu učeni papa Lav X. dade naslov *Antemurale Christianitatis.*

Niemci, koji su u mnogim prilikama u zajedničkom vojevanju došli do uvjerenja, da su Hrvati izvanredno otporan narod sa rietkim ratničkim vrlinama, pokazuju ipak više znanstvene objektivnosti prema Hrvatima, što nije čudo, jer su drugi sjeverni narodi imali manje prigode, da se upoznaju s hrvatskim junaštvom, i po tome se manje za nas zanimaju.

Više zanimanja za našu ulogu u prošlosti nisu pokazali ni Francuzi, koji bi radi vlastite znanstvene reputacije trebali nastojati, da bar u historiji, ako ne u politici, budu prema nama objektivniji.

Jedan jedini od francuskih historika, *Rambaud,* u djelu *»L'empire grec au X. siècle«*, proučavajući Porfirogeneta, pita, kako je Hrvatska mogla imati tako silnu vojsku na kopnu i na moru, ako je bila onako malena, kako je Konstantin Porfirogenet prikazuje, i tući silu najopasniju za istočno-rimsko carstvo, Bugarsku; a Srbija, uz onako veliko tielo, koje joj car Porfirogenet pripisuje, biti tako slaba, da se pustila čitava progutnuti od bugarskog cara Simeona? Nu ni Rambaud ne ide u svojoj logici do kraja i ne stvara zaključaka iz tih premisa. Da je bolje proučavao ostale bizantinske kroničare, osobito one iz ere komnenske dinastije, bio bi našao posve druge granice između Hrvata i Srba, nego li su one u pobrkanom djelu Porfirogeneta, a potvrdu kod rimskih, mletačkih i arapskih kroničara.

Ali taj isti *Rambaud,* u svojoj *»Histoire de la Russie«* (Paris, Librairie Hachette 1918.), opisujući grozovitu rusku tragediju prigodom provale Mongola, pa i katastrofu poljske države i užasan poraz Niemaca, Poljaka i Čeha u bitci kod Legnica, a Mađara kod Šaja, ne spominje niti jednom rieči ulogu Hrvata u ovom najstrašnijem ratu, što ga je Europa vidjela, i zaključuje poglavlje o provali Mongola ludom i neistinitom viesti, da se Batu-kan povratio u Mongoliju, da nasliedi priestolje velikog kana Ogotaja! I on uzimlje patvoreni mit o Jaroslavu Hviezdohorskom i o porazu Mongola kod Olomuca kao gotovu činjenicu! Eto taj veliki historik uvažava Česima i falsifikate, a zasluge Hrvata za oslobođenje Europe od tog užasa ne spominje niti jednom rieči!

Rambaud nosi i velik dio odgovornosti za omalovažavanje hrvatske historije u velikom francuskom djelu »*Histoire Générale*« u dvanaest ogromnih svezaka po 1000 stranica, kojoj su bili glavni redaktori i suradnici *Lavisse* i *Rambaud*. Djelo je monumentalno i u velike uvažavano, osim možda u Njemačkoj, gdje nešto oštrije paze na ispravnost i točnost erudita. U toj historiji jedva da ima govora o Hrvatima; oskudni podatci nalikuju mrvicama dobačenim gladnom siromahu; dok se o Srbima, o Bugarima, o Česima, Poljacima, da o Rusima i ne govorimo, piše na dugo i široko. Čak Slovenci, Moravci, Litvanci i poneki drugi narodi, kojih historija ne znači ništa za svjetsku, nalaze više ugleda nego Hrvati, koji su već po svom geografskom položaju u središtu Sredozemnog mora, središtu starog i novog svieta, bili prisiljeni da igraju znamenitu ulogu u poviesti čovječanstva, i dično je odigrali.

U spomenutoj Lavisse-Rambaudovoj historiji surađivao je i jedan od razvikanih francuskih slavofila, *Denis*, i to tako zbrkano, da je to prava sramota za francusku historiografiju. On za Hrvate i Srbe kaže, da su od početka jedan te isti narod, iako Porfirogenet svjedoči, da su bili dva različita naroda, s različitim državama na sjeveru i na jugu. Moderna otkrića dokazuju, da su Hrvati po pradomovini bili Iranci (Perzijanci). Nakon seobe u Europu zauzeše zemlje oko Visle, a glavni grad im bješe Krakov. Srbi su bili njima na sjeverozapadu, gdje im još ima tragova u Lužici. Naselili su se na jug nakon Hrvata u krajeve, koje su Hrvati poslije dugogodišnje borbe očistili od Avara, pa se jedan njihov dio iz tih krajeva iselio natrag u plodniju Panoniju; dok je drugi dio Hrvata ostao na jugu uz Jadransko more.

Za Denisa je glagolica izum sv. Ćirila! Govoreći o Mađarima ni jednom rieči ne spominje, da su Hrvati učinili kraj njihovim provalama na jugozapad. Hrvatima, prema zlo shvaćenom Porfirogenetu, stavlja granice na Cetini i na Vrbasu. Niti jednom riečju ne spominje našeg najvećeg vojskovođu i državnika, kralja Tomislava, koji je provale Mađara zaustavio na Muri, Dravi i Dunavu. Od svih naših vladara spominje jedino Zvonimira, te veli, da je Hrvatska pod njim došla do vrhunca svoje moći, dok je uistinu s njim došla do početka svog osamstogodišnjeg poniženja. To je sve, što on zna o hrvatskim vladarima.

Rambaud prikazuje čitavu poviest Hrvata jedanaestog vieka u četrnaest redaka istog ogromnog djela. Spominje samo Krešimira i Zvonimira, te veli, da su nakon ovoga Hrvati postali pokrajina krune sv. Stjepana! Na koncu kaže, da se istočni dio Hrvatske skupa s Bosnom opirao mađarskom osvajaču — dakle pola istine, pola zbrkane neistine — a svršava posve neistinito pišući, da je Bosna od tada sliedila sudbinu Srbije. Jer Bosna — i to njezina mala početna oblast — bila je samo prolazno, za slabljenja Hrvatske, kratko vrijeme u rukama Srba, a zatim se povratila u sastav Hrvatske; ona je, nakon izbora Kolomana, postala autonomna, ili podvrgnuta ugarsko-hrvatskim kraljevima, ili pod samostalnim vladarima, a na koncu pod Turcima i Austrijancima. Sam Dušan Silni nije nikada vladao ni pedljem bosanske zemlje, dok se u Hercegovini bio za kratko vrieme proširio. Što sliedi, sve je besavjesna netočnost. Stjepana Vojislava nazivlje Bogislav! (Lavisse-Rambaud »Histoire Générale« II. p. 828).

M. C. Bayet u istom djelu govori dosta dugo o bugarskom caru Simeonu i nazivlje ga »*Le Charlemagne bulgare*« (Histoire Générale, v. I p. 643 M. C. Bayet). Čini se, ako je netko Karlo Veliki, da bi u tako ogromnom djelu moralo biti i rečeno, kojom je smrću dovršio. Kada se opisuju njegove doista sjajne pobjede nad grčko-rimskim carstvom, čitatelj bi želio znati, je li se našao tkogod, koji je i njega pobiedio. Ni rieči o tom, da je poslao na Hrvate najboljeg svoga generala Alagobotura; a, kada se ni on niti itko od njegove vojske nije vratio, da tom pobjedniku carstva javi, kako im je u Hrvatskoj bilo; da je Simeon pošao sam, da kazni Hrvate, što su u svojoj zemlji njegovu vojsku uništili; da opet nije bilo nikoga, da dojavi Petru, sinu slavnoga cara, kako mu je prošao otac i njegova hrabra vojska u hrvatskim gudurama.

Nitko, ni u nas, ni u Francuskoj, nije digao glasa proti ovakvom omalovažavanju hrvatske historije. Što više, doživljujemo, da ljudi, nikli iz našega naroda, omalovažavaju našu historiju na francuskom, engleskom, talijanskom i njemačkom jeziku. Sve to naš narod trpi. Ako je to omalovažavanje hrvatske historije pred osamdeset godina toliko boljelo hrvatskog historika Ivana Kukuljevića Sakcinskog, koliko ljuće bi moralo peći nas, koji smo nešto dublje zavirili u našu slavnu prošlost?!

Jedno od najtežih oskvrnuća hrvatske poviesti, koje bi se nakon spomenutog Kukuljevićeva djela moralo činiti nemoguće, to je ono, što je počinio *dr. F. Šišić*, profesor sveučilišta, član raznih akademija i t. d., u knjizi *»Pregled Povijesti Hrvatskog Naroda«* (Zagreb 1916.).

Iako Kukuljević nije analizirao sve izvore dovoljnom akribijom, ipak je svojom marljivošću iznio toliko toga na javu o izgnanju Mongola iz Hrvatske, da bi se svaki ozbiljni historik bio morao zabrinuti i dobro promisliti, prije nego pobjede Hrvata nad Mongolima proglasi za falsifikate. Šišiću nije valjda dala spavati Masarykova slava, koji je dokazao, da je *Kraljodvorski Rukopis* falsifikat, pa je i on htio igrati duboumnoga kritika i lišiti Hrvate slave kao pobjednika Mongola! Kada se jednom Šišićeva djela podvrgnu strogoj i objektivnoj kritici, izići će na javu još mnogo toga, što treba ispraviti za volju istine i sviesti hrvatskog naroda. U ovom se djelu radi samo o njegovu zatajenju najslavnijeg razdoblja hrvatske historije, razdoblja poraza i izgnanja Mongola iz Hrvatske. Za to treba navesti iz spomenute Šišićeve knjige bilješku na strani 99. Ona glasi:

— Kad krajem marta 1242. stiže u tatarski tabor viest, da je u Aziji (u Karakorumu) umro vrhovni kan Ogotaj, uzeše se Tatari sa svojim vođama, *zabrinutim za pitanje nasljedstva na stolici vrhovnog kana,* naglo vraćati na istok, i to u isto vrijeme iz Ugarske i Hrvatske. *Bitka na Grobničkom polju, sudjelovanje sriemske braće Kresa, Kupiše i Raka, kao i pomorski boj oko otoka Paga, kasnije su izmišljotine,* a nalaze se u nekim *očevidno falsificiranim frankopanskim i paškim listinama, kako se to vidi iz Smičiklasova komentara ovim listinama u Cod. Diplom. IV. 222 i V. 1755, 180, 311.* Kod tih je falsifikacija sudjelovao *poznati varalica Pavao Skalić* (iz XVI. vijeka.) *Suvremeni spljetski arhiđakon Toma* († 1268.), koji opširno govori o tatarskoj najezdi, *nipošto ne bi prešutio i zatajio tako krupnih događaja, tada svakomu čitatelju poznatih. Prvi govori o bitci na Grobničkom polju tek fra Ivan Tomašić* (poslije 1562.) *bez sumnje na osnovi frankopanskih falsifikata!«*

I ovo se uči na žalost u hrvatskim školama! I od tolikih naših historika nije se našao ni jedan, koji bi proti ovome prosvjedovao i one tvrdnje temeljito oprovrgao! Ovo je napisano u doba, kada su nad Hrvatskom imali vlast narodi, kojima nije moglo biti žao, da se pobjeda Hrvata nad Mongolima proglasi za falsifikat. Treba imati na umu, da su Mongoli u to doba redom strahovito tukli vojske srednje Europe; da su preplavili istočnu i zapadnu Prusiju, Pomeraniju, Šleziju i dosta austrijskog teritorija; da Mađari, hametom potučeni kod Šaja, izgubiše svu zemlju, koja je bila podieljena među tatarske generale, strahovito opljačkana i oskvrnjena. Tim ponosnim narodima teško je bilo priznati, da duguju izvanrednoj strategiji i junaštvu hrvatskih vojskovođa i vojnika spas od novih pustošenja užasnih azijatskih horda.

Danas, ako netko, makar istinitom rieči, uvriedi nekoga, dolazi pred sud. Još za vladanja habsburške dinastije, tko je bilo u čemu ponizivao Hrvate, a naročito u zatajivanju i oskvrnjivanju njihove historije, bio je nagrađivan visokim položajima i častima. Vlastodršci su dobro znali što rade, jer je historija najtvrđi temelj svakog naroda; sačinjava srž njegove bitnosti. Historija je najbitniji elemenat za opstanak svakog naroda, to jači, što mu je poviest slavnija; pa čak, ako je i nisu dovoljno osvietlili historički pisci, ona živi podsviesno u genima naroda, i u mnemi predajom od pokoljenja do pokoljenja, ne samo živom rieči pjesama, nego i fiziološkim procesom, koji se baštini od djedova, a predaje potomcima, što u njima i podsviesno grije ponos i potiče na nasljedovanje viteških djela praotaca, noseći u sebi ne samo prošlost, nego potencijalno i budućnost. Za to se i poslije 1918. na sve moguće načine nastojalo, da se zatomi hrvatska poviest, te se omalovažavala i zanemarivala u školskim knjigama znajući, da je ona najjače gorivo za uzdržavanje narodne sviesti. S toga je najsvetija dužnost svakog Hrvata, da nastoji oprati čast pradjedova od takvih kontaminacija.*)

*) Ovo je bilo napisano mnogo prije Šišićeve smrti, te vrlo žalim, što mu priroda nije dopustila duži život i dala prigode, da oprovrgne moje tvrdnje, ako bi mogao. Ima i drugih historika, koji, ako nađu da ga nepravedno optužujem, mogu preuzeti njegovu obranu. Pred smrću se valja pokloniti, i po onoj »de mortuis nil nisi bene« bar šutjeti; ali samo, ako se radi o osobnim stvarima, nikako, ako se radi o časti naroda. Meni je žao, što ove stvari moram iznieti, da ne teži i dalje na narodu oskvrnuće njegova najuzvišenijeg djela, na kojemu mu mogu svi narodi zaviđati. Na

Dokazat će se tokom rasprave, da je spomenuta Šišićeva tvrdnja u svakoj rieči neistinita. Je li tomu kriv nedostatak umne snage, ili drugi motivi, za stvar je sporedno. Ali takvim neistinama vrvi i Šišićeva *»Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara«*, na žalost i njemački objelodanjena, kao i njegova *Hronika Popa Dukljanina* (Naklada Srpske Akademije), osobito u komentarima, koji su posve tendenciozni, kao i ostala Šišićeva brojna djela. Svu našu historiju treba kritički očistiti od nepodopština raznih izopačivača.

Spomenuta Šišićeva bilješka nikla je možda pod sugestijom tuđih historika. Ali to ne može služiti za opravdanje; jer historik mora suditi svojom glavom, ni po babu ni po stričevima, već po pravdi Boga istinoga. Da je Šišić posvetio samo malo pažnje djelu Kukuljevića, ili »Historiji Salonitanskoj« Tome Arciđakona, bio bi mogao lako doći do istine. Sam zdrav razum bio bi mu morao pokazati, da smrt velikoga kneza Ogotaja kao motiv povlačenja Mongola iz Hrvatske nije nego izlika, da se pokrije neuspjeh. Već sama činjenica, da je viest o smrti Ogotaja stigla Kajdanu početkom, a ne koncem ožujka god. 1242., kada su njegove vojske počele opsjedati Klis, morala je pobuditi u Šišiću opreznost. Ta viest je trebala stići Batu-kanu i Ogotajevu vrhovnom vojskovođi Subutaju prije nego Kajdanu, jer je Ugarska bliže Karakorumu, nego Hrvatska, odnosno Dalmacija, i jer se takve viesti šalju najprije vrhovnom strategu, a on ih dostavlja podčinjenim vojskovođama. Ogotaj je umro u Karakorumu 11. prosinca 1241. Poznata je brzina, kojom se kretalo mongolsko konjaništvo. U cielom carstvu, koje je sizalo od Pacifika do mletačke republike, bile su postavljene na stanovitim razmacima postaje, koje su raznosile viesti, predavajući ih jedna drugoj. Od Karakoruma do Klisa mogla je stići viest u manje od dva mjeseca, a kako je tatarska vojska ostala u primorju još par mjeseci nakon primitka te viesti, dok nije bila potučena, znak je, da joj se nije žurilo na povratak zbog nasljedstva velikoga kana Ogo-

---

žalost u Šišićevoj »Povijesti Hrvata« ima toga mnogo više. Tko piše historiju, mora pisati bez obzira na žive i mrtve, tražeći samo golu istinu. I tu Šišićevu historiju trebat će očistiti od raznih natruha, koje nemaju ništa zajedničkog s historijskom istinom.
Vidi bilješku na str. 23. (Nap. uredn. red. izd. Mat. Hrv.)

taja, nego da spasi ostatke poražene vojske. To je Šišić mogao i samom logikom doseći, kad već nije dovoljno proučio izvore. *Muradgea D'Ohsson* veli, da Mongoli, kada su napustili ove krajeve, nisu bili primili viest o Ogotajevoj smrti. (Op. 2))

Ako je to istina, onda je tvrdnja, da su se Mongoli povratili zbog smrti Ogotaja, upravo smiešna. No ima i mnogo važnijih razloga, kojima se može sigurno ustanoviti, da se Mongoli nisu vratili zbog nasljedstva Ogotaja, koji će tokom rasprave biti navedeni, a falsifikati raskrinkani.

O prešućivanju viteških podviga Hrvata u mongolskom ratu kod ostalih naroda ne može ovdje biti govora, jer bi se rasprava previše otegla.

Kao olakotnu okolnost za Šišića treba reći, da su i *Smičiklas* i *Klaić* i mnogi drugi, pod sugestijom stranih pisaca, povjerovali u bajku, da se Batu-kan povratio zbog nasljedstva velikoga kana Ogotaja. Ali se ne može opravdati njihov nemar, tim više, što je Kukuljevićevo djelo mnogo starije od Smičiklasove i Klaićeve poviesti, te su mogli kod njega naći dosta dokaza, koji bi im bili raspršili to tuđe mnienje, koje je išlo za tim, da smanji bojnu slavu Hrvata u obrani civilizacije. Nikako ne možemo posve opravdati Šišića, koji je pisao spomenuto djelo mnogo godina nakon njih, kada su se otkrili novi izvori za mongolsku poviest.

Rasprava, koja sliedi, istaknut će i druge dokaze neistinitosti Šišićevih tvrdnja, do kojih je mogao doći i on, i ne proučavajući novija djela o Mongolo-Tatarima, i to iz domaćih vrela, kao što su *Toma Arciđakon* i splitski nadbiskup *Rogerij*, ali proučavajući ih pažljivo i kritično. Oni su suvremenici i očevidci tatarske provale. Da se shvati lukavost arciđakona Tome i njegovih vještih prešućivanja, treba imati nešto akribije u glavi; ali da se shvati djelo nadbiskupa Rogerija, ne treba nikakve akribije. *Da je Šišić samo pročitao što Rogerij piše o Frankopanima i o njihovim vojskama, prestao bi govoriti o falsifikatima knezova krčkih (Frankopana)* i smatrati lakoumnim vjerovanje fratra Tomašića u frankopanske izvore. A što se tiče falsifikatora Skalića, koji je doista falsifikator, ne frankopanskih listina, nego svojih plemićkih diploma, Šišić bi bio mogao doći do uvjerenja, da je falsifikator Skalić učinio mnogo manje štete hrvatskoj historiji, nego on svojom širokom, a slabo prokuhanom erudicijom.

Smičiklas i Klaić ipak ne poriču i ne zatajuju pobjede Hrvata nad Mongolima, nego ih ističu, koliko znadu; a krivi su toliko, što su, pod dojmom nepravednih ocjena Račkoga o Kukuljevićevim djelima, njegovu djelu o Mongolo-Tatarima u Hrvatskoj posvetili manje pažnje, nego djelo zaslužuje. Prosuđujući izvore površno i ne podvrgavajući ih strogoj kritici, nisu mogli doći do jasnijih zaključaka. Njihovo je pripoviedanje više puta naivno; a kod Smičiklasa u prosuđivanju izvora očit je tendenciozni utjecaj mađarskih historika. Pod njihovim utjecajem on proglašuje na laku ruku falsifikatima neke posve autentične isprave, a Šišić to objeručke prihvaća. Ja sam pažljivo proučio osumnjičene listine u Smičiklasovu *Codex Diplomaticus*, osobito one, koje Šišić navodi kao falsifikate, u spomenutoj bilješci, i vidio sam, da su Smičiklasove opaske vrlo površne i da se on nije ni puštao u dublju analizu, što ću kasnije temeljitije obrazložiti. Ima u nekima od tih listina sumnjivih stavaka i nespretnih umetaka; ali se pita: ako su to potpuni falsifikati bez ikakve vjerodostojnosti, čemu ih objelodanjuju mađarska učena društva i zašto ih Smičiklas iz njihovih izdanja prenosi u svoj kodeks?

U koju svrhu se falsificiraju isprave? Izmišljaju li falsifikatori sve, ili nastoje, da se što više približe istini, kako bi bolje došli na svoj račun i postigli svrhu, za kojom idu? To su obično potvrde vladarskih darovnica kojeg imanja ili plemićke diplome ili slične isprave.

Skalićevi falsifikati načinjeni su samo za to, da se u tuđem svietu pokaže visoka roda; s toga se ja ne skanjujem kazati, da imam više pouzdanja u Skalićeve falsifikate — osim one strane, koja se tiče njegova plemstva — nego u Šišićeve žestoke kritike Skalića.

U srednjem vieku nije bilo nacionalizma u današnjem njegovu značenju, obliku i zanosu. Tada su druga čuvstva, osobito vjerska i osvajačka, dizala ljude na oružje. S toga se ne može pretpostaviti, da su neki nacionalistički fanatici falsificirali bule, darovnice i druge isprave, predviđajući novovjeke nacionalističke zanose, fanatizme i mržnje. Ako koji falsifikator hoće da prigrabi neko imanje iznoseći darovnice vladara svojim pradjedovima, onda će nastojati, da činjenice, koje nabraja u zasluge svojim pređima, savršeno odgovaraju događajima i prilikama dotičnog vremena. S toga u takvim

falsifikatima može biti sve na vlas istinito, osim samog akta darovanja ili uzvišenja na plemstvo, ili na kneževstvo, ili na kakvo crkveno ili političko dostojanstvo. S toga stanovišta, i istražujući, nije li falsifikat u sukobu sa suvremenim historijskim izvorima, treba prosuđivati ovakve dokumente. Tada će se doći do uvjerenja, da u mnogim ispravama, koje su naši historici dosta lakoumno zabacili kao izvor historije, ima velevažnih istina za historiju hrvatskog naroda. To i jest razlog, zašto kritici dokumenata unose u svoje kodekse i ovakve dokumente. S druge strane, kako je golema većina originalnih dokumenata propala pod zubom vremena, prava je sreća, da su često baš falsifikatori sačuvali ono, što je u originalima bilo za historiju najbitnije.

Kad naši i strani historici vjeruju, da je *Batu-kan* krenuo natrag prema Karakorumu, jer mu je došla viest, da je tamo umro vrhovni kan Ogotaj, pa se požurio, da ne bi koji drugi princ prije njega zasio na priestolje, koje ga je tobože patrilo, ili s još smješnijeg razloga, jer je tobože on ili vrhovni vojskovođa *Subutaj* izjavio, da prezire pobjedu nad Niemcima, onda treba pitati, kada je Ogotaj umro, a kada se Batu-kan odlučio na povratak? Nije li bilo za Subutaja i Batu-kana još uviek kiselo grožđe osvajanje Njemačke, iako je Fridrih II., zabavljen ratom s papom Grgurom IX. u Italiji, posvećivao malo pažnje Njemačkoj? Je li se Batu-kanu doista žurilo, da nasliedi Ogotaja? Je li on uopće bio od koljena Džingiskanova, ili sin kopileta Džudžia? Je li on, ili zakoniti nasljednik *Gujuk*, nasliedio Ogotaja? Je li se Batu-kan uopće ikada vratio u Karakorum, ili se povukao samo do rieke Volge i tu utemeljio glasovitu *Zlatnu Hordu*? Je li Subutajevo hvastanje, da »prezire« pobjedu nad Niemcima, bilo iskreno ili bačeno, da prikrije pravi razlog povlačenja, a to je istrošenost vojske u nebrojenim bitkama, u prvom redu uslied poraza njegovih najboljih vojskovođa u Hrvatskoj? Nije li najgenijalniji strateg svih vremena Subutaj vidio, da je blizu zapad njegove slave, ako se što prije ne povuče na istok i ne dovrši osovjenje južne Kine, bez koje ni istočna strana carstva ne bi bila posve sigurna u rukama Mongola? Što je dalje išao na zapad, bitke su bile sve krvavije, a gubitci mongolske vojske sve veći; a opet su novi priljevi iz silnih daljina Azije bivali sve rjeđi. On je morao uvidjeti, da će mu biti lakše i korisnije dovršiti najve-

ličajnije djelo vlastitog života, osvojenje silnog kineskog carstva, nego li ukopavati svoju bojnu slavu u gudure hrvatskih planina, ili je utapati u jadranskim euripima. Tvrda su kost bile Krkonoše, a još tvrđa su bili timori Velebita, koji su, odvaljivani, satirali tatarske junake.

Teška srca i s laži na usnama, da pokrije svoj neuspjeh, morao se povratiti nepobjedivi strateg, nakon što je tolikim bitkama podvrgao Rusiju, svu Poljsku, svu Ugarsku, Moravsku, Šleziju, Prusiju, Pomeraniju, Litvu i pobiedio jednu njemačku vojsku u strašnoj bitci kod Legnica, s ostatcima poljačkih vojskâ i češkim četama. Da umiri sebe, više nego da uvjeri protivnike, reče: *Quod aspernabatur expugnare.* Da učini vjerojatnijom tu svoju krilaticu, reče, da se vraća zbog smrti Ogotaja! Kritičarima ostavi da glođu tu krilaticu, a on ode na pothvat sigurniji i korisniji od lovljenja kralja Bele IV. po vrletnim gudurama i po tiesnim prodorima dalmatinske polinezije; ode, kamo ga je srce odavna vuklo, gdje je sagradio svoju bojnu slavu u prvoj mladosti; k mekšim, podatnijim i bogatim obalama južne Kine, da zaobli na Pacifiku mongolsko carstvo i da se ukloni od vragova, za koje ne zna, od čega žive, jer nigdje na njihovim gorama ne nalazi hrane ni za vojsku ni za konje. Ti se vragovi nenadano stvaraju na strateškim mjestima, kao da imaju noge divokoza ili krila orlova. Nigdje ih nema na ravnu, a odjednom ih se stvara bezbroj na klancima planina, kao da ih sama gora rađa, a biju se kao sotone.

Niemci, Talijani i ostali zapadni narodi, sretni, što su se riešili užasa, koji je cielom zapadu kao mrazni vjetar s okrvavljenih poljana Rusije, Poljske i Ugarske prožimao kosti, vrlo rado povjerovaše, da su se Subutaj, Batu-kan, Kajdan, Gujuk, Buri i ostali vratili s vojskom, jer je vrhovni kan Ogotaj umro u Karakorumu. To je zapadne narode spasavalo, ne samo od opasnosti, nego i od priznanja, da su ih žrtve Hrvata spasile od mongolske poplave.

Na žalost, svi naši historici osim Kukuljevića, ne ispitujući kritično stvar, povjerovaše u bajku, zakopavši u mrak zaboravi najdivnije podvige Hrvata, ne manje slavne od onih, kojima očistiše našu zemlju od Avara, odolješe Karlu Velikomu i njegovim nasljednicima; od onih, kojima zakrčiše put Mađarima na Jadran, a Turcima na Beč i na Rim.

Tu pljesnivu maglu treba raspršiti s naše historije.

II

SUBUTAJ

Džingiskan je ostao sirota kao dječak. On se tada zvao *Temudžin*, a skrb za njegov odgoj i za njegovu budućnost preuzela je njegova umna i energična majka *Jesugei*. Ona je prihvatila uzde države mjesto poginula muža. Već u početku su njezini uspjesi bili toliki, da joj narod dade naslov *Olun-Jeke (Velika)*. Kako su ti uspjesi rasli, ona dobi epiteton ornans *Eugelone-Eke* (majka genealogija naroda). Sina je uzgajala u strogoj stezi, osobito u vojnim vrlinama, a on se pokaza brzo dostojan takve matere, koja ga je junački obranila od pohlepnih susjeda, dok sam nije dorastao do državnika i ratnika. U jednom okršaju spasilo mu je život junaštvo materino i odanost vojske, koja ga je onesviještena izniela iz bitke. Malo nakon toga nije za narod i vojsku bilo dovoljno ime Temudžin, nego mu dadoše ime *Sutu Bogdo* (sin nebesa, ako to ime dobro tumači francuski historik Cahun, iz kojega ove podatke vadim). Za nas Hrvate to ime čudno zvuči, jer nas sjeća na narodno ime Bogdan, što ne može biti nego slučajno, jer naš jezik nema nikakve srodnosti s mongolsko-turskim jezicima. Bar filolozi tako kažu. Avzy-Bogdo se zove veliki lanac planina južno od glavnoga grada Mongolije Karakoruma, koji se sa sjevera probija u jugoistok velike pustoši Šamo ili Gobi. Prepuštajući filolozima, da rješavaju taj čudni problem, dosta je istaknuti, da su veliki uspjesi Temudžinu-Sutu-Bogdo donieli novi naslov *Džingiskan*, što bi od prilike značilo nepobjedivi vladar nad vladarima, ako to filolozi dobro tumače. Pod tim imenom je poznat u historiji.

Džingiskan nije bio velik vojskovođa, nego velik vladar, organizator i upravljač, kakvomu nema premca u historiji. Ali je imao izvanredno pronicavo oko, da izabere dobre vojskovođe i upravitelje, a to i jest glavna vrlina vladareva; jer ni najveći um ne može svuda doteći: a teško onome, koji ne zna

birati pomagače. U tome je Džingiskan bio izvanredno sretan. Znao je izabrati ljude i znao ih je sačuvati odane uza se, jer je i sam njima bio vjeran. Vjerovao je u jednoga Boga, a svakome puštao da vjeruje kako hoće. Dobro su mu došli budisti, židovi, muslimani, nestorjanci, pravoslavni, katolici, ako su mu vjerno služili. Imao je među svojim političkim agentima čak i europskih kršćanskih templara. Ideal mu je bio osvojiti cieli sviet.

Budući da sam nije bio strateg velikih sposobnosti, nastojao je, da valjane vojskovođe što prije otkrije u svojoj vojsci. U tome je bio vrlo sretan, doista ne manje od Aleksandra, Cezara i Napoleona. Dugo bi bilo nabrajati sve, koji se pod njim proslaviše od obala Pacifika do Jadranskog mora. Od onih, koji se proslaviše u Mongoliji i susjednim državama, spominju se u prvom redu *Muhuli* (prokušani), *Bogordži* (vjerni), *Hočigoči* (zastavica), *Kujuldar* i dva najmlađa *Džebe* i *Subutaj*. Ovomu je bilo šesnaest godina, kad ga je Džingiskan postavio za generala. Nikada ni jedan vladar nije brže i sretnije pogodio da izabere svoga vojskovođu. Neko doba je Muhuli slovio kao najvještiji strateg, dok ga na vojnama u Kini ne pretekoše *Džebe* i *Subutaj*. Ovaj nadživi i preteče sve druge, tako da su mu bili podvrgnuti i mnogobrojni carski prinčevi kao generali. Subutaj je izvanrednom brzinom rješavao najteže strateške probleme. Kad je osvojio sjeverne pokrajine Kine, očekujući nove Džingiskanove naredbe, prošetao se s vojskom preko Koreje i položio je Džingiskanu pred noge, prije nego li je dobio naredbu, da je osvoji.

Još nije bilo dovršeno osvajanje kineskog carstva, kada se Džingiskanu prohtjelo krenuti na zapad. Pošto je Azija bila osvojena do zapadnih granica Turkestana, do ledenjaka Kuen-Lun, pa Turkestan do Aralskog jezera, Džingiskan krenu da osvaja Samarkand, Buharu, države, u kojima su se još vidjeli tragovi starogrčke kulture, neporušene poplavom Islama. Redom padahu Kirgizija, Horasan, Afganistan, Beludžistan. Na nekome mjestu Džingiskanove vojske prieđoše čak i rieku *Ind*, u znak, da on uzima pravo na tu zemlju, koju će istom njegovi daleki nasljednici osvojiti, i to *Timur-Lenk* u 14., a humano velikodušni Baber u 16. vieku.

Čovjek snuje, a netko, neusporedivo moćniji i od *neslomljivog vrhovnog gospodara Džingiskana*, određuje. Prije smrti

Džingiskanova je naredba starijem sinu Džagataju bila, da mora osvojiti Rim. Spletke u Karakorumu, na glas o Džingiskanovoj smrti, iznieše, falsifikatom Džingiskanova testamenta, za nasljednika njegova sina *Ogotaja* (Ogodaj, Oktaj, kako ga razni pišu). Tu su i dvorske žene imale svoje prste, jer je svakomu bio ugodniji slabić Ogotaj, odan piću i ženama, nego ozbiljni Džagataj, kojega prebrzo nestaje sa svjetske pozornice.

Džingiskanu nije bilo suđeno, da ga njegov neusporedivi strateg Subutaj dovede na Kapitol s papom za triumfalnim kolima; ali je još mnogo toga prije smrti od presretnog vojskovođe dobio na dar. Sva Perzija pade u malo vremena; sve kavkaske države jedna za drugom, pred vihorom Subutajevih pobjeda, pokloniše se neodoljivom osvajaču. Padoše Kurdistan, Georgija, Širvan, Dagestan. Država Kipčak, s mongolsko-tatarskim stanovništvom, očekivaše napadaj s istoka, ni u snu ne sanjajući da bi napadaj mogao doći sa zapada. Subutaj prieđe Kavkaz, kao za šalu, a Kipčak pade kao zrela kruška. Sada dođe red i na Rusiju. Godine 1224. Subutaj iznese sjajnu pobjedu na rieci Kalki, o kojoj će kasnije biti govora. Tada, za čudo, iznenada se povrati, ili po zapoviedi Džingiskana ili po svojoj želji, da nastavi osvajanje Kine. Džingiskan je umro 1227., a Subutaj je, ne dovršivši potpuno osvajanje Kine, gdje je vojevao trinaest godina, opet g. 1237. krenuo na zapad, da dovrši osvajanje Rusije i ciele Europe.

Prije nego krenemo s njim na taj u poviesti jedinstveni podvig, treba reći koju rieč o mongolskoj organizaciji, jer stari izvori ne govore o Mongolima, nego kao o divljim zvierima, barbarima, bez ikakve kulture i civilizacije. Naš kroničar Toma Arciđakon opisuje ih kao same vragove. U narodnoj predaji ostalo im je ime *pasoglavci*. Doista njihov vanjski izgled, uspoređen s krasnim arijskim tipom, koji nastava naše zemlje, nije mogao izazivati nego odvratnost, strah i užas. Tako ih opisuju suvremeni europski pisci. U tom opisivanju ima mnogo istine; ali u glavnom su ti pisci vidjeli samo površinu. U mongolsku psihu ne zaviriše. Svi su Mongole smatrali nekulturnim, nepismenim barbarima. Doista, po njihovim djelima nisu ih ni mogli drugačije prosuđivati; jer zvjerska ubijanja, rušenje monumentalnih djela stare ljudske civilizacije, osobito hramova, te silovanje žena, oskvrnjivanje

i razbijanje grobova u potrazi za zlatom i draguljima, nije moglo nego buditi užas i odvratnost od takva divljaštva.

Ipak u njima nije bilo sve divlje, niti su oni umno zaostajali za arijskom rasom. Oni su čak imali više državnog organizatorskog duha i discipline, nego najnapredniji narodi Europe, koji su bili u vječnom ratu jedni s drugima, pače i u samoj vlastitoj državi u građanskim ratovima, onemogućujući time svaki napredak. U Europi, među najdarovitijom ljudskom rasom, vladala je prilična dezorganizacija. Mongoli žute rase stvoriše savršenu državnu organizaciju i savršen red od Pacifika sve do Italije, dokle je najdalje njihovo oružje doprlo. Oni sve svoje uspjehe duguju toj savršenoj organizaciji i neumoljivom zaptu, poduprtom još savršenijim uhodarenjem, koje bi moglo biti uzorom čak i današnjem engleskom *intelligence service*.

Daleko prije njihovih vojskâ poplavljivala su krajeve, na koje bi oni bacili osvajačko oko, jata svakovrsnih uhoda, poliglota, koji su za dobre usluge dobivali još bolje nagrade. To su bile njihove izvidnice, koje su više godina prije njihova vojnog pothvata savršeno istraživale i proučavale zemlje i narode, na koje je osvajačka Džingiskanova pohlepa bacila pogled. Svakovrsna je bila prilika, u koju su se ti Džingiskanovi agenti pretvarali. Kako je u ono doba vjerski osjećaj najviše zanosio ljudska čuvstva, to je ovaj pronicavi duh nastojao u prvom redu te uzvišene osjećaje iskoristiti u svoje svrhe. Mnogo godina prije nego je Subutaj prvi put provalio u Rusiju, viđalo se po južnim ruskim krajevima, pače čak i na zapadu Europe, nekih čudnih misionara, u crnim rizama, s nekom vrsti crne kape na glavi, poput kaluđerske kamilavke, koji su živjeli pokorničkim životom, pili rukama vodu iz potoka, odbijajući odlučno alkoholna pića i svaku mrsnu hranu, pače i riblju, a za komad crnoga kruha iskazivali su veliku zahvalnost i uzdignutim rukama prema nebesima zazivali milost božju na darivatelja. Čak ni u žene nisu dirali (gdje bi ih tko mogao vidjeti!), a govorili su po više jezika, što je opreznim ljudima moglo biti znak, da u njima ima možda avanturizma, više nego misionarskog zvanja. Do potrebe su hinili, da ne razumiju jezika naroda, u koji su došli, a svoju pobožnost su iskazivali više djelima i primjerom nego riečima. Sve je bilo proračunano. Ti su pobožni misionari sve marljivo promatrali,

ne samo geografske položaje, sedla na planinama, brodove ili pličine na riekama, vrela, klance i gudure, a osobito pak vojsku i njenu organizaciju, nego i bogatstvo zemlje, političke, religiozne struje i prepirke; uopće sve što bi moglo poslužiti strategiji vojskovođa i vladanju upravitelja.

Kako su znali, da će ih Europljani na prvi pogled po običaju prepoznati kao Mongole, to su oni, osim ovih crnorizaca misionara, unajmljivali za dobre novce svakovrsne arijske levente i probisviete, koji su prošli sito i rešeto svih istočnih i zapadnih država. Koliko li je bilo začuđenje u Europi, kada u jednoj bitci zarobiše nekog mongolskog generala, u kojemu prepoznaše Europljanina, te se na koncu ispostavi, da je bio jedan engleski templar!

Prevario bi se, tko bi Mongole sudio po njihovoj zvjerskoj okrutnosti, te ih smatrao potpuno nekulturnima i nepismenima. Oni su imali svoju narodnu kulturu i stare tradicije, kojih su se čvrsto držali. U prva vremena su se oslanjali na kinesku civilizaciju, te od nje štošta naučili, kasnije su se počeli samostalno razvijati. Brzo su uočili, da simbolična slova Kineza nisu praktična i da zahtievaju daleko veći umni napor, da ih čovjek nauči, nego fonetična slova zapadnjaka, kojih nema nego tridesetak, naprama desetak hiljada kineskih simboličnih znakova, a savršeno označuju izgovor i smisao rieči. Zato je Džingiskan zabacio kineska slova, a preuzeo neki alfabet od Sirijaca, u čemu ga je sliedio Kemal Ata Turk, zamienivši arabicu latinicom. Samo tako je mogao odgojiti kroz kratko vrieme valjano administrativno činovništvo, koje je bilo sposobno da preuzme upravu osvojenih zemalja.

Džingiskanove vojske, osim glavnoga stožera, trena, inžinira, saniteta i t. d., imale su i silni činovnički političko-upravni aparat, koji su po svoj prilici vodili časnici. Glavni činovnici zvali su se *daroga*. Ured se zvao *Ja-Men*. U ovome se nije griešilo neredom, nego pedantnom strogošću. Svuda, kuda su Mongoli prolazili, ostavljali su u glavnim mjestima posadu s jednim *darogom* na čelu. Ovome su tri stvari bile svete: *Jasak* (pravilnik, reglement), *Ja-Men* (ured) i *Jam*, postaja, na kojoj su se izdavale, ili vidirale putnice, izmjenjivali konji glasonoša, predavala i preuzimala pošta i odatle razašiljala na sve strane carstva.

Prvo, što je ta postaja izvodila, bilo je sveopće razoružanje podvrgnutog pučanstva, zatim popis konja, mazaga i ostalih domaćih životinja, druge grane statistike i katastar. More papira ispunjalo je svaki *Ja-Men*. Te pedantne formalnosti statistike, carinjenja i porezovanja, svakojakih nameta i usluga u naravi, zadavale su ne manje jada podvrgnutom pučanstvu od okrutnosti osvajača. Mnogi su se odricali života, radije nego da podnose oskvrnuće vjere i krvi pradjedova.

Ne može se dakle reći, da su Mongoli bili bez svake kulture, osobito vladajući krugovi; ali ipak nisu bili civilizirani ljudi. Um i znanje ne daju još civilizaciju, ako srce nije moralno oplemenjeno; ako čovjek još nije postao civis, građanin, koji poštuje zakone, na kojima se temelji ljudsko društvo. Ti viši krugovi čini se čak da su vjerovali u jednoga Boga, gospodara, ravnatelja, uzdržavatelja i oživitelja svih svemira, koji ih grije svojim suncem i ne dopušta da uginu; da su dakle bili čisti monoteisti; pa ipak nisu bili ljudi, jer iako su umom dosizali istinu nad istinama jednoga Božanstva, nisu u srcu osjećali njegovu bitnost, koja je ljubav i milosrđe. U tome je sva golema razlika između okrutna divljaka i višim zakonima ljubavi vođena građanina. Baš ta nekakva naobrazba Mongola, koja je sva bila umna, a nimalo u srcu, čini, da nam se prikazuju užasniji čak od Huna, Avara, Vandala i ostalih, koji opustošiše rimsko carstvo.

Džingiskan je puštao svakomu vjersku slobodu i nikomu nije narivavao svoj monoteizam; ali je uživao, skupa sa svojim generalima, u borbama raznih vjera i sekta, raspirivao ih i iskorišćivao u političke svrhe. Taj cinizam je rastakao tu umjetnu državnu veličinu, građenu na trulim načelima sebičnosti, koja sama sebe mrvi; jer ne sliedi Boga, čiji je hram više u ljudskom srcu nego u razumu. Srce je simbol Božanstva. Božanstvo radi svuda i neprestano, a ne radi ništa za se, jer ničega ne treba, nego sve za svoje stvorove i svima se razdaje, od kojih ni jedan ne bi mogao ni trenutka živjeti, da ga božanska energija ne uzdržava u životu. Srce je od svih organa ljudskoga tiela najsličnije Bogu, jer nikada ne spava i ne počiva, od zametka u maternici do groba, i ne spada u svom radu pod moć ljudske volje. Jasno je dakle, da u njemu rade božanske energije. Čovjek osjeća svoju autonomiju u moći volje, vođene od razuma; a srce radi i kada ljudska volja

spava, i u tome je slično i bliže Bogu, koji nikada ne spava, a uviek altruistički radi. I ne samo po tome, nego jer se čini, da je srce sielo savjesti, organ božji, koji nas upozorava tajnovitim glasom na ono, što treba i što ne treba, i nevidljivom uzdom zaustavlja pohotne porive naših sebičnih nagona, i kaže put, kojim moramo krenuti, da budemo bliže zakonima te tajne i nevidljive moći, bez čije pomoći srce ne bi moglo kucati ni jednoga trena; a osobna sebična sviest se gasi, kada nesebični tajanstveni radnik prestane tim krvnim organom i toplinom zalievati meandre mozga, i osvjetljivati osobnu sviest. Eto tom božanskom organu u čovjeku monoteistički Mongoli posvećivali su manje pažnje, nego najgori pogani, i za to im nije bilo suđeno da zavladaju svietom.

Subutaj se je god. 1237. vratio na zapad s ogromnom vojskom, sabranom po svim državama osvojene Azije. Ovog puta se i bolje pripremio nego 1224., kada je odnio pobjedu na Kalki, koju prije nuzgredice spomenusmo, iako spada među najslavnije Subutajeve pothvate, jer je s manjom vojskom, a strateškom brzinom i taktično proračunanim kretnjama uništio mnogo veću rusku vojsku i sjajno pokazao, da ni broj ni sila ne odlučuju u bitkama, koliko jedinstvo i pronicavost uprave.

Dolazeći s Pacifika Subutaj je na prvom pohodu na zapad bio sabrao među podjarmljenim narodima i izvježbao najbolju momčad, s kojom je kao bura prešao preko Persije, Aserbeidžana, preko silnog kavkaskog lanca, što je bilo teže nego Hanibalov ili Napoleonov prielaz preko Alpa, te onako majstorski iznenadio vojske države Kipčak između Urala, Kaspijskog mora, Aralskog jezera i centralne Azije, udarivši im u leđa, dok su one očekivale napadaj s istoka, i prema tome potpuno pogriešile strateške kretnje i taktički raspored u bojevima. Država Kipčak u malo je dana bila potpuno u vlasti Subutaja. Promjena nije bila velika, jer samo gospodujući krugovi izgubiše vlast, imetak i život; a pučanstvo, iste mongolsko-tatarske pasmine, smjerno se pokori novim gospodarima za nova osvajanja na zapadu.

Sada je došao red na *Bugare, Polovce* i srodne im *Kumane*. Provala Saksina, susjeda Kirgiza, na zapad naviesti Bugarima, da se mongolski usov kotrlja i da će se skoro na njih svaliti. Pri prvoj provali Mongola g. 1224. Bugari, kojih je glavni grad *Velika Blgarija* ležao na Volgi, još nisu bili poslavenjeni kao njihova braća, koja se pred pet vjekova odseliše na zapad, gdje se pomiešaše sa Slavenima, zaboraviše svoj jezik, ali zadržaše svoju borbenu ćud i tatarsku organizaciju te postadoše jakim državotvornim elementom na Balkanu. Bugari, koji ostaše na Volgi, ne pripremiše se dovoljno, da se opru Mongolima. *Velika Blgarija* pade. Narod, koji se dospio spasiti, raspršа se kojekuda. Polovci, zakleti neprijatelji Rusa, uvidješe, kolika im opasnost prieti od Mongola, osobito nakon onako nenadnog i brzog pada države Kipčak, pa se u stisci obratiše ruskim knezovima s porukom sloge za savezničku obranu; jer, ako oni sami budu poraženi, da će neminovno i Ruse stići ista sudbina. Rusi prihvatiše savez, a polovački knez *Basti*, da ih bolje uvjeri o svojoj vjernosti, prieđe na pravoslavlje.

Mislav Smjeli, knez Haliča, nagovori sve knezove južne Rusije, da se slože na obranu od Tatara. Njegov zet *Danijel*, knez Volinije, *Mstislav Romanović*, veliki knez Kijeva, *Oleg*, knez Kurska, *Mstislav*, knez Černigova, *Vladimir*, knez Smolenskoga, i *Vsevolod*, knez Novgoroda, odazvaše se pozivu Polovaca i sklopiše savez.

Saznavši za to, Mongoli poslaše poklisare Rusima na Dnjepar s porukom: »Mi smo poslani od Boga proti našim robovima i konjušarima, prokletim Polovcima. Primite od nas mir; mi nemamo s vama kavge«. Rusi, mjesto odgovora, pobiše mongolske poklisare, te jurnuše bez reda preko stepa, tko će prije odnieti slavu pobjede! Mongolo-Tatari se sukobiše s njima na rječici *Kalki*, koja se izlieva u Azovsko more. Rusi, po svom običaju, udariše naglo, bez taktičkog plana, uzdajući se samo u svoju hrabrost. *Mstislav Smjeli*, da ne bi osramotio svoje ime, koje je do tada u smjelosti bilo sretno, udari prvi; a za njim *Danijel* Haličanin i *Oleg* knez od Kurska, ne čekajući kijevskih knezova, da im ne bi oteli slavu pobjede.

Polovci okrenuše prvi pleća i zarazише paničnim strahom ruske redove, te bijahu glavni uzrok strašnoga poraza. Sve nagnu u bieg, da se spasi preko Dnjepra. Šest ruskih knezova

i sedamdeset najglasovitijih boljara i vojvoda ostadoše na bojištu. Samih Kijevljana pade 10.000, a svih Rusa preko 100.000.

Veliki knez *Mstislav Romanović* bijaše se čvrsto utaborio na obali Kalke i odolievaše junačkim nasrtajima Tatara. Ovi mu postaviše uvjete predaje, to jest, da će se moći slobodno povući, ako plati otkupninu za se i za družinu. On se preda na vjeru. Tatari odmah isjekoše njegovu tjelesnu stražu, a njega i dva njegova zeta zgnječiše pod daskama, na kojima će sjediti, da proslave pijankom i gozbom pobjedu (g. 1224.). (Prema Rambaud-u: »*Histoire de la Russie*« str. 127.).

Kako je rečeno, poslije ove grozovite pobjede Mongoli, za čudo, ne pođoše dalje na zapad, iako je s ovog užasnog poraza prohujao ledeni vjetar strave preko svih ruskih stepa od Crnoga do Bieloga mora. Pravi uzrok povratka morale su biti velike i nenadane bune u Kini, koje pozvaše Subutaja na istok, da uguši bune i dovrši osvojenje, što mu je najviše na srcu ležalo, a valjda i samome Džingiskanu, koji je prije smrti želio biti potpuno siguran s istočne strane svoga golemog carstva. Taj pothvat je stajao Subutaja mnogo truda i zahtievao trinaest godina njegova života ispunjena bojnim poslovima. Unatoč uobičajene sreće i bezbrojnih Subutajevih pobjeda, staro je kinesko carstvo pokazalo još toliko životnih snaga, da ga ni u trinaest godina još nije uspio potpuno svladati, jer ostade nekoliko pokrajina na jugu, kao *Jün-Nan*, *Kvangsi* i t. d. To će osvojiti istom pod stare dane. Početkom g. 1237., ili još prije, dođe naredba od vrhovnog kana *Ogotaja*, trećeg sina Džingiskanova, da taj posao prepusti podčinjenim generalima, a sam da krene na osvajanje Zapada.

Netom je minula strava, Rusi se, po svom običaju, bijahu u to doba dali na bezbrižan i veseo život, ni ne misleći, da bi se Tatari mogli još jednom vratiti i to s većom vojskom.

Sjeverni Rusi, među njima i veliki knez *Suzdalije*, najnaprednije ruske države, nisu sudjelovali u prvom ratu, te su se valjda čak i veselili, što su njihova ponosna južna braća bila ovako strahovito ponižena. Ovaj put se Subutaj — kako rekosmo — i bolje pripremio na osvajanje Zapada nego prvi put. Sa sobom je vodio nebrojene horde podvrgnutih Kineza,

Korejaca, Mančua, Turaka, Kirgiza, Polovaca i drugih plemena iz osvojene Azije. Pri prvoj provali bio je poštedio sjevernu Rusiju, jer mu pobune Kineza ne dadoše vremena da je osvoji. Ovaj put se najprije okomi baš na sjeverne Ruse, da ne ostavi iza leđa one, koji su slovili kao najozbiljniji i najsređeniji. Strašni glasovi preletješe preko svih ruskih država, da se približuju mongolske horde, brojnije i bjesnije nego pred trinaest godina.

Nakon prvog iskustva bilo je očekivati, da će se svi Rusi složiti, izabrati vrhovnog vojskovođu i podvojvode, te u viećanjima promozgati osnovu, kako da Mongole složno dočekaju i pobiede. Ništa se od toga nije dogodilo. Nitko nije htio podvrgnuti vojsku drugom zapovjedniku, jer su to pravo svi veliki knezovi zahtievali za se. S druge strane Mongoli nastupiše savršeno organizirani, s dobro promozganim strateškim planom, sa željeznom stegom i bespriekornim posluhom. Sve samo hitro konjaništvo, čijem kretanju tromo pješaštvo nije stavljalo ozbiljnih zapreka.

Kako Subutaj nije bio carskog podrietla, postavio je za vrhovnog zapovjednika *Batu-kana,* sina Džudžieva, koji je samo po materi Burte-Džudžini spadao u carsku kuću. Po starješinstvu je to patrilo Bajdara, ili Gujuka, ali je Subutaj odabrao Batua, s dopustom *Ogotaja,* koji se bojao Džagatajevih nasljednika, da ne bi, imajući jaku vojsku pod sobom, postavili pitanje svog prava na Džingiskanovo priestolje. Batukan je bio siromašak duhom, kakva je Subutaj trebao, da mu ne pravi neprilika ambicioznim preuzetnostima. Svi carski knezovi u Subutajevoj vojsci shvaćali su Batu-kanovu visoku ulogu sa šaljive strane i s njime su u svakoj prigodi zbijali šalu. Osim Džagatajeva sina *Bajdara,* zakonitog nasljednika, spominje se i *Gujuk,* potonji veliki kan, Ogotajev nasljednik, i *Buri* njemu najbliži, pa *Manku* (Meungke) također pretendent, *Peta* (ili Bedaj), koji će se vrlo proslaviti, *Buruldaj, Ordu, Tangkut, Kajdan, Kajdu, Budžek.* Mnogi od ovih nose naslov *bogatur, bagatur* i slično, što znači heroj, zapovjednik. Rambaud daje ovaj naslov Subutaju (»Souboudai-Bagadour«, o. c. p. 125), kojega najviše i patri. Rusi preuzeše ovu rieč od Mongola, te se ona kod njih udomila kao *»bogatir«* za označivanje heroja.

Naš Kukuljević daje taj naslov *Bedaju,* a drugi historici drugima. Neki to čak uzimlju za osobno ime. To unosi veliku zabunu u historijska djela, te se više puta ne zna, o kojemu se vojskovođi radi. Jedan od najboljih carskih vojvoda zvao se Kajdan (neki ga pišu Kadan, a ne valja ga zamjenjivati sa Kajdu-om). Kajdan je za našu historiju najvažnija od svih mongolskih ličnosti. U njegovoj pratnji je i *Gujuk,* g. 1246. nasljednik velikoga kana Ogotaja, i njegov rođak *Buri,* oba napržice i zametnikavge, koji su siromaha *Batu-kana* nemilosrdno vriеđali i javno ismjehivali. Neki stavljaju i Kajdu-a u Kajdanovu pratnju, a oba su od carske loze. Za stolom su se usuđivali piti prije Batu-a, vrhovnog zapovjednika! Ako bi se na to Batu ozubio, izderao bi se na njega *Gujuk:* »Ja ću ovu staru babu dati izbatinati«. (Leon Cahun; Lavisse Rambaud, »Histoire Générale« II. p. 967.). Batu se zbog toga pismeno potužio vrhovnom kanu Ogotaju, što je na dvoru izazvalo samo veselost.

Gujuk kao kasniji car ima za tajnika jednog Engleza, kojega šalje kao poslanika k Beli IV., da mu zabrani uzimati u zaštitu Kumane, i prieti mu, jer ne odgovara na njegove poruke. (Strakosch Grassmann, »Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa«, p. 6 i 7.).

Kada je Subutaj sakupio ogromnu vojsku sa svih strana osvojene Azije, sastavljenu u glavnom od mongolskih i mongoloidskih plemena, krenu na zapad sa tvrdom namjerom, da se ne zaustavi do na obalama Atlantskog oceana. S čim se može isporediti ovaj strahoviti pohod?

Kao rulja divljih pasa, koja se na hiljade razmnoži u prašumama Indije i kuda prođe ne ostavlja ništa živa, ni tigra, ni pitona, ni slona, ni čovjeka, rulja, od koje nema obrane, jer na jednu samu zvier naleti u isti mah čopor tih proždrljivih i uviek gladnih životinja, koje ne ostavljaju ni tragova poginulih iza sebe, jer proždru i meso i kožu i kosti, neprestano jureći dalje za plienom; ili kao ogromni morski pas, koji nema drugog posla u životu do jurnjave za plienom preko nepreglednih morskih pučina i gutanja svega živa, što

zapane u njegove čeljusti, oboružane trostrukim redom zuba, dok u nezasitnoj proždrljivosti ne proguta koju krupnu morsku neman, što mu svojim račvastim repom začepi žvale, a tjelesinom ispuni i otromi nutrinu te joj zaprieči disanje, dok ne crkne — tako je preko Azije i Europe prešao tajfun, vrtložni, svezatorni mongolski tornado u drugoj četvrtini trinaestoga vieka. Ali svaki tajfun, tornado, morska pijavica, ima napokon svoj kraj, kada se istroše biesne sile ršuma, što je, bog bi znao otkuda sakupljene, gone i vrte da srče s mora oblake, a s neba oblačnim rilom mutnu pučinu, te je slome na kojoj klisurini, gdje izriga sve, što je progutala na svom vrtložnom putu, da i svojim ruševinama počini zadnji kvar, navalivši ih na plodna polja: tako je preko Azije i Europe prošla ogromna Subutajeva vojska, rušeći i pustošeći države jednu za drugom, dok ne zape na klisurama Velebita i tu se spljosnu u mlake krvi, koja se potocima sali u Jadran, a silne vojske nestade, kao rastrgnutih oblačina pri koncu oluje, koje se povlače i gube u mutnome obzorju.

Prva žrtva drugog Subutajeva pohoda na Europu bili su opet polucivilizirani Bugari i njihov glavni grad Velika Blgarija, g. 1237. Na taj glas strava preleti preko ciele Rusije, navješćujući Europi dolazak novog biča božjega. Prema Subutajevu planu, razne vojske, vođene od carskih knezova, prodrieše kroz stepe i dubrave, na razne strane Rusije, ovaj put osobito na sjeverne. Tri kneza *Rjazana*, knezovi *Pronska*, *Kolomne, Moskve, Muroma* iziđoše s vojskama Tatarima u susret. Ovi poslaše poklisare, dva časnika i jednu vješticu s porukom: »Ako želite s nama mir, predajte nam desetinu svojih dobara«. »Kada budemo mrtvi, moći ćete uzeti sve!« odgovoriše ponosno Rusi.

Pošto se pred Tatarima raspršiše Polovci kao pljeva na sve strane, te tako nestade tih zakletih neprijatelja Rusa, opjevanih u glasovitom eposu *Slovo Puka Igorova*, Mongoli makoše vojske, da izvrše, što su im Rusi poručili. Kao što se pri prvom upadu Mongola sjeverni Rusi ne makoše na vapaj jugozapadnih, tako se sada ovi ne ganuše na zapomagaj sjevernih; kao da je sudbina htjela kazniti njihovu vječnu neslogu. I sjeverni

doživješe udes južnih. Tatari priеđoše Volgu na raznim mjestima, podieljeni u više vojska, koje su predvodili carski prinčevi pod upravom Subutaja. Iako su spomenuti ruski knezovi bili ostavljeni na cjedilu od knezova *Černigova* i od velikoga kneza *Jurja II.*, u kojih zamoliše pomoć, rjazanski knezovi iziđoše sami u susret neusporedivo jačoj mongolskoj vojsci. Poraz je njihov bio brz i strahovit, jer nitko nije bježao. Svi ti knezovi ostadoše na bojištu. Ruske *biline* opjevaše njihov pad. Jedna veli, da je knez *Fjodor* volio poginuti, nego predati mladu liepu ženu Batu-kanu. Njegova žena *Eufrazija*, čuvši da je njezin muž junački pao, baci se radije sa sinčićem s visokog *terema* (triema), da ne padne nemani živa u ruke. Druga *bilina* pjeva, kako je *Oleg Liepi*, zatečen smrtno ranjen, ali još pri sviesti, na bojištu, odbio njegovanje i vjersku utjehu kana, koji ga dade odmah raskomadati. Malo nakon bitke pade *Rjazan*, opljačkan, isječen i popaljen. Svi ostali gradovi kneževine doživješe istu sudbinu.

Sjeverna Rusija nije imala ni te sreće, da se njezini knezovi ogledaju složno u jednoj bitci s Tatarima, kao južna na Kalki. Suzdaljska vojska, koju je vodio jedan sin velikoga kneza Jurja II., doživi potpun poraz u bitci kod grada *Kolomne* na rieci Oki. Potom Mongoli popališe *Moskvu* i stadoše opsiedati *Vladimir na Kljazmi*. Juraj II. ga je bio napustio, da traži pomoć na sjeveru, ostavivši sinovima obranu grada. Ovi, videći da je smrt neizbježiva, zamoliše, skupa s kneginjama i s boljarima, episkopa Mitrofana, da ih sve zakaluđeri. Kada im episkop učini tu uslugu, Tatari prodrieše u grad na sva vrata, a ovi novi kaluđeri i kaluđerice, čekahu mirno smrt u katedrali, gdje svi poginuše, kao i ostalo stanovništvo, bez razlike spola i dobi, u sveopćem pokolju. Gradovi *Suzdal, Rostov, Jaroslavl*, četrnaest drugih gradova i bezbroj sela ove velike kneževine padoše u pepeo (1238.). Nakon toga Tatari pođoše u potjeru za velikim knezom *Jurjem II.*, koji se bio utaborio na Siti, na granici novgorodske kneževine. Veliki knez Juraj Vsevolodić II. junački se borio, da osveti sinove i poklani narod, ali uzalud. Episkop Rostova našao je na bojištu njegovo tielo bez glave. Njegov nećak, knez *Vasilko*, dopade sužanjstva. Batu-kan ga dade zaklati, jer je odbio da mu služi (u veljači 1238.). Pošto Mongoli opljačkaše *Tver* i *Torjak*, okrenuše pod mač

zarobljeno stanovništvo. »Tu su padale glave pod tatarskim mačem, kao trava pod kosom«, veli ruska kronika.

Time Mongoli načeše i veliku republiku Novgorodsku, ali silne dubrave i preliev rieka, koje pretvoriše ravnice u močvare, zapriečiše Batu-kanovo napredovanje prema sjeveru. Nužda ga vrnu na jugozapad. Priroda je obranila, što nisu mogli ljudi. Ruski se filozofi nepravedno na nju tuže.

Grad *Kozelsk* branio se puna dva mjeseca pod mladim knezom *Vasilijem Olgovićem*, dokle ga napokon krvoločni *Kajdan* i *Buri* ne zauzeše. Oni ga nazvaše *mogu bolgun* (zli grad), jer pod njim padoše tri sina mongolskoga vojvode *Tamiša* i mnoštvo Tatara. Kajdan dade poklati sve živo u gradu, te im utapaše djecu u njihovoj krvi.

Veliki knez *Jaroslav Vsevolodić* pokuša složiti ostale ruske knezove na zajednički otpor. Uzalud, jer nitko nije htio slušati drugoga, i tako su svi redom ginuli. Litvanci, da nevolja bude i veća i da se osvete starim neprijateljima, uhvatiše zgodu da navale na Ruse i prodrieše do Smolenskog, otkuda ih protjera veliki knez *Jaroslav*.

Ruski poraz odvalja prema zapadu i Kumane (Polovce), pače i neke ogranke Tatara od prije naseljenih u Rusiji. U Ugarsku dobježa 40.000 Kumana, a 10.000 ih prieđe u Bugarsku, gdje ih bugarski car Asjen uze u svoju službu. Goneći Kumane Mongoli razarahu usput ruske gradove, kao *Perejaslavl, Černigov, Kljazmu, Gorohovec* i t. d.

U prosincu g. 1240. pokaza se vojska *Mangua* (Meungke), unuka Džingiskanova, pred glavnim gradom Rusije, *Kijevom* na Dnjepru. Čak arapski kroničari pripoviedaju čudesa o ljepoti ovoga grada, u kojemu zlatna i srebrna kubeta bezbrojnih crkava bljeskahu na suncu niz silnu rusku ravnicu. Manguova vojska poposta na lievoj obali Dnjepra, da promatra sjajni grad na desnoj obali i da se divi tome čudu. Rambaud ovako opisuje zauzeće Kijeva: »Mangu predloži Kijevljanima kapitulaciju. Udes Rjazana, Vladimira, Černigova, glavnih gradova silnih država, navieštao je Kijevljanima, što će im se dogoditi, ako se ne predadu. Kijevljani posjekoše Manguove poklisare. Veliki knez *Mihael* kukavno pobježe, a ni njegov takmac knez *Galički Danijel* ne usudi se prihvatiti borbu. Kad je Mangu javio Batu-kanu, da se Kijevljani ne predaju,

ovaj dođe s čitavom vojskom, da navali na Kijev. Tužno škripanje drvenih kola, mukanje bivola, kričanje deva, rzanje konja, urlikanje Tatara bilo je toliko, veli ruski ljetopisac, da ljudi u gradu nisu mogli čuti jedni druge. Tatari navališe na poljačka vrata i udarcima željeznih ovnova povališe zidove. Kijevljani, vođeni od galicijskog boljara *Dimitrija*, branjahu pokolebane zidove do sutona, zatim se povukoše u katedralu, koju opasaže koljem. Zadnji branitelji Kijeva okupiše se oko groba Jaroslava. Sliedećeg dana pogiboše. Batu-kan darova, u znak počasti, junaku Dimitriju život, ali *»majku ruskih gradova«* dade opljačkati. To je bilo treće pljačkanje Kijeva, najstrašnije od svih. Od katedrale ne ostade nego nekoliko komada mozaika, koji se čuvaju u kijevskom muzeju. *Sveta Sofija* i *Pečorska Lavra,* najveće rusko svetište, doživješe istu sudbinu.

Ostadoše Volinija i Galicija, koje njihovi knezovi ne uspješe obraniti. Sva Rusija, osim novgorodske države i nešto zapada, pade pod mongolsko kopito. Svi knezovi poubijani ili na biegu, na stotine tisuća stanovnika odvučenih u ropstvo. Viđale su se boljarske žene, koje do sada nisu znale što je rad, u raskošnim odielima, okićene nizama od zlata i sjajnih dragulja, okružene robovima, a sada pretvorene u ropkinje barbara i njihovih žena, osuđene da vrte žrvanj i da mole svoju kukavnu hranu«. (Rambaud »Histoire de Russie« p. 130.).

Ruski historik *Karamzin* navodi ove uzroke ruskog poraza: I. Tatari s vojničkoga gledišta nisu bili napredniji od Rusa, koji su se bili iskazali u ratovima s Grcima i s najratobornijim i najnaprednijim narodima Europe, ali su Tatari imali uviek brojnu nadmoć nad svakom ruskom vojskom, koja im se suprotstavila. II. Tatarska je vojska radila kao jedan sam čovjek, te je mogla lako satrti, jednu za drugom, družine knezova i gradske vojske, koje se nisu složno, nego svaka napose, opirale provalniku. III. Tatari nađoše Rusiju podieljenu proti samoj sebi. Sve da su se razne sile htjele združiti, naglost provala silne armeje, sastavljene od samih konjanika, nije im davala vremena za to. IV. Svi Tatari su bili vojnici, a u Rusiji su samo plemići i građani nosili oružje. Seljaci, koji su sačinjavali masu pučanstva, davali su se odvesti u ropstvo svezani bez otpora. V. Rusi nisu bili pobieđeni od naroda

vriedna prezira. Mongolo-Tatari su pod Džingiskanom bili ispunili sav istok svojom bojnom slavom i osvojili gotovo čitavu Aziju, te dolažahu oduševljeni stotinama pobjeda, pojačani nebrojenim narodima, koje bijahu podvrgli i koje baciše u borbu na zapad.

U ovim razlozima Karamzinovim ima dosta istine, ali još više pieteta i ljubavi prema vlastitom narodu. Mnogi razlozi, koje on navodi da ispriča ruske poraze, služili bi prije za njihovu osudu, da ih je triezno omjerio. Trinaest godina prije ove katastrofe Rusi doživješe prvu, koja je svršila strahovitim porazom na Kalki, s istih razloga, koji i sada Rusiju upropastiše. Oni ništa ne naučiše od prvog poraza. Da su bili ozbiljniji ljudi, oni bi se bili mogli složiti u očekivanju nove tatarske navale i dočekati je s brojnijim i izvježbanijim konjaništvom, nego su ga Mongoli imali; mogli su se svi sabrati pod jednu zapovied na obranu domovine, bolje učvrstiti gradove i dići pod oružje do potrebe sve, što ga je moglo nositi, pa i mužike. Ali ni oni, ni Poljaci, ni Mađari, ni Niemci ne naučiše ništa od poraza azijskih naroda, iako su o tim porazima dopirali u Europu strahoviti glasovi. Evo sjajna razloga, zašto mi Hrvati možemo biti ponosni, što pokazasmo ne samo primjer hrabrosti među svim spomenutim narodima, nego i triezne sloge i uzornog zapta, i besprimjerno vješte strategije, koja je, kako će se u toku rasprave vidjeti, omogućila pobjedu malog hrvatskog naroda nad najvećim, najsilnijim, najstrašnijim i najizvježbanijim osvajačima, što ih historija ljudskih bieda poznа. Eto slavni Karamzin grieši od ljubavi prema svom nesretnom narodu, i tu mu nema zamjerke; jer je to prirodna pojava ljudske duše, da brani čak i mane svojih suplemenjaka. »Right or wrong, my country«, veli Englez. Samo mi Hrvati, koji pokazasmo u tome izgledne osobine svim narodima onoga vremena, dopustismo, da nam u našem tužnom razdoblju naši vlastiti historici poriču zasluge i vrline, kojima se ni jedan drugi narod u ono doba nije mogao podičiti.

Ruski filozof Solovljev, razmišljajući o dvjestagodišnjem robovanju Rusa Mongolima, veli: »Priroda je bila prva mačeha Rusije, jer je pusta ravnica, bez prirodnih obrana; zatim historija, jer nije dala čovjeka, koji bi silna njezina ljudska mnoštva sjedinio u jednu državu«. Solovljev upada u istu pogrješku, u koju i Karamzin. Ljubav za domovinu ne da mu da vidi uzroke ondje, gdje su, pa se tuži na velike prostore Rusije bez prirodnih obrana i na nesposobnost jednoga da sve ujedini; dok je jasno, da je svemu kriva nemarnost, nepromišljenost, anarhična narav samih Rusa, a velika je priroda svojim riekama i močvarama sve spasila. Nije ničemu kriva ni historija, koju Solovljev eto personificira, da nađe krivca ruskoj nevolji, jer ljudi stvaraju historiju, a ne historija ljude. Veličina široke ruske prirode slomila je Napoleona više nego ruske vojske, a močvare Volge i njezinih pritoka spasiše sjevernu Rusiju od provale Mongola.

Mnogi ruski knezovi, nakon pada Kijeva, pobjegoše u Ugarsku. Subutaj prodiraše sve dalje pobjednički prema zapadu. Na tom putu osvoji *Ladišin* i *Kamenec Podolski,* ali ne osvoji *Kremenec,* koji odoli navali. *Halič, Vladimir, Kolovjašnja, Červeno* i *Gadališče* ne digoše se na otpor, te bijahu sravnjeni sa zemljom.

Tako se je Subutaj približio Poljskoj i Ugarskoj. Tri su vojske istodobno ušle u Poljsku. Jednom je zapoviedao *Kajdu,* sedmi Džagatajev sin, i poveo je prema sjeveru na *Sieradz, Leszycz* i *Kujaviju,* pravcem istok-zapad. Najsjeverniju uz more vodio je carski princ *Ordu.* Ova je zahvatila i Litvu, gdje je *Ordu* potukao litvanskog velikoga kneza *Bezerambana* pa prešao i osvojio Prusiju. Poslije skupe pobjede kod *Legnica, Kajdu* i *Ordu* vraćaju se na istok, da se pridruže vojsci *Kajdana,* koji je išao nakon pada Krakova na Erdelj i na Hrvatsku.

Sredniju i najjaču vojsku vodio je *Bedaj* bogatur, koji je prodirao prema Šleziji proti vojvodi *Fridrihu II. Pobožnom* sa zadaćom, da, nakon osvojenja Šlezije, udari na češko kraljevstvo i potuče kralja *Vaclava II.*

Sam Subutaj, praćen od *Kajdana,* krene s južnom vojskom prema *Krakowu.* Na putu razori gradove Pravdočin i Ržehov. Poljski kralj *Boleslav Vstydlivy,* posve neiskusan mladić, kojemu ime zvuči, kao *lucus a non lucendo,* pobježe bez stida, sa ženom Kunigundom i s majkom Grimislavom k svom tastu, ugarskom kralju Beli IV., da poslije pada Ugarske uteče u moravski samostan Velehrad. Tatarskim vojskama se opriješe vojvode *Vladimir* i *Klement,* kastelan krakovski, *Pakoslav,*

vojvoda *Sandomirski*, i *Jakov Raciborović Jastreb*, te zametnuše boj kod Sidlova nad Hmelnikom i bijahu potpuno poraženi. Sav se narod razbježa u dubrave i planine, da spasi glavu, gdje tko nađe skrovišta i zaklona.

Na Krakov navali glavna vojska, koju su vodili *Subutaj* i *Kajdan*.

Krakov, negda glavni grad Velike Hrvatske, pada u ruke Tatarima 3. veljače 1241. Stanovništvo se srećom bilo razbježalo kojekuda, i tako ne pade pod tatarskim mačevima. Što ostade, to poklaše, a grad potpuno spališe. Otuda udariše na gradove *Ratibor* i *Vratislavu*, koji mnogo pretrpješe od tatarske opsade, ali ne padoše u njihove ruke. Tako je Subutaj u kratko vrieme obračunao s Poljskom i krenuo odmah da preuzme navalu na Ugarsku, nečuvenom brzinom.

Tatarskom se vojskovođi Bedaju žurilo da najprije obračuna s vojskom šleskog vojvode Fridriha II. Pobožnog, šure češkoga kralja Vaclava II., koji je jurio s vojskom, da protjera Tatare ispod Vratislave. Šlezija je bila već u to doba gotovo potpuno poniemčena, te je vojska vojvode Fridriha II. bila u glavnom njemačka; ali mu se pridružiše mnoge poljske čete, koje se spasiše iz drugih bitaka, i mnogo čeških plemića.

Niemci, uz pomoć odabranih četa Čeha i Poljaka, zametnuše odlučnu bitku 9. travnja 1241. kod Legnica (Liegnitz). Bitka je trajala dugo. Borilo se s jedne i s druge strane hrabrošću očaja. Napokon Niemci, pred brojnom premoći Tatara, koje je vodio neusporedivo iskusniji i vještiji vojskovođa *Bedaj*, počeše uzmicati. Vojvoda *Fridrih II. Pobožni*, koji se do tada borio junački, pokuša se u zadnji čas spasiti. Tatari mu presjekoše uzmak. Tielo mu se kasnije našlo na bojištu bez glave, koju Tatari odnieše kao trofej skupa s oružjem. (Strakosch Grassmann, op. c. p. 48). Na bojištu su ležali mnogi njemački i češki velikaši, među njima knez *Boleslav* nadimkom Šepova, posljednji od hrabrog češkog plemena *Depolitica; Klement*, kastelan Glogovski, *Konrad Konradović, Ivan Glanović*, dva *Vrbne* i trideset i šest *Rothkircha*. Tu doživješe poraz i poljačke vojske kneza *Subislava* i šleske kneza *Mječislava*. Teutonske križarske vojske, vođene od meštra *Poppa*, pokriše bojno polje skupa s njime. Preko 10.000 Niemaca, Poljaka i Čeha sa spomenutim vojvodama, ostadoše na polju časti i dužnosti. I Tatari, neusporedivo brojniji od Niemaca, Poljaka i Čeha, vrlo skupo platiše pobjedu, jer ih osta još više na bojištu. Ali se njima nije radilo o štednji života svojih vojnika, nego o pobjedi, a tu odnieše potpuno. Što od kršćana osta živo, razbježa se kud je tko mogao po svietu, da pripoviedaju jade i užase nesretnih krajeva, preko kojih je na hitrim konjima prešla divlja mongolska horda, uništavajući sve živo, paleći i razarajući kuće, crkve i grobove.

U četiri kampalne bitke sva je Poljska bila potpuno podjarmljena i podieljena među Subutajeve generale.

Bedaj (Peta) je prema programu navalio najprije na Šleziju, gdje se bila sakupila druga vojska kod *Wahlstadta*. Svrha ove bitke bila je zapriečiti Niemcima da pošalju vojsku u pomoć Mađarima, jer je Subutaj u ovo isto doba poslao vojske pod prokušanim generalima, da osvoje svu Ugarsku.

Kralj češki Vaclav II. zakasnio je samo jedan dan hoda, da dođe u pomoć šurjaku *Fridrihu Pobožnom* kod Legnica (Liegnitz). Zakasnivši, on krenu drugim putem na sjever, da spasi položaj kod *Wahlstadta;* ali je već i tu hitri *Bedaj* bio do kraja svršio posao, potukavši posvema Šlezane, vratio se, te udario na Moravsku, što prisili Vaclava na brz povratak, da stane na kraj strahovitom Bedajevu haranju. Vaclav nije mogao spasiti Moravsku od opustošenja, ali je utvrdio Krkonoše i prolaze iz Moravske u Češku. U bitkama u Moravskoj najviše se istakao junak *Bohuslav Bukov*, koji je mnogo pridonio, da Tatari ne pođu dalje. Bitke kod Olomuca doduše nije bilo, ali nije isključena mogućnost, da je postojao junak *Jaroslav Hviezdohorski*, praotac potonjih grofova Sternberga, koji će se biti istakao junaštvom u manjim bitkama, ili ga oni izmislište, da proslave svoje ime. (Hviezdohorski-Sternberg).

Je li Bedaj ozbiljno pokušao prodrieti u Češku, da osvoji *Zlatni Prag;* je li udarao na utvrde kralja Vaclava na prolazima Krkonoša, to se po poznatim vrelima ne da ustanoviti. Svakako je Vaclav, ne mogući na vrieme svojom vojskom zapriečiti poraze kod *Legnica* i kod *Wahlstadta*, krenuo hitro natrag, da bar zaprieči osvojenje i opustošenje Češke, što mu je pošlo za rukom; jer je Bedaj, dok se odlučivala sudbina Ugarske, kušao u isto doba odlučiti sudbinu Austrije, Štajerske, Koruške, Gorice i Furlandije; a tu je bilo dosta posla,

dok ostale Subutajeve vojske budu gotove sa Ugarskom. *Bedaj* je savršeno izveo ulogu, koju mu je vrhovni vojskovođa *Subutaj* namienio; jer da on nije držao Niemce i Čehe sa zapadne strane u šahu i da su složne njemačke i češke vojske krenule na obranu Ugarske, moguće je, da bi se drugačije bili razvili događaji. Lakoumni i naprasiti austrijski vojvoda *Fridrih* nije bio čovjek dorastao velikoj strategiji. U malim se okršajima isticao kao dobar razbijač, ali je Ugarskoj donio više smetnje i zabune nego koristi.

Vojskama kralja Vaclava pošlo je za rukom da na više mjesta odbiju Bedajeve navale, ali ga ne mogoše spriečiti, da gotovo potpuno ne opustoši Moravsku i da ne razori gradove *Opavu, Benešov, Bruntal, Granice, Lipnik, Prerov i Gradišće.* U tim borbama je poginuo mladi kan *Bajdar,* prvorođeni sin *Džagatajev* i po tome pravi nasljednik Džingiskanov.

Kada se uzme u obzir u ovo doba stanje u Njemačkoj, gdje je vladalo diete Konrad, sin cara Fridriha II., dok su velikaši i visoko svećenstvo bili razdieljeni žestokom mržnjom, jedni na cara, drugi na papu Grgura IX., i vodili rat već više godina, tako da Njemačka nije mogla poslati ni najmanje vojske u pomoć vojvodi Fridrihu Pobožnom, ni Poljacima, ni Česima, ni Mađarima, koji su u ovo doba već podliegali Tatarima, onda valja ipak priznati velike zasluge kralju češkom Vaclavu II., njegovim vojskovođama i češkom narodu, iako ne izvojštiše ni jedne velike bitke nad Mongolima. Oni oslabiše Mongolima sile u mnogim borbama, tako da nisu imali više onoga zamaha da osvoje istočne pokrajine njemačkog carstva, jer vješti strateg *Bedaj* nije dobivao nove pomoći od Subutaja, koji je sada, nakon poraza Mađara, našao jednog neprijatelja, proti kojemu je morao upotriebiti jake sile, pod vodstvom svog najboljeg vojskovođe Kajdana.

Bedaj je navaljivao i provaljivao sve do Bavarske na zapadu, a do Vidma u Italiji, ali nije mogao ići dalje, dok mu Subutaj ne pošalje nove vojske, koje su sve u ovo doba, dolazeći s dalekog istoka, gdje ih je *Batu-kan* sakupljao, polazile s njim preko Karpata u Ugarsku.

Bedaj će do kraja ostati bez pomoći na ovoj strani, vršeći vješto i ustrajno dužnost, često u borbi s vojskama, koje su pomalo rasle, iako se ne uspješe sjediniti pod jednim vodstvom.

III

ŠAJO

Netom je Subutaj 3. veljače 1241. osvojio Krakov, a kralj Boleslav pobjegao k svom tastu Beli IV., Subutaj je mogao smatrati rat u Poljskoj dovršenim i krenuti, da osvaja Ugarsku i da lovi oba spomenuta kralja. Kako je Bedajeva vojska bila od svih najjača, on je mogao smatrati sigurnim, da će Bedaj lako obračunati s Češkom i držati u šahu njemačkoga kralja Konrada, tim više, što je u njemačkom carstvu buktio građanski rat. S toga je Subutaj smatrao, da je potrebnije da preuzme u svoje ruke vojnu na Ugarsku, ne usuđujući se prepustiti taj posao slabom Batu-kanu, koji je nadirao na Karpate s novom vojskom, sakupljenom na istoku. Nakon što *Kajdu* i *Ordu* obračunaše, na Subutajevo potpuno zadovoljstvo, s Litvom, sjevernom Poljskom, Pruskom i Pomeranijom, Subutaj im naredi, da podiele te zemlje među svoje generale, koji će s manjim posadama urediti tamo svoj Ja-men, i pozva ih, da mu se pridruže s ostalom vojskom i krenu odmah na istok, da s te strane navale na Ugarsku. Subutaj je znao, da je Ugarska mnogo veća zemlja od Češke. Sa Batuom su bili njegovi mlađi, ali mnogo sposobniji, brat *Šiban* i *Buruldaj,* također od carske loze, koji su bili ubrali svoje lovorike u raznim bitkama na istoku. Ova dvojica su imala preko raznih sedala Karpata stići na ugarsku ravnicu i pridružiti se *Batu-kanu,* koji je već trebao stići k cilju.

Subutaj je još prije odredio, da pouzdani Kajdan, odmah nakon osvojenja Krakova, krene na istočne Karpate preko Moldave i da udari na Erdelj; dok će s južnih Karpata, iz Vlaške, provaliti *Budžek,* sin Tulua, najmlađeg Džingiskanova sina. Nadbiskup Rogerij spominje nekog vojskovođu *Boglatura* ili *Bohetara,* nu jasno je, da se tu radi o epitetu *bogatur,* po rusku *bogatir,* i da taj epitet ide Budžeka.

Kajdan i Budžek bili su glavni vojskovođe, koji su imali zadaću, da što brže osvoje Moldavu, Vlašku i Erdelj. Moldavu

i Vlašku hitro pregaziše (Karabogdansku i Karavlašku). Uto je i Subutaj trebao stići na Karpate, skupa s Orduom i Kajduom, ako ovoga nije poslao u pomoć Kajdanu. Svi ovi vojskovođe izvedoše strateško kretanje upravo nevjerojatnom brzinom i točnošću. Kajdanova i Budžekova zadaća je bila, netom osvoje Moldavu, Vlašku i Erdelj, da krenu dalje na zapad i na jug, kamo su trebale krenuti sve vojske nakon osvojenja Ugarske.

Sviet se orio na sve strane oko Karpata, a da nije probudio pospanog kralja Belu IV. (za Hrvate III.) iz njegovih sanjarija, kako će popraviti kvar, što ga je počinio njegov otac Andrija II., pravi kalaš i ženskar, ali čestitiji od sina Bele. Andrija, koji je trebao mnogo novaca za razne podvige, zabave i za križarsku vojnu, dopustio je, uslied rastrošnosti i dugova, da kraljevsko dostojanstvo spadne vrlo nisko. Velikaši ga prisilište, da im izda *zlatnu bulu,* koja im je davala čak i pravo ustanka oružjem na nj, ako ne izvrši obećanja, koja nije mogao ispuniti, što njih i previše uzoholi. (U ovu se bulu uzdahu i Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan, kada zasnovaše urotu na vladara mnogo podlijeg od Bele, na Habzburgovca Leopolda). Velikaši su Belu gledali s visokoga, iako ne bijahu ništa pametniji, ni oprezniji od njega.

Bela, mjesto da se osvrne naokolo, da vidi, što se događa po Europi, uzevši čak i Gujukovu poruku sa šaljive strane, neuzdrman niti viestima i nesrećom svojih rođaka ruskih Mstislavića, koji dobjegoše na njegov dvor, ni propašću svog zeta, poljskog kralja Boleslava, nije sanjao o drugom, nego kako da slomi premoć oholih velikaša. Zato, kao i za mnoge druge stvari, bila bi potrebna jaka vojska. On nije imao nikakve dostojne tog imena, a pojedini velikaši, osobito bogati biskupi, imali su svaki svoju malu vojsku. Dok je on snovao, kako će slomiti njihovu oholost, provali u Ugarsku ogroman čopor *Kumana* (Polovaca), 40.000 obitelji pod vodstvom *Kutena* (Kotjana), bježeći pred Mongolima i moleći zaštitu i zemlje, gdje će se naseliti, te nudeći za to na uslugu svoje oružje. Bela, u nadi, da će u njima naći vojsku, kojom će ukrotiti velikaše, primi ih bez savjeta s velikašima i naseli u plodne krajeve. Da ih što bolje priljubi k sebi, čak je kumovao Kutenu na krštenju.

Istom kada je stigla viest, da su Tatari već na Karpatima, Bela posla palatina Dionizija Hedervarya, da im zaprieči prielaz. Prekasno! Tatari su već 10. ožujka prodrli kroz neke prielaze Karpata.

Mađarski velikaši bili su prpošniji i ponosniji nego drugi, a nesložniji i plahiji, nego ruski i njemački, osobito nakon što dobiše od Andrije zlatnu bulu sloboština. Bili su toliko bahati i toliko se pouzdavahu u se, da se nisu ni počeli pripremati za rat, kada su Mongoli bili već na Karpatima. S toga ima pravo nadbiskup Rogerij, kada brzu propast Mađara pripisuje neslozi i lakoumnosti: »Ta nesloga bila je glavno poticalo, s kojeg je Ugarska bila tako brzo uništena«. (Op. 3).

Palatin Dionizij bio je dao podići šančeve na poznatijim glasovitim prielazima Karpata, kuda su od pamtivieka ulazile osvajačke horde s istoka. Sve te naprave i utvrde bile su šala za stratega, kakav je bio Subutaj. On je poslao 40.000 sjekiraša i kopača, da kroz dubrave prosieku prolaze za tatarske vojske, otkuda ih Mađari ne će očekivati. Na gorskim sedlima dade razoriti nasipe i šančeve i zapaliti drvene ograde Mađara.

Dvojbeno je, da li se je palatin Dionizij Hedervary uopće opro bujici vojska, koja je nahrupila ne samo na gorska sedla, nego i na dubrave, kroz koje se nije nikada čulo da su vojske prolazile. Dne 12. ožujka mađarska vojska bi za čas raspršena, a Ugarska poplavljena od Tatara. Tri sama dana nakon toga već su mađarska gospoda mogla vidjeti s Budima tatarske konjanike oko Pešte, a još prije im je palatin dojavio poraze na Karpatima. Pitanje je, kako je mogao tako brzo stići u Budim? On ne bi mogao dojaviti kralju poraz prije dolaska Tatara na sjevernu stranu Dunava, da nije pobjegao prije nego se dogodio poraz. On je ipak dojavio kralju, da su Tatari 12. ožujka postrieljali njegovu vojsku i da je jedva iznio glavu iz bitke s nekoliko ljudi.

Odmah nakon palatina stigao je u Peštu odio tatarskih konjanika, vođen od *Šibana,* Batu-kanova brata, uništavajući sve na putu. Palatin je morao dakle pobjeći prije bitke ili čim je vidio, da ne će moći zapriečiti prolaz. *Ruzska-pas* je udaljen od Pešte 290 kilometara. Tatari su taj put prevalili od 12. do 15. ožujka. Ako je palatin stigao u Budim prije nego

Šiban u Peštu, morao je vraški hitro jašiti, jer je ta brzina čak i za Tatare teško vjerojatna. Ali strah ima hitra krila, brža i od pobjede.

Dne 17. ožujka pade grad Vazov.

Junački kaločki nadbiskup *Ugrin* pokuša zaustaviti Tatare svojom malom vojskom, ali jedva i sam iznese živu glavu.

Kralj Bela bio je na čudu. Velikaši su mu pravili sto neprilika zato, što je naselio u Ugarsku Kumane. To je pobudilo zavist i sumnje velikaša, koji su tvrdili, da je Kuten sa svojom vojskom samo predstraža Tatara, koja proučava položaje, da u odlučnom času udari Mađarima u leđa; jer su Kumani isto tako Mongoli kao i Tatari; a još više, jer su se bojali, da su Kumani oružje kralja Bele, kojim kani slomiti njihovu moć.

Početkom travnja provali *Subutaj* s jednim dielom vojske preko rieke Sereta na zemlje kumanskoga biskupa u Moldavskoj, dok je Kajdan istodobno provalio u Erdelj. Po tome treba zaključiti, da su one čete, koje raspršiše vojsku Dionizija Hedervarya, bile predstraža Batuove vojske, koja se hitro spustila na ugarsku ravnicu niz rieke Laborc i Bodrog, da se kod rieke Šaja, pritoka Tise, prema unaprijed od Subutaja zamišljenom planu, spoji s vojskama, koje su vodile Batu, Šiban, Gujuk i Buri, pod njegovim vrhovnim nadzorom.

Međutim su u Ugarskoj nesloga, metež i smutnja bivali sve veći. Velikaši su, izgleda, žudili riešiti se kralja, koji je očito išao za tim, da ih liši povlastica, da učvrsti centralnu moć krune i obrani je od njihovih centrifugalnih težnja. Njihova je obiest išla tako daleko, da ubiše kumanskoga kana Kutena s čitavom porodicom osim jedne kćeri, a da Bela nije ništa poduzeo, da spasi toga jadnika, koji mu se povjerio i kojemu je on kumovao. Visoki prelati gledahu također krivo kralja, koji se je oženio Marijom *Laskaris,* kćerkom grčkog cara Teodora, koji je stolovao u Nikeji, te postao pašanac bugarskog cara *Asjena,* koji se je oženio Marijinom sestrom. Austrijski vojvoda Fridrih, koji je došao s nešto vojske u pomoć Beli IV., ponašao se vrlo smiono, ali nepromišljeno, te je i on, poput kaločkog nadbiskupa Ugrina, stao nasrtati na svoju ruku na tatarske predstraže, da pokaže svoje junaštvo prema nešto odviše opreznom kralju, koji je htio skupiti veliku vojsku,

da se s mnoštvom opre prodiranju azijskih osvajača; kao da se može kroz kratko vrieme stvoriti vojska, i kao da samo broj odlučuje u bitkama, a ne dalekovidni vojskovođe i dobro izvježbane pukovnije navikle na najstrožu stegu i posluh.

Kumani, saznavši za smrt svoga kana i njegove porodice, listom okrenuše leđa Mađarima i staviše se u službu suplemenjaka Tatara. Austrijski vojvoda Fridrih vrati se u Beč sa svojom malom, dosta prorieđenom četom. Kumani, da osvete smrt svoga kana, prije nego će se dati u službu Mongola, ubiše čanadskoga biskupa Bazilija i raspršiše njegovu vojsku, kojom se nadao pojačati kraljevu vojsku za odlučnu bitku. To izazva ogorčenje na njih, te ih stadoše na sve strane ubijati, gdje su još kojega stigli.

Mađari, mjesto da se odmah dadu na sakupljanje vojske, ostadoše na viećanju od 17. veljače do polovice ožujka. Prošlih godina su s radošću primali viesti o propasti Rusije!

Nagla provala Tatara onemogućivala je sabiranje vojske na istočnim već osvojenim stranama države. Nadbiskup Velikog Varadina bio je odmah poražen od Kajdana i bačen natrag još prije glavne bitke.

Dok je kralj sakupljao vojsku, Tatari opustošiše sav Erdelj i svu istočnu Ugarsku, ubijajući staro i mlado bez razlike spola, a Kumani se u tome natjecahu s njima, da mađarskom krvlju ugase žeđu osvete.

Kraljev brat Koloman, kojega je Bela ukrasio kraljevskom krunom i postavio za bana u Hrvatskoj, dovede i nešto hrvatske vojske, više nego je dopuštala hrvatsko-ugarska nagodba, jer je opasnost jednako prietila i Ugarskoj i Hrvatskoj. Uto se pridružio kralju prior Ivanovaca (Johannita) sa svojom hrabrom četom, u kojoj je bilo raznih narodnosti, a najviše Francuza. Sva je kraljeva vojska iznosila 65.000 vojnika — vrlo malo, da se opre Tatarima, sve da su to bili pravi vojnici, izvježbani, poslušni i smjeli. S tom vojskom krenu Bela prema Šaju (Slanoj rieci). Ta je vojska bila smjesa svih narodnosti, svih zanata i staleža. Bezglavo je bila vođena, jer kralj nije imao nikakvog bojnog iskustva, a ipak je htio biti vrhovni vojskovođa. Raskalašeni velikaši nisu imali ni pojma o boju, a mislili su, da će Mongoli pobjeći već pred bljeskanjem njihova svietlog oružja. *Cor et animum non habebant* (nisu imali

ni srca ni zanosa), kako veli splitski nadbiskup Rogerij, koji ih je vrlo dobro poznavao.

Kolika je mongolska vojska vrebala na ove žrtve u močvarama oko Šaja, teško je ustanoviti. Nije ih zacielo bilo bezbroj, kako kaže kralj Bela u svojim pismima i darovnicama. Samih čistih Mongola nije moglo biti mnogo, jer su Džingiskanovi vojnici kroz četrdeset godina ostavljali kosti po bojištima od Pacifika do Krkonoša i Karpata; ali njihove pomoćne čete, koje je dalekovidni Subutaj svuda novačio kod osvojenih naroda i po mongolsku vježbao, morale su biti vrlo brojne unatoč silnim bitkama kroz četiri pet godina rata za pokorenje Rusije. One su navaljivale kao nagli orkan na malim konjima, nečuveno ustrajnim, i za čas oblietale sa svih strana neprijateljske vojske, koje su obično imale malo konjanika, te ih u tili čas razbijale i progonile do istrage.

Umorstvo kumanskoga kana Kutena, kojega je kralj nemilosrdno prepustio velikašima, da ublaži njihovu srdžbu, otelo mu je pomoć 40.000 iskusnih bojovnika, koji postadoše Mađarima najkrvniji neprijatelji. Paleći, robeći i koljući oni krenuše na jug. Prieđoše preko Dunava u Sriem, gdje spališe staro osamljeno talijansko naselje *Francaville*, u blizini Mitrovice.

Subutaj je preko noći sagradio most na Šaju ispod utoka rječice Hernad u Šajo. Uslied spoja tih rieka tu je voda nešto dublja, pa se nije dala prieći bez mosta. Dok su mađarska gospoda spavala ili napijala sutrašnjoj pobjedi, Subutaj im je gradio most, koji vodi na drugi sviet. S druge strane je poslao velik dio vojske preko pličina tih rieka na ravnicu Mohi kod Šaja s nalogom, da prije zore udare. »Subutaj, koji je trebao prieći preko Šaja s donje strane, gdje je voda znatno dublja, sagradio je most vežući grede jedne o druge«. (Bretschneider, »Medieval Rosearches« I. p. 33. — (Op. 4.). »Neki preko mosta, neki gazom prođoše«. (Thom. Archid. Hist. Salonit — (Op. 5.).

Bela se utaborio s cielom vojskom na pustoši Mohi nedaleko od obale Šaja. On nije imao nimalo strateškog iskustva, a da cieloj vojsci zapovieda jedan hrvatski dostojanstvenik, pa bio to njegov rođeni brat, kralj, ban i vojvoda Koloman, ili *Stipko Šubić*, ili meštar Templara, to mu nije dopuštalo ni

njegovo kraljevsko dostojanstvo ni njegova ne odveć oštroumna pamet, ni oholost. Najvećim dielom kraljevih vojska zapoviedahu biskupi, koji ih na svoj trošak sakupiše i dovedoše.

Gospoda Ugričići opkoliše tabor koljem, da bi mogli mirno prenoćiti, nazdravljajući sutrašnjoj pobjedi punim čašama. Ban-kralj Koloman, koji nije bio ni kalaš ni kukavica, a imao je više bojnog iskustva nego bilo koji od mađarskih velikaša, jer je u 15 godina vladanja u Hrvatskoj imao prigode vidjeti dosta bojeva s buntovnim bosanskim banom Ninoslavom i s Mlečanima, odluči na svoju ruku ili po savjetu kneza Stipka Šubića da ne prenoći u taboru, nego da čuva stražu kod Šaja. Njemu se pridruži i junački kaločki nadbiskup *Ugrin*. Jedan ruski prebjeg dojavi im, da Tatari ne će čekati zoru, nego da će još iste noći navaliti, jer su poduzeli sve pripreme za to. Kada Koloman s družinom dođe do obale, već nađe, da su neke čete bile prešle rieku. Subutaj je preko dana s nekog brežuljka promatrao, kako se utaboruje ugarska vojska u tiesnome prostoru, koji je opkolila koljem i kolima i to povezala užetima čadorja. Reče, da će sutra tu vojsku stisnuti kao ovce u toru, opkoliti i uništiti.

Koloman, biskup Ugrin, knez Stipko i meštar Johanita (Templara) hitro razbiše tatarske čete i pognaše ih preko Šaja, gdje su Tatari već bili dogradili most. Zatim postaviše straže, pa se povratiše u tabor, da jave kralju, da će sutra Mongoli navaliti. U to doba su Tatari bili već dovukli do mosta sedam bojnih strojeva, iz kojih velikim kamenjem satrše hrvatske straže i prieđoše na drugu stranu, što preko mosta, što po plitkim brodima ispod mosta. Prije nego je zora svanula, mongolska je vojska obuhvatila kršćanski tabor s tri strane u obliku potkove. Oblaci striela stadoše padati u tabor, probijati čadore sa svih strana i buditi lakoumnu gospodu iz pobjedničkih sanaka. Nisu se imali kada ni valjano obući i naoružati, nego, kako je tko mogao, potražiše konje i dadoše se u bieg.

Evo što o tome kaže splitski arciđakon Toma, suvremenik i dielom očevidac mongolskih navala: »Ipak kralj Koloman (hrvatski ban), nadbiskup (Ugrin) i neki meštar križarskih četa, kao što se pristoji hrabrim ljudima, ne podadoše se kao ostali mirnom sanku, nego ostadoše bdijući cielu noć pod orup-

jem. Netom čuše bojni žamor, odmah iziđoše iz tabora i smjelo udariše na neprijateljske horde, te se neko doba borahu s njima velikim junaštvom. Ali kako ih je bilo vrlo malo prema *bezbrojnome mnoštvu Tatara,* koji su nicali iz zemlje poput skakavaca, te pošto izgubiše mnoge od svojih, povratiše se u tabor...« Zatim nastavlja: »I tako spomenute tri vojskovođe, ne dangubeći, ponovno iziđoše iz tabora i udariše na neprijatelja. Tolikim se junaštvom bacio nadbiskup Ugrin na guste neprijateljske odjele, da su ga se klonili kao munje. Slično se borahu i Koloman i templarski meštar te sa svojim latinskim (?) vojnicima potukoše neprijatelja; ali ne mogavši uzdržati navalu neprijatelja, Koloman i nadbiskup jedva se spasiše među svoje, teško ranjeni; dok meštar templara pade sa svim svojima«. (Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, Cap. XXXVII.).

Toma Arciđakon ne govori ovdje ni rieči o Hrvatima, s kojima je vojevao Koloman, ni o knezu *Stipku Šubiću,* jer je bio zagriženi latinaš i mrzitelj Hrvata; dok se pouzdano zna, da je s banom-kraljem Kolomanom bio i Stipko Šubić, koji nije doveo na bojište Mađare, nego Hrvate, kojih je hrabrost i odanost spasila život ranjenom podkralju Hrvatske, koji je u njoj petnaest godina vladao ljubljen i poštivan i koji je također doveo na bojište Hrvate, a ne Latine ni Mađare. Iz kraljevih darovnica znamo za mnoštvo hrvatskih aristokrata, koji su se junački borili kod Šaja. Oni su spasili kralju život.

Hrabrost ovih junaka nije bila dovoljna da spasi kraljevu vojsku, koja »nije imala ni srca ni zanosa«, od potpuna poraza. Ona se dala u divlji bieg; ali, ne mogavši umaknuti brzom tatarskom konjaništvu, ona pokri ravnicu uzduž glavne ceste, koja je vodila prema Budimu. Tjelesa su ležala kao povaljeno snoplje na prostoru od dva dana hoda, a krv je ispod njih tekla potokom, kako veli Toma Arciđakon. Pedeset i šest hiljada ljudi ležalo je u krvi na pustoši Mohi, gdje se bitka odigrala, i na putu prema zapadu.

Ranjeni Koloman s izranjenim ostatcima hrvatske vojske ne htjede sliediti ugarsku vojsku na biegu, nego krenu na lievo kroz dubrave, da se spasi preko Dunava i preko Drave u Hrvatsku, dok su jadni ostatci ugarske vojske *sklizali,* kako veli nadbiskup Rogerij, prema Budimu.

Kralj Bela IV., tjeran bez prestanka od tatarskih konjanika, jedva je iznio živu glavu iz užasnog poraza, i to zahvaljujući osobito hrvatskim velikašima, koji su davali kralju svoje konje za izmjenu uz opasnost vlastitog života, jedva se spasavajući pješice kroz guštare. Uz kralja je neprestano stajao *dubički župan Nikola* kao nepomičan stup (Tamquam columna immobilis) veli sam Bela IV. (Fejér, Cod. Dipl. T. IV., v. II, p. 40), niti se od kralja udaljivao, sve dok ga nije na sigurno doveo. Isto je tako hrabro branio kralja ban *Dionizij Vialka* te sinovi kneza Nikole, *Abram* i *Nikola,* i sinovi kneza Tome, *Toma* i *Bartol,* svi od plemena *moravačkih župana,* svi teško izranjeni.

Tom prigodom bio je opasno ranjen i *Stjepan, knez Gačana,* potonji hrvatski ban.

Jedva spasi glavu Filip, predstavnik čazmanskog kaptola, kancelar bana i kralja Kolomana i rođak nadbiskupa *Ugrina,* koji podlegnu ranama. Bogomir, sin *Subislavov,* opkoljen od Tatara, probi se divovskom hrabrošću kroz njihove redove i teško ranjen jedva se živ spasi u domovinu.

O knezu *Hudini* Krčelić, navodeći razlog, zašto ga je Bela nagradio, veli, »da je za vrieme najžešće tatarske provale pomagao kralja novcem, kada je iz Ugarske preko Drave došao u Slavoniju (Hrvatsku). I da je svojim silama podržavao kralja od nasrtaja barbara, kada je krenuo prema primorju, te izgubivši mnoge od svojih ljudi i rođaka, hrabro se boreći, obranio veliku množinu vojske«. (Krčelić, Historia Zagrabiensis Ecclesiae, p. 329. (Op. 6).

U bitci kod Šaja vojevahu hrabro i sinovi kneza *Matije Bebeka, Detrik* i *Filip.* Detrik je među zadnjima ostavio bojište; dva puta opkoljen, dva puta razbi obruč, i sav izranjen, izgubivši konja od tatarskih striela, ipak uspije da pješice spasi život, da i dalje brani domovinu (Fejér, Cod. Dipl. R. H. T. IV. vol. I. p. 288).

Varaždinski župan *Jernej Kneginečki,* neustrašiv div, kada se Tatari najbliže kralju primakoše i kada kraljev konj pade od umora, preda mu svoga konja i boreći se pješice divovski, da dade vremena kralju da umakne, sav izranjen strielama i kopljima ipak iznese iz tog pakla živu glavu. Njegova junaštva spominje kralj Bela u svojim ispravama.

Po svjedočanstvu istoga kralja i knez *Stipko Šubić Bribirski* jedva je iznio glavu iz klaonice kod Šaja, boreći se neprestano uza nj, dok kralj nije bio izvan opasnosti, i doveo ga napokon u primorje, gdje ga je zaklonio u tvrđavi Trogir, branio od tatarske opsade i kasnije u ratu u primorju, sve do izgnanja Tatara iz Hrvatske. (Isprava br. III. Kukuljević o. c. p. 99. »Ex collectione Marcellovichiana. Mikoczi: Series Banorum Dalm. Croatiae, et Scl. M. S. C.).

Čini se, da je kod Šaja poginuo i jedan tatarski princ, kojega pisci zovu *Bahatu* ili Ba-ha-tu. Već je rečeno, da to nije ime, nego znači junak, heroj, a pravo se ime ne spominje. Sjeverno tatarsko krilo vodio je Batu-kanov mlađi brat *Šiban*, središte sam *Batu*, a južno krilo *Buruldaj*, svi pod vodstvom *Subutaja*, koji je opkolio mađarski tabor sa svih strana osim zapadne, gdje su bila taborska vrata, na koja nije navaljivao, puštajući slobodan izlaz Mađarima u napetu stupicu; jer je poslao konjaništvo s desna i s lieva, da sieče bjegunce. To su bila vrata smrti, jer nisu vodila u spas nego u klaonicu, iz koje se malo tko spasio.

»Nadbiskup Ugrin«, veli Toma Arciđakon, »stade prekoravati kralja zbog nemarnosti; a kralj i velikaši, ostavivši zastave, dadoše se u bieg«. (Hist. Salon.) (Op. 7).

Međutim Tatari dopriešе do pod Budim i osvojiše Peštu na lievoj obali Dunava. Pešta je i onda bila najveći grad u Ugarskoj, a stanovništvo velikom većinom njemačko. Tatari tu poklaše u jedan sami dan 100.000 ljudi, kako veli Toma Arciđakon.

Pošto Tatari zauzeše Peštu, natakoše djecu na koplja kao kozlad na ražanj te je nošahu uz obalu Dunava, da oni u Budimu vide, što ih čeka, kada Tatari prieđu rieku. Može se pomisliti, kakav Božić dočekaše oni, koji ostadoše u Budimu, te već davno prije ne krenuše prema spasonosnome Jadranu, koji je na svojim otocima spasio život tisućama Mađara. Od Tome Arciđakona saznajemo, da ih je u primorje stiglo *»innumerabilis multitudo«* (bezbrojno mnoštvo).

Strakosch-Grassmann nabraja imena mnogih junaka, koji su se borili kod Šaja. Među njima ima najviše hrvatskih velikaša; ali on ne kaže, da su to Hrvati i da je vojska, koja se borila pod banom Kolomanom, bila čisto hrvatska. No ban

nije mogao dovesti iz Hrvatske nego samo Hrvate, jer onda nije bilo u njoj tuđih naseljenika.

Izvanredno junaštvo u obrani kralja pokazao je *Jakov*, sin bana *Jakova:* »Kad je na rieci Šajo ugarsko kraljevstvo propadalo, a nama okruženim od neprijatelja — veli kralj Bela — ne ostajaše drugo osim smrti... *Jakov*, sin bana *Jakova*, uviek o našem boku, točeći mnogo svoje krvi, stisnutim mačem otvaraše nam put u skrovišta planina« (Op. 8).

Kralj je uzmakao preko Slovačke u Austriju, gdje ga je čekala kraljica Marija s porodicom. On se uzdao u zaštitu austrijskog vojvode Fridriha. Ovaj nije tražio drugo, nego da iskoristi kraljeve neprilike i da ga prisili na odstup nekih županija uz austrijsku granicu. Kako je kraljica bila poniela sa sobom riznicu s krunom i s ostalim insignijama te s moćima sv. Stjepana i ostalih svetaca, Bela IV., bojeći se, da mu to ne otme pohlepni vojvoda, potraži zaklon u Hrvatskoj.

Njegov brat, ban-kralj Koloman, nastojaše da se najkraćim putem domogne svoje banovine i kraljevine, kojom je u bratovo ime vladao. Njoj je u ono doba pripadala i Šimeđska županija na lievoj obali Drave. On odmah krenu preko Drave, da se skloni u Čazmu, jer je osjećao, da ga od rana već izdaju sile. Nakon kratkog vremena umre, oplakivan od hrvatskog naroda. Uza nj ostadoše do kraja hrvatski velikaši, njegov kancelar *Filip*, predstojnik zagrebačkog kaptola, ban *Dionizij Vialka*, knez *Filip Bebek, Abram i Nikola* knezovi od *Moravča*, koji svi prebolješe rane i kasnije se junački borahu s Tatarima do njihova izgona iz Hrvatske.

Ovi pripremiše banu-kralju Kolomanu svečan pogreb u kripti crkve Dominikanaca, gdje mu u nekom skrovištu podigoše častan mauzolej u nadi, da će tako bar njegovo tielo spasiti od mongolskog divljaštva. Ali ga i tu divljaštvo nađe, jer, kako piše Toma Arciđakon, »bezbožni i prokleti narod Tatara najradije je svojim zločinačkim rukama oskvrnjivao kršćanske grobove i razbijao rake, osobito kraljevske, te porazbacivao kosti na sve strane«. (Th. Archid. »Hist. Salonit.« C. XXXVIII.). Kada Tatari provališe u Hrvatsku, razoriše ne samo njegov grob, nego i crkvu i katedralu čazmansku skupa s kaptolom. I veličanstvenu zagrebačku katedralu, kaptol i

sav grad, kao i ostale, kojih se domogoše, stubokom razoriše, ne ostavljajući kamena na kamenu.

Nadbiskup *Rogerij* opisuje crnim bojama slabotinju i ratnu nesposobnost Mađara. Tim jače odskače hrabrost i požrtvovnost Hrvata. Oni nisu čekali da Mongoli dođu u njihovu kuću, nego spremno lievahu svoju krv po zapuštenim ravnicama Ugarske, braneći ne samo sebe i svoju slobodu, nego i Ugarsku, shvativši, da je bolje boriti se s neprijateljem u susjednoj zemlji, nego u svojoj, i ne pustiti mu, dokle se može, da u nju uđe. Nisu krivi Hrvati, što Mađari nisu bili spremni za rat, a da su bili, s hrvatskom pomoću bili bi se spasili od strašna opustošenja. Da je to bilo moguće, Hrvati su nešto kasnije sjajno dokazali boreći se proti najizvježbanijem u oružju osvajaču bez ičije pomoći. Koliko više sviesti kod Hrvata, nego kod Rusa i Poljaka, gdje se ne mogoše ni tri kneza složiti, da izaberu jednog vojskovođu i da se složno bore; dok Hrvati, shvativši opasnost za cielo kršćanstvo, t. j. za ondašnju Europu, priskočiše u pomoć i svojim tlačiteljima Mađarima!

Više nego Batu-kanova vojska zanima nas ona, s kojom je *Kajdan*, vrativši se pobjedonosno iz Poljske, prešao iz Karabogdanske (Moldave) Karpate. Izvori su za ovu vojnu škrtiji nego za ostale tatarske podhvate. S Kajdanom su bili carski prinčevi *Buri*, *Kajdu* i *Vul*, a možda i još koji.

Kajdanu se trebalo žuriti, jer je njegov put bio duži nego Subutajev. Subutaj je iz Poljske krenuo, da preuzme na sjeveroistočnim Karpatima zapovjedništvo nad glavnom momgolskom vojskom, koju je povjerio Batu-kanu, u čije strateške vrline nije imao mnogo pouzdanja; dok je Kajdan trebao prevaliti Karpate znatno južnije od Batu-kana, dakle dalje od poljskog bojišta. Treća vojska, pod princem *Budžekom*, imala je zadaću da pokori Karavlašku (Valahiju) pa da iz ove provali u Erdelj i da se združi s Kajdanom, s Burijem i Kajduom na daljnje izvođenje velikog Subutajeva strateškog plana, te je valjda i ona vojevala u Hrvatskoj.

Kajdan je na Uskrs 31. ožujka 1241. kroz moldavske šume prešao Karpate, te se spustio dolinom *Zlatne Bistrice* na grad *Rudana*, rudarski grad, kako mu ime kaže, naseljen samim Niemcima, koji su se tu uspješno bavili svojim obrtom. Bili

su se pobrinuli i za obranu grada, te ga utvrdili. Kajdan je brzo opazio, da grad ne će moći lako na juriš osvojiti, a žurilo mu se da svoju zadaću što brže izvede, jer je znao, da Subutaj ne dangubi i da u strategiji pobjeda ima vrlo brza krila. S toga navali na grad, ali odmah nakon početnog čarkanja dade znak na uzmak. Niemci, osokoljeni time, kao što je Kajdan očekivao, stadoše progoniti Mongole, koji su bez ikakva stida bježali sve po naredbi, jer po njihovim načelima bježanje za nuždu nije sramota, osobito kad se radi o tome, da se tim neprijatelj zavede u bludnju i uvali u stupicu.

O taktici i strategiji Tatara ovako piše Armenac *Hayton:* »Za Tatare bježanje nije sramota, ako je korisno. Oni znadu tako stvar udesiti, da se upuštaju u bitku ne kada neprijatelj, nego kada oni hoće. Ako oni ne će bitke, neprijatelj ih ne može na to prisiliti. Opasno je upuštati se s njima u boj, jer i u najmanjim sukobima s njima ima više mrtvih i ranjenih, nego s drugim narodima u velikim bitkama. To se događa zbog njihove vještine u baratanju lukom i strielom, jer njihove striele probijaju sve vrsti oklopa«. (Po navodu Strakosch-Grassmanna o. c. p. 27). Uistinu to se događalo samo zato, jer Tatari nisu imali pješaka, nego samo konjaništvo, koje može stići i uteći. Vidjet ćemo, kako ih Hrvati u toj taktici sjajno nadmudriše.

Kada su rudari, koji su imali slabo konjaništvo, vidjeli, da su im Tatari izmakli, vratiše se u grad, da slave pobjedu, i opiše se od veselja. Kajdan, u čijem je planu sve to bilo predviđeno, kada je izmakao očima branitelja, vrati se drugim zaobilaznim putem, provali nenadano u grad i nasrnu na zbunjene građane, koji ne bijahu još došli k sebi. Trijezniji, koji ostadoše živi, predaše se Tatarima na milost i nemilost. Kajdan se, za čudo, ovoga puta pokazao milostiv, ali pod uvjetom, da mu dadu provodiče, koji će mu pokazivati putove za nastavak osvajanja Erdelja.

Dne 3. travnja *Kajdan* je zauzeo grad *Nosen* (Bistricu) i, pošto je radikalno opljačkao Erdelj, prodro do *Velikog Varadina* i zauzeo ga. »U tri velike bitke on i *Buri* uništiše sve erdeljske vojske, većinom Saksonce rudare«. (Mouradgea d' Ohsson »Histoire des Mongols«, II. p. 627—628). To isto kaže i jedan drugi pisac: »Kajdan i Buri, okrenuvši se na Saksonce, pobiediše ih u tri bitke«. (Op. 9).

S juga je međutim prodirao *Budžek*, koji je osvojio Sibinj (Hermannstadt). Sibinj je pao 11. travnja, istog dana kad je Subutaj odnio pobjedu na Šaju. Kajdan je pretvorio Erdelj u takvu pustoš, da se kroz mnogo godina nije mogla napučiti. Nakon osvojenja Erdelja, Kajdan, Buri, Kajdu i Budžek nastaviše osvajanje južne Ugarske, što je išlo skoro bez ikakva otpora sve do Dunava. Sva Ugarska sjeverno od Dunava bila je u malo dana poplavljena mongolskim vojskama.

Veliko je pitanje, zašto Subutaj nije odmah nastavio osvajanje Ugarske preko Dunava i Hrvatske preko Drave. U Ugarskoj preko Dunava nije bilo ni jedne vojske, koja bi mu se bila mogla oprieti. Isto je takvo pitanje, bi li se bila mogla oprieti Hrvatska, da joj Subutajeva strategija nije dala desetak mjeseci vremena, kroz koje je mogla organizirati vojske, utvrditi gradove i misliti, gdje i kako će spasiti narod i pokretna dobra, kada Mongoli prieđu Dunav i Dravu. Hrvatski stratezi nisu smjeli ni pomišljati, da bi se mogli oprieti tatarskom konjaništvu na ravnicama Sriema i Slavonije. To bi bio očajan pokušaj. Oni su vrlo spretno i vrlo umno iskoristili vrieme, koje im je Subutaj dopustio. Čini se ipak, da su i njegove vojske dosta trpjele, te da su trebale počinka i prinove, nakon tolikih bitaka u Rusiji, Poljskoj, Litvi, Pruskoj, Šleziji, Pomeraniji, Moravskoj, Karavlaškoj, Karabogdanskoj, Erdelju, Ugarskoj, Austriji i t. d. Subutaj se, nakon osvojenja Pešte, dao na reorganizaciju vojske i na podjelu ugarskog teritorija među svoje vojskovođe, po mongolskom običaju. Osim toga htio je svoje zaleđe osigurati od svakog mogućeg buntovnog pokreta, te je u tu svrhu uzimao u službu čak i one jadne Mađare, koji su voljeli ma i kukavno živjeti, nego časno umrieti. Bilo je takvih aristokrata, koji su vlastite žene, kćeri i sestre nuđali tatarskim časnicima, da se dodvore, i da ostanu u njihovoj milosti. Jedan dokaz više, da su Tatari namjeravali ostati u Ugarskoj.

Istom pošto je tako podielio Ugarsku među svoje generale i time učvrstio zaleđe za daljnje izvođenje svoga velikog plana, spremao se on u prvom redu da dobije u ruke živa ili mrtva kralja Belu s njegovim bogatstvima, jer dok nije imao njegovu glavu u ruci, smatrao je posao nedovršenim. Očito je računao, da će mu poći za rukom osvojiti Njemačku, razdiranu

građanskim ratovima, uslied neprijateljstva cara Fridriha II. i pape Grgura IX., pa je htio prije svega obračunati sa Hrvatskom i sa Češkom. Za južnu Ugarsku nije se trebao mnogo brinuti, jer se ona sama uništavala, u čemu su joj sjajno pomagale vojne provale austrijskog vojvode Fridriha II. Babenberškog, koji je odmah nakon Šaja Belu, koji se bio k njemu utekao, prisilio pod prisegom na odstup triju zapadnih županija, jer ga inače nije htio pustiti iz zatvora. Evo što o tome piše Strakosch-Grassmann: »Na sjevernoj obali Dunava uništiše Tatari sve, što samo mogoše. To je bila gruba pogrješka, koja je potpuno odgovarala često i priekornom i besmislenom načinu vojevanja Niemaca onih dana, koja je i ono pokvarila, što je Fridrih uspjesima u Ugarskoj bio stekao. To je moralo Ugre do bjesnila proti njemu raspaliti.« (Op. 10).

Ovi neliepi pothvati, kojima je kriv samo vojvoda Fridrih II., samog su njega stali života, jer su prouzročili rat između njega i ugarsko-hrvatske države, u kojem je g. 1246. od hrvatske ruke pao i tako okajao svoje okrutnosti.

Od poraza Mađara kod Šaja do njihova prielaza Dunava na Božić 1241. u južnoj Ugarskoj je vladala potpuna anarhija. Sam kralj se za to nije nimalo brinuo, nego se sklonio u Hrvatsku, koja ga je vrlo gostoljubivo primila. Na glas, da su Tatari prešli Dunav, on i sva kukavna aristokratska svita, koja ga je pratila, krenu odmah prema moru, zaštićena hrvatskim plemićima, koji su se za tog slabog vladara daleko više žrtvovali, nego mađarska gospoda. Poslije rata kralj je ipak bio mnogo harniji Mađarima nego Hrvatima.

Jasno je, da je strateški plan Subutaja nakon osvojenja Ugarske sjeverno od Dunava i Erdelja, i nakon što je Bedajeva vojska mnogo pretrpjela u bitkama u Poljskoj, Šleziji, Moravskoj i Austriji, gdje se zalietala čak do Beča i Korneuburga, išao za tim, da reorganizira vojske i da čeka prinove s istoka, koje su neprestano tekle, da nadoknade gubitke, i da što solidnije organizira osvojenu Ugarsku, kao zaleđe, koje će mu davati potrebnu hranu za daljnje navale na zapad, prema srcu Njemačke, a osobito prema Rimu.

Subutaj se predugo zadržao na lievoj obali Dunava, i to da po mongolskom običaju podieli i organizira osvojene

krajeve Poljske, Ugarske i Erdelja te one krajeve, koje je već bio otrgnuo od Njemačke i Češke. On je htio stvoriti za sobom čvrsto zaleđe, koje će ga opskrbljivati hranom, i sabirati nove čete među urođenicima, kao što je činio po Aziji. Nije ni precjenjivao ni podcjenjivao otpor zapadnih europskih država, iako je znao za građanske ratove i za rat između pape Grgura IX. i cara Fridriha II., ali je htio sve pripremiti, kako bi postigao siguran uspjeh. Znao je po uhodama, da je južna Ugarska na desnoj obali Dunava isto tako trula kao i ona na lievoj. Primao je i domaće ljude u službu, što jasno dokazuje, da je namjeravao stalno zaposjesti Ugarsku. Evo što o tome piše *Karabaček:* »Gore spomenuti red uprave u Ugarskoj činilo se da smjera na to, da Mongoli kane za uviek ostati u Ugarskoj i tu se naseliti. Njihov bakreni novac kolao je po Ugarskoj, što je važno za poviest njezina kovanoga novca«. (Op. 11)

Ovo su vrlo važne viesti, jer potpuno oprovrgavaju one povjesničare, koji lakoumno prihvatiše motiv povratka Mongola na istok, zbog smrti velikoga kana Ogotaja. Tko ovako uređuje zemlju i pušta u kolanje svoj novac, taj očito namjerava trajno ostati.

Posao oko administrativne uredbe i podjele Ugarske i ostalih osvojenih krajeva oduzeo je Subutaju mnogo skupocjena vremena i uspjeha, koji bi možda bržim pokretima bio mogao postići. Time je on Hrvatima dao mogućnost da saberu sve sile, da spase pučanstvo, koje nije za oružje, u skrovišta šuma i planina, u zbjegove od starine poznate narodu u ovakvim slučajevima i osobito na otoke, te da utvrde gradove i sve vojske sposobne za oružje srede, izvježbaju i povedu kuda su stratezi računali da će Mongolima zadati najviše muke.

Iako Subutaj po svoj prilici nije znao ništa o poviesti Hrvata, on je jamačno bio dobro obavješten od uhoda o teškom bojištu za konjaništvo, koje je već u Slavoniji i u Sriemu bilo teže nego u ravnoj Ugarskoj, a bivalo je sve teže prema jugu načičkanom visokim planinama, kojima su prohodi bili vrlo opasni i davali zgode za nemila iznenađenja.

Subutaj, koji je o svemu odlučivao, kako veli Cahun, jamačno je i ovo zakašnjenje prouzročio uređivanjem Ugarske: »Subutaj je sve vodio u ovoj poplavi istočne i središnje Europe. On je utemeljio mongolsko vladanje u Rusiji, ponizio

konjaništvo Poljske, Češke, Njemačke i Ugarske«. (Lavisse-Rambaud o. c. II. p. 965. (Op. 12).

On je htio osigurati sebi leđa dobro uređenom Ugarskom, prije nego će poći u potjeru za kraljem. Da ga ulovi, trebalo je podvrći Hrvatsku; i samo kada Hrvatska bude dobro pokorena i podjarmljena, on je mogao misliti da nastavi svoj veliki program prema zapadu. Jamačno je znao o ratu pape Grgura IX. s carem Fridrihom II. u Italiji i u Njemačkoj i o ratu engleskoga kralja Henrika III. s francuskim kraljem Ludovikom IX., pa se mogao nadati, kad podvrgne Hrvatsku, da će i sa zapadnim silama moći obračunati. Očito je, da nije predviđao, što ga čeka u Hrvatskoj s obzirom na njezin malen prostor; jer da jest, bio bi odmah sa svim vojskama s istoka i sa sjevera na nju navalio. Ali otkuda bi on poznavao poviest Hrvata, kada je ne samo onda, nego ni danas ne poznaju ni najkulturniji narodi svieta? On je možda čuo štogod o njihovoj hrabrosti od uhoda i saznao po iskustvu kod Šaja, i po spasenju kralja Bele iz klaonice na pustoši Mohi, i na sretnom umaknuću kroz poplavu tatarskoga konjaništva, koje je kraljeve zaštitnike često stizalo, prestizalo i opkoljavalo, da boj s Hrvatima nije šala, kada kralja ipak spasiše, unatoč ogromnoj brojnoj premoći mongolskih konjanika. Ali o poviesti Hrvata po svoj prilici nije znao skoro ništa; još manje o njihovu načinu vojevanja, jer ono, što je vidio kod Šaja, bilo je izvanredno junaštvo, ali ne taktika ni strategija, o kojoj kod Šaja Hrvati nisu odlučivali. Da je poznavao njihovu poviest, bio bi saznao, da je njihova taktika i strategija plod iskustva od šest vjekova u nebrojenim bitkama i ratovima s najratobornijim narodima, ratovima, koji su često trajali mnogo godina, te ne bi bio sudio Hrvatsku po njenoj geografskoj veličini, nego po veličini njene historije i po prirodnim utvrdama njezinih tektonskih formacija.

On je jamačno znao, da je južna Ugarska isto tako trulo drvo, koje će se srušiti na prvi udar oluje, kao što je pala sjeverna i istočna. Ali kako da predvidi, da će Hrvati zadati toliko posla njegovu najboljem strategu Kajdanu, pred kojim su padali najtvrđi gradovi Rusije, Poljske, sva južna Ugarska i Erdelj, gorovit i šumovit i od prilike isto tako velik kao ondašnja Hrvatska?

On je po svoj prilici imao točne podatke o orografskoj i hidrografskoj formaciji zemlje, o utvrdama, o ekonomskom stanju i bar približno o statistici, a osobito o hrabrosti stanovništva, ali su mu se ti podatci morali činiti neznatni, uspoređeni s njegovim dotadanjim uspjesima preko svih gorja, rieka i jezera te neprohodnih dubrava i planina od Koreje do Dunava i Drave. Nakon silnih uspjeha u Rusiji, Poljskoj, Češkoj, Njemačkoj i Ugarskoj, kakav mu je otpor mogla dati mala Hrvatska? On je mogao računati po dotadanjim uspjesima, da će s Hrvatskom biti gotov najviše u mjesec dana i tako otvoriti put svojim vojskama prema Italiji. Znajući ipak, da će Hrvatska biti tvrđa kost nego druge do sada osvojene države, on se duže vrieme zaustavio u sjevernoj Ugarskoj, da popuni vojske prinovama iz Azije, jer je nakon Hrvatske trebalo osvojiti još i svu zapadnu i južnu Europu. S toga je zadaću osvajanja Hrvatske povjerio najprokušanijem strategu, nadajući se, da će Kajdan taj posao obaviti po običaju brzo, a sam se međutim spremao, da s ostalim vojskama obračuna najprije s Italijom i Njemačkom, pa s Francuskom i Španjolskom, ne računajući manje države. U tom je račun do sada nepogrješivog stratega Subutaja bio pogrješan. On, koji je bolje nego itko poznavao vriednost brzine u ratu, dao je Hrvatima vremena da se pripreme, srede i utvrde, da saberu i izvježbaju sve sile. To je bio životni grieh največega vojskovođe svih naroda i svih vremena.

IV

POLITIČKO STANJE EUROPE ZA MONGOLSKE PROVALE

Kušalo se nakon povlačenja Tatara dokazati, da su ih Niemci svojim pobjedama prisilili na uzmak. Ta dokazivanja nisu mogla održati suda kritike. Njemačka, zemlja starih vojničkih vrlina, bila je u to doba toliko iskrvarena građanskim ratovima, da bi bila postala lakim plienom Tatara, da su odmah nakon bitke kod Legnica na nju udarili, mjesto da se vraćaju na istok, da čak preko Moldave i Vlaške te preko Karpata udare na Erdelj i na Ugarsku, a sliedeće godine na Hrvatsku.

Rat između pape Grgura IX. i cara Fridriha II. pociepao je njemačko carstvo na dvie stranke, koje su se krvile fanatizmom križarskih vojna. Car Fridrih je malo mario za Njemačku. Najradije je boravio u Monrealu, kod Palerma u Siciliji, i uživao u društvu arapskih učenjaka, te talijanskih književnika i umjetnika, a najviše u društvu liepih žena. Tajnik mu je bio glasoviti pravnik Pier dalle Vigne, kojega Dante spominje. Arapski muftije bili su mu isto tako dragi kao i kršćanski prelati. Kada se zapleo u rat s papom, nije mu ostalo vremena da igra ulogu Mecenata u književnosti i umjetnosti ni da osvaja križarskom vojnom Palestinu. Dva puta se dizao na križarski pothvat. G. 1227., upravo kada su Mongoli provalili u Rusiju, on je prvi put otplovio, da osvaja Jeruzalem; ali ga neka bolest, koja je na moru zarazila njega i vojsku, prisili na povratak. Bit će da je bila samo morska bolest, jer on nije imao volje da se bori s muslimanima.

Grgur IX., koji je baš tada nasliedio blagog papu Honorija, udari Fridriha izopćenjem, što se bez potrebe vratio s križarske vojne, ne obavivši posla. Fridrih je sliedeće godine (1228.) ponovno zaplovio put Palestine. Papa mu podignu u Njemačkoj bunu, a u Palestini, preko patrijarha, sto neprilika.

Nato se Fridrih nagodi sa sultanom Alhamidom i sklopi mir za deset godina. Pitanje je, je li baš radi toga papa digao bunu u Njemačkoj, a patrijarh pravio caru neprilike u Palestini? Fridrih, da oslabi papino izopćenje, postavi sam sebi carsku krunu na glavu baš nad Isusovim grobom. Vrativši se u Italiju prisili papu na mir u San Germano (kolovoz 1230.). Doskora nastade opet dugogodišnji rat između pape i cara, s različitom srećom; ali taj rat je strahovito upropastio i Njemačku i Italiju. Car je Njemačku potpuno zanemario, prepustivši upravu nedoraslim sinovima, a u Italiji napeo sve sile, da slomi papu, uz kojega je bio silni *Lombardski Savez* (Lega Lombarda), koji je već za cara *Fridriha Barbarose* nastojao istjerati Hohenstaufovce i njemačke vojske iz Italije. Uz Lombardski Savez, osim papine države, pristalo je jedanaest od najcvatnijih i najmoćnijih gradova Italije, u kojima je bila usredotočena kultura i industrija onoga doba, više nego u ikojoj državi Europe.

Baš dok su Mongoli razarali Poljsku, Češku, Prusku, Pomeraniju i Ugarsku, pođe caru za rukom da u savezu s Pizancima kod otoka *Monte Cristo* potuče papino i genoveško brodovlje. Carevo brodovlje vodio je njegov nezakoniti sin *Enco*, pjesnik kao i otac (3. svibnja 1241.). Na koncu je ipak ovaj romantični vladar podlegao papinoj moći, jer je, nakon smrti pape Grgura (21. kolovoza 1241.), njegovu politiku nastavio energični *Inocent IV.*, koji, iako nije bio velik duhom kao Inocent III., imao je njegovu energiju. On prokle cara Fridriha i proglasi ga svrgnutim sa carskog priestolja. Nakon Fridrihova poraza 18. ožujka 1248. kod Parme i nakon što *Bolonjci* potukoše i zarobiše (26. svibnja 1249.) sina mu Enca, njegova sjajna zviezda poče naglo bliediti i doskora ugasnu (1250.).

Ova strahovita borba između pape i cara potpuno je iscrpila i Njemačku i Italiju, jer je papa utjecajem na visoke prelate i velikaše izazvao u Njemačkoj građanski rat proti caru izopćeniku, a car je harao po Italiji, kao po osvojenoj zemlji. Papa je tvrdio, da je Fridrih musliman i poligam, a Fridrih, da je papa prodao dušu vragu.

Jadan kralj Bela pisao je i papi i caru ganutljiva pisma, da mu priskoče u pomoć. Papa je obećavao, čim slomi bezbožnog cara; a car, koji je u to doba opsiedao papu u Rimu,

volio je isto toliko Arape, uopće muslimane, koliko i kršćane, ako ne i više. On je bio posve ravnodušan u vjerskim stvarima. Mjesto pomoći poslao je Beli pismo, u kojemu mu savjetuje, da se združi s njegovim sinom Konradom, njemačkim kraljem, trinaestgodišnjim dječakom, pa da će kasnije, kada dovrši rat u Italiji, doći, da skupa udare na Tatare! Istodobno car Fridrih u pismu svom šuri, engleskom kralju Henriku III., nazivlje Belu mlitavcem, a za Mađare veli, da su naduveni prezirači neprijatelja, a u opasnosti pospane lienčine. Fridrih se nije brinuo ni za sudbinu Njemačke, a kamoli bi za Ugarsku! Bela mu je u pismu stavljao ponudu, da će se priznati njegovim vazalom, ako mu pomogne. On nije imao nikakva prava da stavlja takvu ponudu bar za Hrvatsku, jer Hrvatska nikada u svojoj historiji nije priznala zapadno-rimskom caru nikakve vlasti nad sobom. Hrvatski velikaši izborom arpadske dinastije u Križevcima (g. 1102.) i ugovorom s njezinim predstavnikom Kolomanom očuvaše potpuno svoja državna prava. Ugarska je pala, ali Hrvatsku Mongoli nikada ne pobiediše. Već s toga razloga kralj Bela nije imao nikakva prava da nudi Hrvatsku ikome, a on je skupa s Ugarskom nudio i Hrvatsku Fridrihu u leno.

Ni takve ponude ne makoše cara Fridriha, da dade Beli pomoć! Važnije mu je bilo srušiti papu. Njemački su prelati toliko propoviedali proti izopćenom caru, a Fridrihovi pristaše proti papi, da su se mrzili, kao da su različite vjere i narodnosti. Italija je strašno trpjela od hohenstaufovske vojske, koja je pljačkala, kuda je stizala. Papa nije mogao popustiti caru, koji je ugovorio desetgodišnji mir s muslimanskim kalifom, a car nije mogao popustiti papi i talijanskim bogatim republikama, jer je iz njih crpao najveće prihode. Popustiti značilo bi odreći se tih prihoda, ne moći uzdržavati vojsku, izgubiti krunu.

Uslied toga nije moglo nikako doći do izmirenja između pape i cara, premda su oko toga radili engleski kralj Henrik III.., oženjen carevom sestrom Izabelom, i francuski kralj Ludovik IX. (Sveti), te mnogi njemački knezovi, kojima je bilo jasno, ako Mongoli navale, da je propast neizbježiva. Fridrih bi se bio nagodio s papom isto tako dragovoljno kao i s kalifom, ali Lombardski Savez, gdje je mržnja na carevce,

korisnike prihoda njihovih cvatnih gradova, bila neugasiva, nije htio čuti za pomirbu, dok se Niemci ne vrate preko Alpa; a papa s izopćenikom nije mogao ni pregovarati, nije li htio upropastiti ugled i moć papinstva.

Papa je optuživao cara, da je dozvao u Europu Tatare, da mu pomognu slomiti otpor Lombardskog Saveza, papu i njegovu svjetovnu i duhovnu moć. U rimovanoj kronici Filipa Mousketa nalazi se ova optužba:

»Und in der Welt war es kund,
Daß der Kaiser durch seinen Bund
Die Tataren kommen ließ
Um die Christenheit zu vernichten.«

(Strakosch-Grassmann. O. c. p. 116). »I u svietu je bilo poznato, da je car svojim savezom dozvao Tatare, da uništi kršćanstvo.«

Drugi su bacali svu krivnju za ovu nesreću, koja je snašla Europu, na Židove, internacionalne agente, koji su se svuda skitali i za novac iskazivali jednako Tatarima kao i kršćanima svakakve usluge. Govorilo se, da su bili za Tatare čak i dobavljači oružja ...

Francuski kralj Ludovik IX., koji se bio već dobrano istrošio u križarskim ratovima i baš u ovo doba vodio žestok rat s engleskim kraljem Henrikom III. i konačno ga pobiedio u Poitou, mislio je, da će Tatare lakše potući, ako pusti da iskrvare u ratovima s narodima i državama, koje ga diele od Tatara. Kada dođu oslabljeni iz tolikih bitaka, te njegove čile vojske udare na umorne i iskrvavljene tatarske, da će pobjeda biti tim lakša, a ipak tim slavnija, jer će njemu pripasti zasluga, što je izbavio kršćanstvo od tog božjeg biča. On je mogao tako računati, jer mu se nije žurilo; ali Hrvati nisu imali kada tako hladnokrvno računati, jer je njima već kuća gorjela, a požar se mogao ugasiti hitro samo mongolskom krvlju. Njima se nametnula nužda, ili propasti ili boriti se odmah svim silama i svim mogućim sredstvima. Gdje nije bio dovoljan broj za pobjedu protiv bezbroja, tu je trebalo napeti u prvom redu pamet za zgodnu strategiju, a onda mišice i svakovrsno oružje za taktičnu izvedbu.

Papa je u nuždi nudio carsku krunu bratu francuskoga kralja Ludovika (g. 1240.), vojvodi Robertu D'Artois, ako mu njegov brat pomogne u borbi protiv cara Fridriha. Ludovik, iako je bio najpobožniji od svih vladara, nije dopustio bratu da prihvati tu ponudu, jer je našao u tome nešto nedostojno viteštva onog vremena, kada se još držalo više do časti nego do koristi u politici, osobito u Francuskoj. Ali kasnije, kada je car Fridrih digao vojsku na papu Inocenta IV. i dopro do Liona, kralj Ludovik je nastojao izmiriti cara i papu i nije dopustio daljnje napredovanje hohenstaufovske vojske.

Car Fridrih ni nakon poraza kod Legnica još tobože ne vjeruje u mongolsku opasnost. U okružnici od 20. lipnja 1241. on piše, »da je odavna čuo o tim stvarima, ali iako mu se te viesti čine nevjerojatne, *svakako nije nikakva radost u njih vjerovati« (!)* On je ipak smatrao, da je ta opasnost vrlo daleko od njega, ne samo zbog velikih daljina, nego i s obzirom na otpornost tolikih hrabrih vladara i naroda, koji se već u početku od prietećega tatarskog oružja stadoše braniti. Čini se, da je okružnica bila napisana, dok su Tatari bili u istočnoj Rusiji, a ne tri mjeseca nakon bitke kod Legnica! Nije moguće, da kroz tri mjeseca Fridrih ne bi bio čuo za tu bitku. On se u okružnici pričinja, da ništa nije čuo! Glavno mu je bilo potući papu po što po to, a s Tatarima se valjda nadao kasnije obračunati. Papa Grgur IX. umro je 21. kolovoza 1241. ne doživjevši izgon Tatara iz Europe ni slom cara Fridriha II.

Car Fridrih, koji je imao liepih viteških crta u svom značaju, nadživio je papu i vidio uzmak Tatara iz Hrvatske, s čega će i njemu biti odlanulo, ali je doživio poraz u Italiji i triumf pape Inocenta IV. skupa s Lombardskim Savezom.

Bernard, vojvoda Koruške, nakon što je vidio tatarske konjaničke čete na svom teritoriju, smatrao je, da je opasnost za sve kršćanstvo tolika, da se i on obratio papi s molbom, da pozove cielo kršćanstvo na križarsku vojnu, ako hoće da se spasi od tatarske opasnosti. (Sachsische Weltchronik, M. G., Deutsche Chroniken, II. p. 254.)

Istom Grgurov nasljednik, papa *Inocent IV.*, počeo je sazivati križarsku vojnu g. 1243., kada su Tatari već davno bili doživjeli poraz u Hrvatskoj i vratili se natrag. »Tada njemački biskupi i svjetovni velikaši podieliše među sobom novce sa-

brane za križarsku vojnu! Jedino gospodin biskup Wormsa Landolf naloži, da se novci sabrani u Wormsu i njegovoj diecezi povrate darovateljima«. (Strakosch-Grassmann, o. c. p. 139). Po tome vidimo, na što je tada bio spao moral među duhovnim i svjetovnim velikašima u Njemačkoj.

Kada su Tatari prešli Dunav i stali se približavati Italiji, strava je došla do vrhunca. Toma Arciđakon piše, da je »sav sviet drhtao, i tolika je strava zahvatila sve zemlje, da se nitko nije nadao izmaći bezbožnim tatarskim rukama«. »Stadoše utvrđivati bedeme bojeći se, da (Mongoli) ne namjeravaju sve uništavajući udariti na Rim«. (Op. 13).

O tobožnjoj bitci i pobjedi Austrijanaca nad Tatarima na dunavskom pritoku *Delphis* (?) Strakosch se ovako izražava: »Ova potpuno izmišljena viest vriedna je pažnje, kao dokaz, da su se u doba, kada nije bilo novina, mogle ipak izleći i krupnije novinarske patke nego danas«. (Strakosch-Grassmann o. c. p, 142.) (Op. 14).

Ova patka bit će da je utekla iz kuhinje hvastavog austrijskog vojvode Fridriha II., koji nije bio kukavica, ali je svoje pothvate silno uzveličavao. Njegova je sreća bila, što Mongoli nakon osvojenja Ugarske ne krenuše na zapad sa svim silama, nego s najvećom, s Kajdanovom vojskom, na Hrvatsku, a s Batu-kanovom na južnu Ugarsku, dok je samo Bedajeva, oslabljena u tolikim bitkama, držala u šahu Čehe, Austrijance, Štajerce i Korutance. Ova vojska se je zalietala do samog Beča i dalje. (Strakosch-Grassmann, O. c. p. 144).

Sam Batu-kan nije nikada navalio na njemačke strane. On je prešao Dunav valjda u isto doba, kada i Kajdan, samo što je Batu-kan udario na jugozapadnu Ugarsku, a Kajdan na Hrvatsku. Batu je zauzeo Budim (na Badnjak 1241.), prešavši preko zaleđenog Dunava, a druge njegove čete zauzeše Gran. Sva je južna Ugarska pala, tim lakše, što su je bili opustošili upadi austrijskog vojvode Fridriha II. *Stolni Biograd* ne mogoše Tatari zauzeti, jer su ga branile neprohodne močvare.

Monastir na *Martinsbergu*, južno od Raaba, na istoimenoj rieci, opsiedala je dugo neka vojska, ali ga nije mogla zauzeti te je napustila opsadu istom kada stigoše viesti o porazima u Hrvatskoj. Svakako je Martinsberg prištedio Niemcima

opasnu provalu u njemačke pokrajine. Ipak nema pravo Strakosch, kada piše, da su Tatari opustošili samo Ugarsku i da su pustili u miru istočne austrijske provincije; jer ima pozitivnih viesti, da su se zalietali u Štajersku, Korušku, čak u Furlaniju, a to su mogle biti samo Bedajeve vojske.

Kralj Bela se obratio za pomoć i na Mletke. Mleci, koji se nisu bojali kopnenih vojska, jer ove ne mogu bez brodova preko mora, slabo su marili za ono, što se događa u Ugarskoj i Hrvatskoj. Oni su po svoj prilici računali iskoristiti poraz Mađara i Hrvata i zaposjesti Dalmaciju, kada druge europske vlasti protjeraju Mongole iz Europe.

Sebično ponašanje Mletaka u ovo opasno doba za cielo kršćanstvo najbolje će nam osvietliti jedan navod iz mletačkog kroničara *Andrije Dandola*. On se hvali, da Mlečići s »obzirom na kršćansku vjeru nisu onom prigodom ništa poduzeli protiv kralja Bele, iako bi bili mogli mnogo toga proti njemu poduzeti«. (Muratori »Rerum Italicarum Scriptores«, XII. col. 354.) (Op. 15).

To se Dandolu čini velikodušno! Ali ne valja zaboraviti, da Mlečići ne bi bili mogli ni u čemu naškoditi Tatarima, niti pomoći Beli i Hrvatima, sve da su htjeli. Oni ne bi bili mogli pomoći Beli na kopnu, jer sa slabim pješaštvom i još slabijim konjaništvom ne bi bili mogli ništa proti Tatarima; a na moru su hrvatske sile bile više nego dovoljne, da odbiju svaki tatarski pokušaj, kao što se i dogodilo. Kada su Zadrani nakon prvih poraza Tatara otresli mletački jaram i otjerali duždeva providura, Mlečići nisu mogli ništa protiv Zadra. Kralj Bela ušao je u nj triumfalno još prije konačnog i odlučnog poraza Tatara sa strane Hrvata na kopnu i na moru.

Razne državice u Španjolskoj i Portugalu nisu mogle doći u obzir u ratu proti Tatarima, jer, unatoč velikoj i sjajnoj pobjedi, koju izvojštiše kršćanske vojske na poziv velikog pape Inocenta III. kod *Las Navas de Tolosa* (g. 1212.), Mauri su bili još toliko jaki, da se otuda nije moglo nadati nikakvoj pomoći proti Mongolima. Skandinavske države i Engleska bile su daleko i izvan opasnosti, da bi se uznemirivale zbog Mongola, dok nije pala ostala Europa. Engleskom kralju Henriku III. bilo je daleko preče boriti se protiv Francuza, jer je strepio,

nakon što je bio poražen od Ludovika IX. Svetog, da ne izgubi i zadnje posjede u Francuskoj.

S balkanske strane nije mogla doći nikakva pomoć zapadnoj Europi nakon osvojenja Carigrada sa strane Latina, koji se digoše na križarsku vojnu, da osvoje Palestinu, a osvojiše najprije Zadar za Mletke, zavedeni od lukavog, blizu stogodišnjeg sliepog dužda Henrika Dandola, pa onda za istog dužda i za se Carigrad i sve posjede istočnoga rimskog carstva u Europi; to se carstvo raspade u više dielova, koje u glavnom podieliše velika francuska feudalna gospoda i talijanske republike, osobito Mleci, za koje lukavi dužd isposlova četvrtinu čitavoga carstva. U Maloj Aziji i u Nikeji zavlada dinastija *Laskaris,* iz koje je bila i Belina žena kraljica Marija, i tu prenese sielo istočnoga rimskog carstva i patrijaršije. U Trapezuntu zavlada Aleksis Komnen stvorivši posebnu državu između rieke Halisa (Kizil-Irmak) i Kavkaza. U Filadelfiji se proglasi za cara neki *Mankapas.* U Epiru i u Etoliji zavladaše razni Grci, a na Peloponezu francuski velikaši. S druge strane u Bugarskoj se osili car Asjen II. pomagan od poganskih Kumana. Pašanac kralja Bele Asjen zadao je mnogo jada novom *Latinskom Carstvu* sa sielom u Carigradu. S te strane, gdje su se sve te nove države borile jedna s drugom, nije bilo nikakve nade za pomoć ni Beli ni drugim kršćanskim vladarima. Čudo je samo, što je Subutaj učinio kapitalnu pogrješku, jer nije udario prije na te slabe državice, koje bi mu bile na prvi udar pale u ruke jedna za drugom. Vidjet ćemo, da nakon poraza u Hrvatskoj tatarske vojske nisu mogle postići nikakvog znatnijeg uspjeha proti balkanskim državicama, nego su se morale povući preko Dunava. One su se zadržale duže vremena u tim ratovima na Balkanu i nije im se nimalo žurilo na povratak u Mongoliju zbog nasljedstva Ogotaja!

V

HAJKA ZA KRALJEM

Dok je izvrsni tatarski general *Bedaj* (Peda) bio zaposlen osvajanjem Moravske i navalama na češkoga kralja Vaclava, kojega nije mogao pobiediti, unatoč osvojenju Moravske i zauzeću skoro svih njezinih gradova, kralj Bela uhvati prigodu, da umakne austrijskom vojvodi *Fridrihu* skupa s obitelju, s pratnjom i dragocjenostima, te dođe u Zagreb: »Tada Bela, ostavivši Austriju, dođe s cielom porodicom u grad Zagreb, gdje se nastani. Oko njega se sakupiše svi oni, koji uzmogoše uteći tatarskom maču preko ljeta, iščekivajući razvoj događaja«. (Th. Arc. Historia Salonitana, Cap. XXXVII.) To je bilo početkom svibnja 1241.

Kralj je ostao cielo ljeto i jesen, što u Zagrebu, što kod kneza Hudine, koji je imao tvrd kašteo u križevačkoj županiji, te je mogao pogostiti kralja sa svom njegovom pratnjom.

Bedaj je kroz to doba navaljivao i na Austriju, koje je vladar Fridrih II. izbjegavao odlučnu bitku, tako da je Bedaj često prodirao duboko u Štajersku, Korušku, Kranjsku, Goricu i u samu Furlaniju.

Bela je međutim slao pisma i poklisare u sve važnije dvorove, papi Grguru IX., caru Fridrihu II., njegovu sinu njemačkom kralju *Konradu,* češkom kralju *Vaclavu,* francuskom *Ludoviku IX.*, engleskom *Henriku III.*, svom pašancu, grčkom caru (nikejskom) *Ivanu III. Dukas-Vatacesu* (1222.—1255.) i t. d. Belini poklisari bili su većinom Hrvati, kao *Nikola* župan *dubički, Abram i Nikola,* sinovi kneza *Nikole od Moravča* u križevačkoj županiji, te *Toma i Bartol,* sinovi *Tome,* druge grane moravačkih župana, zatim *Filip* i *Lovro* od plemena *Raad* i mnogi drugi plemići. Osim obećanja nevoljni Bela nije primio ni najmanje pomoći.

Oko kralja se sa svih strana sakupljalo golemo mnoštvo bjegunaca. One, koji nisu za rat, slao je u primorje i na otoke, a što je moglo služiti u vojsci, sabirao oko sebe. U njegovoj

pratnji ostadoše, sve od Šaja preko Ugarske, Slovačke, Austrije, pa opet preko jugozapadne Ugarske, neprestano izlažući opasnostima svoje živote, da spase njegov: knez *Stipko Šubić Bribirski*, ban *Dionizij Vialka*, *Stjepan Babonić*, bogati i učeni zagrebački biskup, knez *Hudina*, veledušni kraljev domaćin; *Ivan Jaroslav Okićki*, knez *Tristan*, meštar *Ilujna*, *Martin Dragoš*, *Martin Použa*, knez *Junko*, silni junak *Jernej Kneginečki*, veliki župan varaždinski, junak *Detrik Bebek*, *Dmitar i Aleksandar od Abe*, kraljevskog podrietla, knez *Radun* i mnogi drugi velikaši, kojih se imena spominju u kraljevskim darovnicama.

Stipko Šubić i *Jernej Kneginečki* dadoše se na posao, da sakupe kraljevu gardu, kojom će povesti kralja na sigurnije mjesto u Dalmaciju.

Car Fridrih II. u pismu engleskom kralju Henriku III. piše: »*Kralj Bela jedva jedvice, spasivši se biegom, pokupi rietke satelite* (aristokrate iz svoje pratnje) *i pobježe k bratskom ilirskom kraljevstvu i njegovoj sreći, da ga zaštiti*«.

Bela se je bezbrižno i dugo gostio na dvoru kneza Hudine, prepustivši brigu oko sabiranja vojske hrvatskim velikašima. Kad se zima počela približavati i s njom opasnost, da bi zamrznuti Dunav mogao sagraditi po cieloj svojoj ogromnoj dužini tvrd most i za najtežu tatarsku koliju, i kada su vojske iz Sriema i Slavonije već bile sređene i krenule na zapad, velikaši upozoriše kralja, da bi opreznije bilo da krene na jug.

Kralj posla najprije obitelj s dragocjenostima, s kraljevskim insignijama, s moćima svetaca i s dobrom pratnjom pouzdanih velikaša ravno na Klis, a jedan dio na Rab, zaštićen morem i tvrdim bedemima.

U Splitu su tada glavnu rieč vodili *Toma Arciđakon* i načelnik *Garganus de Arsignis*, kojega je Toma doveo iz Italije, da zamieni Šubiće. Toma je bio uman i utjecajan čovjek, a nadbiskup *Guncel*, slab starac, igra u njegovim rukama. Mržnja Tomina na Hrvate nije bila samo atavistički nacionalna, nego i vjerska, jer je utjecaj bosanskih bogumila bio očit i jak ne samo u Poljicima i makarskom primorju, nego i u samom Splitu.

Toma je, kao i svi njegovi predšasnici, brkao arijevu herezu s bogumilsko-patarenskom, te je bio uvjeren, ne bez osobitih razloga, da su Hrvati arijanci kao i Goti. Goti su došli na jug već pokršteni od Ulfilinih učenika, te su se čvrsto držali Arijeve nauke. Toma je doduše smatrao Hrvate za starosjedioce Ilirika, potomke mitskih Koribanta i Kureta, ali ih je brkao i smatrao istovjetnim s Gotima, valjda radi iste Arijeve vjere, a i radi sličnosti imena; jer, kako je bio načitan, bit će znao, da su se tri brata, vođe istočnih Gota, zvali Valamir, Teodemir (sin mu je bio Teodorih Veliki) i Videmir (g. 454.), i da su imena mnogih Gota, baš kao i Hrvata, svršavala dočetkom m i r, što je Tomu dovelo na pomisao, da su Goti i Hrvati iste rase. Nije samo on identificirao Gote i Hrvate. I pop Dukljanin smatra Gote za pradjedove Hrvata. Činjenica je, da Teodorih, pošto je prešao s vojskom u Italiju, da sruši Odoakra, nije napustio vladu nad Ilirikom, i da je još mnogo Gota i poslije njegove smrti ostalo u dalmatinskim gradovima. Ovi su ostali tu i nakon Gepida i Avara. Kada Hrvati poslije nekoliko godina rata protjeraše Avare, oni su s Gotima prijateljevali i međusobno se ženili. Bit će da su Goti dočetak imena na *mir* uzeli od Hrvata, dok još bijahu susjedi na sjeveru. Danas je prilično jasno, da je glagolica staro hrvatsko pismo, na koje od Gota pokršteni Hrvati prevođahu svete crkvene knjige s gotskoga jezika, koji su mogli lako naučiti od svojih susjeda. Kako su dakle knjige Gota i Hrvata bile zadahnute istom vjerskom naukom, nije nikakvo čudo, što su drugi narodi smatrali, da su iste narodnosti, kada su iste vjere. S toga su katolici trpali u isti koš arijevce, patarene, bogumile, babune i albigense; a Toma Arciđakon je i Ćirila i Metoda smatrao hereticima kao i sve naše glagoljaše.

Upravo je smiešno, kada neki historici odgađaju pokrštenje Hrvata do Ćirila i Metoda, kad imamo sigurnih dokaza, da su oni bili odavna pokršteni. Porfirogenet ih nekoliko puta pokrštava, počevši od njihova dolaska za vrieme cara Heraklija (oko 626.); zatim ih pokrštava Ivan Ravenjanin. Papa Agaton ih ubraja u kršćanske civilizirane narode oko g. 670. Višeslavov baptisterij spada u vrieme oko g. 800., za cara Karla Velikoga, koji također Hrvate pokrštava, a znamo, da su svakako južni Hrvati i prije njega bili pokršteni. Onda ih pokrštavaju Ćiril i Metod, pa opet g. 896. poslanici pape Stjepana VI. prigodom krunidbe kralja Budimira na Duvanjskom polju. Spomenuh samo neka pokrštenja, a to se ne može tumačiti drugačije, nego da su se Hrvati nakon tih pokrštenja vraćali k arijanizmu, koji su katolici smatrali ne samo herezom, nego uopće poganstvom.

Ovom prigodom hoću da naglasim, da je crkveni i svjetovni (krunidbeni) sabor na Duvanjskom polju potpuno istiniti događaj. Splitski sabori g. 925.—928. nisu nego golo ponavljanje crkvene polovice sabora na Duvanjskom polju. Knez Muncimir morao je

umrieti par godina prije toga sabora (Dukljanin ga zove *Svetomir;* inače sve što Dukljanin dalje pripovieda točno odgovara historiji. Bit će da su prepisivači Muncimira pretvorili u Svetomira, jer im je tako ljepše izgledalo, što ne bi bio prvi slučaj; ili je jedan prepisivač slabo prepisao ime, a drugi nastavljali). Budimir je pozitivno prvi hrvatski kralj, otac Tomislava. Da je Budimir bio nasljednik Muncimira, o tome ne može biti sumnje. G. 892. dne 28. rujna izdaje Muncimir potvrdu privilegijalne darovnice kneza Trpimira splitskoj crkvi. Prvi na tom velevažnom dokumentu, kao svjedok, potpisan je *Budimir: Signum manus Budimiro iupano palatino, testis* i t. d. Župan palatin je najveća čast na dvoru, a spada u prvom redu na priestolonasljednika, kao kasnije *dux,* nakon što se *dux* pretvori u *rex.* Tako je bilo i kasnije za više vjekova. Ovo bi bilo moralo otvoriti oči našim historicima, tim više, što knezu Muncimiru nakon ovog dokumenta nestaje traga, a Tomislav je g. 914. još uviek *dux,* znak da je njegov otac Budimir te godine još živio. Pošto je Budimira nasliedio stariji sin *Vladislav,* lakouman čovjek, koji nakon nastupa na priesto zaglavi u lovu u dubokoj jami, to se može uzeti, da je Tomislav stupio na priestolje odmah, ili par godina nakon 914. Kameni natpis u kninskome muzeju urešen imenom *Budimir* sjajno potvrđuje ovu teoriju. Vrlo rietki su takvi spomenici, koji se kite imenom župana, a od vladara ih ima dosta. Ovaj u kninskome muzeju po prekrasnoj izradbi pokazuje, da je spadao u monumentalnu zgradu, koje je ktitor mogao biti samo suvremeni vladar, svakako vjerojatnije nego župan. Ali neki naši kratkovidni historici ne vide u kronici popa Dukljanina nego ono, što žele i što njihovim željama odgovara. Stoga zabacuju iz te kronike baš ono, što je najvažnije, i što kronološki najbolje odgovara pojedinom vremenu. Oni ne poznaju kralja Budimira te *posve arbitrarno na ploči Budimira dodaju imenicu župan, premda je na ploči nema.*

Sabor na Duvanjskom polju, prava konstituanta hrvatske kraljevine, ne sviđa se toj gospodi, pa ga zabacuju kao bajku, kao i knjigu *Methodos* (pogrješno Methodios), — pravi pravcati statut hrvatske države, na žalost izgubljen, ali ožet u istom Dukljaninovu pripoviedanju — jer da Hrvati nisu imali nikakvih zakona! Jasno se vidi iz Dukljaninova pripoviedanja, da su se Hrvati uz svoje stare tradicionalne zakone oslonili na rimske, osobito s obzirom na konstituciju države; i uopće, da su kao bistroumni ljudi u glavnom prihvatili rimsko pravo, kako ga je car Justinijan sredio, jer se na Duvanjskom polju sve sređivalo na temelju starostavnih knjiga.

O važnosti Duvanjskog sabora i o krunidbi prvog hrvatskog kralja Budimira, Tomislavova oca, pisat ću temeljitije na drugome mjestu i dokazati, da u kronici popa Dukljanina, iako je prepisivači iskriviše i natruniše anakronizmima, ima mnogo više historijskih činjenica, nego ih naši historici nađoše. Splitski crkveni sabori sami su sjajna potvrda onog starijeg političkog i crkvenog sabora na Duvanjskom polju. Neke pomutnje u imenima poklisara, koje je neki prepisivač iz splitskih sabora interpolirao u Dukljaninovu kroniku, ne mogu smanjiti njezine izvanredne važnosti. Takvih nespretnih interpolacija nalazi se i u mnogo poznatijim djelima nego je Dukljaninova kronika. Ime pape Stjepana potpuno odgovara vremenu 896.—897., dakle vremenu Duvanjskog sabora.

Đa se vratimo na Tomu Arciđakona, treba istaknuti, da on nije bez svakoga razloga smatrao Hrvate arijevcima te ih uslijed toga brkao s Gotima. U samom Splitu, a pogotovo u okolici, bogumilstvo je bilo uhvatilo tvrd korien. U Tomino doba potpuno se zameo trag gotskome jeziku, ali je živjela uspomena na Gote i strah od njihove hereze, koja je nekada u Iliriku vladala. Stare hrvatske *čerte i reze* bile su po svoj prilici srodne starogermanskim *runama.* Bogumilstvo i arijevstvo imaju dodirnih točaka sa staroiranskim *mazdeizmom,* i s manihejstvom, dualističkom vjerom, kakva je u bitnosti i bogumilska; a u ono doba i najmanja razlika u dogmi, a kamoli ne dualistički nazor, smatrala se herezom.

Nije dakle čudo, što je arciđakon Toma s nepouzdanjem gledao dolazak tolikih Hrvata u Split, pa i kralja, koji je imao za ženu kćer raskolničkoga grčkog cara Teodora, te da je skupa s načelnikom *Garganom de Arsignis* hladno dočekao dvor i Hrvate videći među njima čak i bogatog i učenog zagrebačkog biskupa *Stjepana Babonića,* koji mu je mogao postati takmacem. Sumnja ga nije varala, te mu se ne treba čuditi; iako u njegovoj duši narodna razlika nije bila najmanji motiv neprijateljstva.

Taj neprijateljski osjećaj morala je prva osjetiti kraljica Marija, koja je prva stigla u Split s djecom, pratnjom i mnogim dragocjenostima, tako da se uvrieđena povukla na tvrdi Klis. Ona je bila kći cara Teodora Laskarisa, a sestra ortodoksne žene ortodoksnog vladajućeg cara Ivana III. Dukasa Vatacesa i svast pravoslavnog bugarskog cara Asjena. Kod vjerskih fanatika takve razlike bude mržnju. Taj hladni doček i valjda omalovažavanje pobudilo je u ponosnoj Grkinji toliku mržnju, da nikada nije u njoj ohladila. Zamrzila je Split i Splićane; mnogo godina kasnije, kada je dolazila u splitsku

okolicu, ljuto se osvećivala Splićanima s orlovskoga Klisa, otkuda su se njeni oružani čuvari zalietali na splitsko polje i činili ne samo mnogo kvara, nego i ubijali.

Pred kraljicom je išlo mnogo bjegunaca iz Ugarske i Hrvatske, a još više pred kraljem. Kada je Bela čuo, da se Tatari namjeravaju spustiti u potjeru za njim, on krenu s tjelesnom gardom, u kojoj su bili najbolji hrvatski junaci. Ogromna gomila svieta srnu pred njim i za njim na jug: »Puku svake dobe i spola skoro nije bilo broja«, veli Toma Arciđakon (»Historia Salonitana«). (Op. 16).

Prije polaska kralj povjeri obranu grada Velikoga Kalnika junaku Filipu Bebeku, koji je svoju dužnost herojski ispunio. Nije tako bilo sretan knez *Kleto,* koji je branio grad *Orljavu* u požeškoj županiji, gdje pogibe skupa sa kćerima svoga brata Filipa junačkom smrću.

Pučanstvo naših sjevernih strana, zaraženo stravom, koju je širilo na prolazu mađarsko mnoštvo, navali u paničnom strahu na jug. S ravni Prekomurja, Baranje, Bačke, Sriema i Slavonije sve, što se moglo micati, pojuri na zapad i na jug, k brdima i k moru, a najradije, tko je mogao, na otoke. Sva su primorska mjesta od Učke i Raše do same Boke vrvjela bjeguncima, većinom sirotinjom bez sredstava. Osobito je splitska okolica bila prepuna. Tužnu sliku o toj seobi biednika ostavio nam je Toma Arciđakon. Ljudi, djeca, žene, starci gospodskog roda skutriše se, gdje je tko mogao, po crkvama, po sakristijama, po kriptoporticima Dioklecijanove palače, po zidovima utvrda, a većina ih ostade ispod zidova istih, jer nije više bilo mjesta u gradu.

Tatarska je vojska provalila preko Dunava u Sriem, a preko Drave u Slavoniju na raznim mjestima, jer su rieke one ljute zime bile smrznute. Pod imenom vojvodina Slavonija razumievala se onda sva južna Panonija, t. j. ravnica između Mure, Drave i Dunava čak i preko Save do bosanskih planina i do Gvozda i Kapele. Zagreb, Varaždin i t. d. bili su u vojvodini Slavoniji. Bela je kasnije to ime protegao preko ciele hrvatske države, očito s namjerom, da uguši njeno staro i slavno hrvatsko ime.

Mongolskoj sili pučanstvo se nije moglo oprieti, jer se sve, što je bilo za oružje, po nalogu s višega mjesta sređeno u vojske, povlačilo prema zapadu i jugu, a slabo pučanstvo se skrivalo u dubrave, bježalo kud je tko mogao, spasivši što je najpotrebnije za život. Što se nije moglo odagnati ili na leđima nositi, predavalo se vatri, da ne padne Mongolima u ruke. Što nije dospjelo da uteče ili da se dobro sakrije, sve je bilo poklano.

Kajdan, Kajdu, Buri i *Vul* priedoše rieke na raznim mjestima i dadoše se hitro na posao. U Sriemu, kako se saznaje iz poslanice pape Inocenta IV. od g. 1247., sve poharaše i poplaviše. Prva žrtva bio je Kaptol u gradu *Banoštoru* (danas selo istočno od Iloka), sielo sriemske biskupije. Grad je bio do temelja razoren, tako da četiri pet godina nakon izagnanja Mongola kanonici, koji su uspjeli da spase život, nisu imali krova, pod kojim da sklone glavu.

Netom je kralj Bela s pratnjom bio s južne strane Gvozda, bezbrojne se tatarske čete pojaviše pod zagrebačkim i pod čazmanskim kaptolom, pod Kalnikom i pred ostalim utvrđenim gradovima. Svi padoše pred orkanskim vihorom tatarske navale, osim *Velikoga Kalnika* u križevačkoj županiji, gdje se junački odhrva *Filip Bebek.* I Samobor osta čitav na svom brežuljku.

Što znamo, ni u donjoj ni u gornjoj Slavoniji nije bilo velikih bitaka, jer bi bile uzaludna i nepametna žrtva. *Stipko Šubić* i *Jernej Kneginečki,* sakupivši najbolje junake u kraljevu gardu, i ban *Dionizij Vialka* krenuše s vojskom i kraljem na jug, a ostale vojske pod svojim županima, prema određenom planu, tko na klance Gvozda, tko na Veliku i Malu Kapelu, tko na Plješivicu, na Kozaru, Velebit, u Gorski Kotar, na Sniežnik, na Učku i t. d.

Svakako je već pri polasku kraljeve garde na jug zapovjedništvo nad ostalim vojskama moralo biti povjereno knezu *Butku,* a u primorskim stranama na sjeveru *Frankopanima,* a na jugu *Šubićima,* osobito knezu *Stipku.* Dok se sirotinja skrivala po neprohodnim dubravama i strmetnitim gorama, tražeći brloge medvjeda i špilje predhistorijskih divljih lovaca, da spasi golu dušu, kralj Bela stiže s dvorom, pratnjom i vojskom pod Split, povevši sa sobom i kraljicu s Klisa. Ovog puta je splitsko pučanstvo, s nadbiskupom *Guncelom* na čelu, izišlo kralju u susret, a uz nadbiskupa sav kaptol, pa i arci-

đakon *Toma* i načelnik *Garganus de Arsignis,* koji bijahu protjerali kraljeva povjerenika načelnika *Grgura Šubića.*

Nije moglo biti lako pri duši ni arciđakonu ni načelniku, kada ih nužda nagna da pođu kralju i kraljici u susret. Vrhovna Tomina želja bila je, da postane nadbiskup u rođenom gradu, a to je bilo skopčano s metropolitstvom nad čitavom Hrvatskom od Dunava do mora. On je bio veoma učen čovjek, nesumnjivo umno najjači član velevažnog splitskog kaptola; ali bistar um za dobra pastira nije dosta, jer se hoće i ljubav i čednost prema svome stadu, a toga je u Tome manje bilo. Izvanredno naobražen, dovršivši sve potrebne nauke u glasovitoj Bologni, imao je sve, što je bilo potrebno da postane nadpastir ogromnog stada, osim prave ljubavi i takta prema tome stadu. Kaptol je bio već jednom izabrao Tomu za nadbiskupa, ali to nije bilo dosta. Onda su imali rieč u kapitulu i građani, pa i niže svećenstvo i sufragani biskupi. Ni politička oblast nije se mogla mimoići. Tako se dogodi, da je cielo splitsko građanstvo, ne samo hrvatsko, nego i latinsko, ustalo jednoglasno proti Tomi, da i ne govorimo o ogromnom hrvatskom zaleđu i o dvoru. Mjesto Tome na metropolitansku stolicu skoro čitave hrvatske države zasjede stara dobričina *Guncel.* Od tada se Toma smatrao mučenikom, a ponižena taština pojača njegovu mržnju na Hrvate.

Dolazak dvora sa hrvatskim velikašima i prelatima ubio je u Tomi zadnju nadu, da bi nakon Guncela mogao ipak zasjesti na metropolitsku stolicu, dok je kraljica živa, osim ako Mongoli pobiede Hrvate. Iako je kaptol s pučanstvom izišao kralju u susret, ostala je među njima neka hladnoća. Čini se, da dvoru nisu bile stavljene na raspolaganje najbolje prostorije carske palače, a kraljica, koja je možda imala razloga da sumnja u privrženost Splićana, nastojala je, da se potraži sigurnije mjesto. Kada kralj zatraži, da mu se dade na raspolaganje jedna galija, kojom bi mogao za slučaj nužde otploviti, i kada opazi, da se opremanje te galije namjerice na dugo oteže, on, valjda po nagovoru Stipka Šubića, krenu s dvorom i vojskom prema Trogiru, gdje je Stipko bio ponovno izabran za načelnika.

Cielo trogirsko pučanstvo s kaptolom i s vrlo učenim biskupom *Treguanom* te s gradskim sucem *Černim,* sinom *Grbanovim* na čelu, iziđe kralju daleko u susret. Trogirani nastojahu u svemu ugoditi kralju. Odmah naoružaše najbolju bojnu lađu te je potpuno opremljenu staviše kralju na raspolaganje, s jakom posadom.

Doskora počeše dolaziti glasovi, da se Tatari približavaju. Oprezni Stipko Šubić savjetova kralju, da s obitelju i sa svim dragocjenostima prieđe na neki otok. Tome otoku nije sačuvano ime, no pomorci i narod nazivlju razne školje *kraljev kamik,* kao što su u Crvenoj Hrvatskoj nekada svakom morskom grebenu na jugu Jadrana davali ime *greben kralja Radoslava.*

Dok je kralj još bio u Trogiru, dođoše mu u susret krčki knezovi *Friderik, Bartol* i *Gvido* (ili Vid), sinovi Gvida, ponudivši mu sve svoje sile na raspolaganje. Tu im kralj potvrdi darovnice svoga oca Andrije II. i djeda Bele III., kojima im bjehu darovali grad *Modruš* i svu *vinodolsku županiju.* Uvjet je bio da dadu kralju, kada dođe u primorje, na upotrebu jednu galiju i jednu šajku i tri oružana vojnika, koji će ga pratiti do Gvozda, a dva preko Gvozda; a za slučaj rata, kada bude pozvana pod oružje sva hrvatska vojska, da i oni imadu doći pod kraljevu zastavu sa svim svojim vojskama.

Dok se ovako kralj Bela brinuo za spas svoj i svoje porodice, Tatari, vođeni od vojvode *Kajdana,* koji se proslavio raznim pobjedama, osobito pri zauzeću grada Kozelska u Rusiji, Krakova u Poljskoj i osvojenjem Erdelja, provaljivahu sve dalje u hrvatsko kraljevstvo, vodeći sa sobom nepregledno mnoštvo zarobljenika. Tatarska vojska, koja je prevalila i sam Kavkaz, nije se dala zaustaviti hrvatskim planinama. Njihovi mali nepotkovani konji penjahu se po krševima poput divokoza, te bi iznenađivali preplašeno pučanstvo, spuštajući se katkada sa strmih vrhova, preko kojih nikada vojska nije prelazila. Mongolima se žurilo unapried određenim smjerovima, a glavnoj koloni, vođenoj od samog Kajdana, starim vojničkim putem, koji je išao od Topuskoga prema Kninu. Pobočne kolone išle su usporedo, sve s ciljem prema Klisu, Solinu—Splitu, starom toliko rimskom, koliko hrvatskom glavnom gradu Dalmacije, u koliko je za vladanja hrvatskih vladara uopće bilo glavnoga grada; jer su naši kraljevi po uzoru franačkih careva rado mienjali boravište i sazivali sabor, gdje im se činilo naj-

zgodnije. Kraljevskih dvoraca bilo je dosta, osobito u primorskim stranama. Do potrebe bi kraljevi padali u goste kod imućnih građana.

Kad je Kajdan došao do vode Srbice (Sirbium) u Lici, ne znajući, što će s pustim mnoštvom zarobljenika, koje je usporavalo njegove kretnje u potjeri za kraljem, a znajući, da će svuda moći pohvatati dosta roblja, dade skupiti na jedno mjesto sve, što je vodio sa sobom iz Ugarske, Sriema i Slavonije; opkoli ih vojskom i dade sve postrieljati, sasjeći mačevima i isprobadati kopljima. Zatim Tatari zaigraše kolo oko te mrtve gomile, koja je pokrila opustošeno polje, gacajući u krvi. Plesahu po njoj urličući od veselja, kao da su potukli kojeg opasnog neprijatelja ili zauzeli koji tvrdi grad.

Uzrok ovom užasnom činu može biti raznolik. Teško je bilo hraniti toliko mnoštvo na putu, koji je unapried bio napušten od stanovništva, a lišen živeža. Ovo je bez sumnje ponielo sa sobom sve, što je moglo ponieti, osobito hranu, u zbjegove na visokim planinama, kuda ih je bilo teško tražiti, jer bi se time i sama vojska opasno razdielila i izlagala nenadanim napadajima hrvatskih četa vođenih od mjesnih vodiča, koji su savršeno poznavali sve položaje, putove, klance i busije, te iznenadno udarali na svaku manju tatarsku četu, koja bi nagazila na njihove zasjede, da je potpuno pokolju.

Kajdanu se žurilo do primorja, do bogatijih gradova, gdje će biti dragocjenijeg pliena, negoli su ga mogli naći i u samoj bogatoj Ugarskoj. Nije bilo moguće prodati to roblje, jer nije bilo nikoga tko bi ga kupio, a voditi ga natrag značilo bi odciepiti od vojske velik broj ratnika. Takvoga roblja bilo je u Ugarskoj na pretek. Kako je to roblje trebalo hraniti, a nije bilo čime, i da ne poveća broj neprijatelja, ako ga pusti, Kajdan ga dade sasjeći.

Gerilski rat, koji započeše Hrvati proti mongolskim vojskama, pokazao se daleko opasnijim nego što su bile dosadašnje velike bitke po Aziji, Rusiji, Poljskoj, Njemačkoj, Moravskoj, Ugarskoj i Moldaviji. Ovdje konjanička tatarska strategija nije mnogo pomagala, a nije koristilo velikom vojskom tražiti i udarati na male čete, dobro oružane, hitre na kršu i spretnije od njihovih konja. To bi značilo o tvrde krši zaman kršiti zube, kako veli Mažuranić.

Kajdanova predstraža odjurila je nekoliko dana prije glavne vojske. Ona je svakako morala doći do silne *kninske tvrđave*, kao i vojska, koja je za njom sliedila. Nema nikakve viesti, jesu li Mongoli opsiedali tu slavnu tvrđavu, oko koje, još od vremena cara Tiberija, mnogi uzalud lomljahu vojske. Ono, što pozitivno znamo po posljedicama, to je, *da je grad pod tvrđavom sa krasnim zadužbinama hrvatskih kraljeva, crkvama, palačama i samostanima bio potpuno razoren. Isto tako Biskupija nedaleko Knina s prekrasnom Zvonimirovom katedralom, a grobovi hrvatskih velikaša razbijeni, oskvrnjeni, i orobljeni, jer su u tome, kako već vidjesmo, Mongoli osobito uživali. Plodovi divne mnogovjekovne civilizacije postaše ruševina, gruh i prašina, koju vjetar odnosi.*

Početkom ožujka, koji je bio, kako veli Toma Arciđakon, *»vrlo oštar i naježen ledovima«*, pokazaše se prve tatarske izvidnice pod Klisom, za kojima nahrupiše i veće čete, te se spustiše preko Solina do samih *splitskih utvrda*. Hrvati su iz početka mislili, da su to hrvatske čete, koje dolaze na obranu grada; ali mađarski bjegunci, kojih je veliko mnoštvo ostalo izvan zidina, odmah prepoznaše Tatare i kao mahniti nahrupiše na sva gradska vrata, ostavivši i vlastitu djecu od pusta straha, plačući i jaučući kao da je došao sudnji dan, te se stadoše ispoviedati i pričešćivati i moliti svećenike, da im preporuče dušu; žaleći, što se nisu dali poklati u domovini, već nakon muka dalekog puta sada moraju u tuđini ostaviti kosti. (Toma Arch. H. S., C. XL.).

Sve, što je ostalo izvan gradskih bedema, tatarski bjesovi za čas poklaše, pa se vratiše prema Klisu.

Splićani postaviše bojne strojeve na najzgodnija mjesta, odakle će najuspješnije odbijati napadače.

Malo dana zatim pade pod *Klis* i sam Kajdan s velikom vojskom te ga stane opsiedati, misleći da je u njemu kralj s porodicom. Dade namjestiti bojne strojeve, otkuda će tući bedeme kamenjem i željezom, ali ih nije bilo moguće nikako upotriebiti, jer ne dobacivahu iz nizina do tvrdih kula grada, a uz strminu se nisu dali vući, zbog težine, i jer ih je s gradskih bedema oštećivalo gromadno kamenje, koje su branitelji na njih kotrljali, ili bacali iz svojih bojnih strojeva. Ni otro-

vane striele ne plašahu posadu. Sto više i sami kliški seljani, koji su stanovali u kućama pod bedemima s južne strane, ne prestrašiše se od Tatara, nego ih stadoše hrabro odbijati, tako da ih je mnogo ginulo bezuspješno. Tada se oni počeše penjati i četveronoške uz uspon i hvatati se noktima za spojnice kamenja, da se uspnu na bedeme, ne štedeći života kao da i nije njihov. Sve to bijaše uzalud. Samo povećavahu brežuljke satrtih leševa na padini brda ispod zidina. Djeca, starci, žene, sve je udaralo po azijatskim žutim vragovima, tko kamenom, tko sjekirom, tko polievajući ih s prozora ili s krova vrelim uljem ili katranom.

Toma Arciđakon ne piše, tko je u to doba bio zapovjednikom Klisa, ali se u splitskim listinama onog vremena spominje kao takav župan Brativoj. Pitanje je, je li ga kralj odlazeći s Klisa zamienio kojim drugim zapovjednikom. Poslije odlaska Tatara *Lucius* spominje kao kliškog župana kneza *Aleksandra* (valjda od Abe), koji je hrabro vojevao uz kralja i u jednoj prigodi mu spasio život, tako da ga je nazivao svojim kumom i obasipao milostima (Lucius, Memorie di Traù p. 54. i 77). Ali baš zato, što ga je sve do svršetka rata kralj zadržao uza se, može se sigurno ustvrditi, da je slavni branitelj Klisa bio i do konca ostao *župan Brativoj*. S toga držim, da Kukuljević nije dosljedno mislio, kada mjesto Brativoja stavlja za zapovjednika Klisa kneza Aleksandra; jer *knez Aleksandar nije mogao braniti Klis i biti neprestano uz kralja, prateći ga svuda, kuda je bježao pred Tatarima*. Nije isključeno, da ga je kralj imenovao kliškim županom, pošto je tatarska opasnost minula. Zato je Brativoj, uvrieđen, prešao na stranu bosanskog bana Ninoslava. Znamo pouzdano iz kraljevih povelja, da je jednog Aleksandra imenovao za podbana i velikog župana zagrebačkog (g. 1256.—1257.), ali se ne zna, radi li se o drugoj istoimenoj osobi.

Baš u to doba, dok su Mongoli opsiedali Klis i Split, stiže im viest, da je u glavnom gradu carstva *Karakorumu* umro veliki kan *Ogotaj*, treći sin Džingiskana. To svjedoči turski pisac *Rešideddin*, koji veli, da su Mongoli dobili tu viest, kada su zauzeli Klis. To nije točno, jer, kako pouzdano znamo po Tomi Arciđakonu, Mongoli teško iskrvariše pod Klisom, ali ga ne zauzeše, kao ni Splita.

Vriedno je zabilježiti, kako ovaj Splićanin, koji je gledao Tatare iza mazgala splitskih utvrda, opisuje ove užasno i hladnokrvno krvoločne ljude: »Ti su ljudi niska stasa, a širokih prsiju. Njihova je spodoba užasna; lice ćosavo i plosnato, nos tup, a malene crne očice razdaleko. Odielo, složeno od kožnatih ljusaka, neprobojno. Nose željezne ili kožnate kacige. Oružje im je sastavljeno od krivošijskog mača, od tobolca, luka i strjelica, sa šiljkom od kosti ili željeza, koje su za četiri prsta duže od naših. Navrh kopljišta svojih crno-bielih zastava pričvršćuju kitu od vune. Malene, ali vrlo ustrajne konje jašu neosedlane, navikle gladi i svakoj muci. Iako nisu potkovani, penju se po klisurama kao divokoze i nakon tri dana naporne trke zadovoljavaju se kratkim odmorom i s malo hrane. Ni ljudi se ne brinu mnogo za hranu, kao da žive od same okrutnosti. Kruha ne jedu; hrana im je meso, a piće mlieko od kobile i krv. Za sobom vuku mnoštvo sužnjeva, osobito naoružanih Kumana, koje prve nagone u bitku, a ubijaju ih, čim opaze, da sliepo ne srću u boj. Tatari nerado idu sami u boj, ali ako koji od njih padne, zakopaju ga na mjestu, gdje je ubijen, i zatrpaju tako, da se ne sazna gdje je ukopan... Preko velikih rieka prevoze se na monoksilima ili na mješinama. Šatori su im od kože ili od kostrieti. Iako ih ima bezbroj, u taboru im se ne čuje buke ni žamora. Oni idu mučke i mučke se biju«. Ovo ne odgovara viesti o opsiedanju i zauzeću Kijeva, gdje se od tatarske buke nije moglo u gradu ni razgovora čuti.

Za vrieme opsiedanja Klisa iznenada se pokaza s Kozjaka i Mosora hrvatska vojska pod vodstvom kneza *Butka*. Uslied toga moradoše Tatari napustiti opsadu Klisa i Splita, i čuvši, da se kralj zaklonio u Trogir, pođoše da ga tamo opsiedaju i love.

Već prije temeljito opljačkaše, opustošiše i popališe svu splitsku, solinsku i kaštelansku okolicu, taj najljepši predjel možda na čitavom Balkanu, opjevan od rimskih pjesnika, odabran za starački odmor u raskošnoj villi jednog od najumnijih rimskih careva, Dioklecijana, koji u cielom svom carstvu nije našao zgodnijega mjesta za zasluženo plandovanje, kraj, odabran od naših drevnih praotaca i vojvoda, koji ih dovedoše sa sjevera na blagi jug, da tu dignu svoje dvorce, dvorove i

utvrde; jer, bilo da su stanovali u dvorcu Bijača, čarobna vidikovca, bilo na orlovskom gniezdu Klisa, bilo u Dioklecijanovim dvorovima, bilo u dvorcima uz obale Jadra, koji kroz *Elizejske Poljane* obrasle žalosnom vrbom, jablanima i visibabom, struji u mekane i mlake lahore sinjega mora; oni ovdje odabraše mjesto za svoju priestolnicu, za glavni grad čitave Hrvatske, u koliko je u njoj bilo stalnoga glavnoga grada. Svakako je Solin bio najstalniji. Ovdje se oni krunijahu, ovdje dizahu zadužbine od solinskih ruševina, samostane, kulturna ognjišta za cieli narod; ovdje svoje grobnice, bilo u atriju katedrale kod Solina, bilo u crkvi Sv. Marije na Otoku, cjelivanom svježim valićima Jadra.

Ovdje je kroz pet vjekova kucalo srce hrvatske države; sazrievala misao naših vladara, u vječnoj brizi za očuvanje domovine od bezbrojnih neprijatelja s kopna i s mora; ovdje je bilo sjedište metropolitanske crkve hrvatske države, kojoj je moć sizala od Dunava do Bojane, a od Drine do Jadrana, štićena silnom vojskom i ratnom mornaricom hrvatskih kraljeva. Ta moć i ta sila nije bila propala ni u tužno doba, kada je kralj Bela amo dobježao, nego je bila još uviek tolika, da je ne samo spasila hrvatsku kraljevinu, nego i Ugarsku uskrsnula od mrtvih, a cieli europski zapad oslobodila od nesmiljene pljačke, užasna razbojstva i uništenja. Ali je taj divski napor hrvatski narod skupo, vrlo skupo platio; jer ne samo da je nakon poraza Mongola sva zemlja bila opustošena, gradovi i crkve razorene, pučanstvo izdesetkovano, stoka uništena, nego, što je najbolnije, ni grobovi naših knezova, naših kraljeva, naših junaka, koji su većinom ležali u ubavom solinskom polju, ne ostadoše pošteđeni.

Sve je bilo temeljito razoreno, ispremetano, skršeno, opljačkano, baš kao i u okolici Knina, drugom ognjištu naše stare uljudbe, a prah naših heroja bio je igra i plien hladne bure i pučine morske. Jedva da od Zvonimirova dvorca strši po koji zid nad strujom Jadra, jedva da mogosmo opet uspostaviti na staro podnožje po koji granitni stup dvorske crkve; jedva da je arheologu Buliću pošlo za rukom iz ruševina pod crkvom Sv. Marije na Jadrovu otoku sastaviti od u sto komada razbijenog sarkofaga natpis, koji nam svjedoči o plemenitosti i dobročinstvima tu negda pokopane kraljice Jelene, žene Mihovila Krešimira II., a majke Stjepana Držislava. Raskošnom kneževskom dvorcu Bijačima kod

Trogira jedva da se pozna trag. Sve ostale zadužbine, grobove i dvorce uzalud sinovskom ljubavlju i harnošću pretražujemo i premećemo krhotine drevnih monumenata, ne bi li nam iz te stribe sinula koja iskra naše stare junačke povjesnice, ogriev našeg ponosa, topla zraka našem rodoljublju, tako nemilosrdno bijenom hladnim vjetrom udesa. To je, što nam ostavi pohod nemilih azijskih gostiju! Pa i to bismo stoički podnieli, da nas ne boli, kada skoro svi europski historici ta naša herojska djela, kao dogovorno, hladnokrvno prešućuju; a najljuće, najgroznije boli, kada to čine domaći historici, i kada nema glasa, da proti tome prosvjeduje.

Obavivši radikalno i hitro ovaj barbarski posao, glavni trup Kajdanove vojske pade pod *Trogir*. Ogromna vojska proti malenom gradu, oko kojeg nije bilo ni za svakog dvadesetog mjesta, da bi mogao na nj udarati, sve da su ga opkolili sa svih strana, što nije bilo moguće, jer ga je branilo more i galije tu sakupljene sa svih plodnih otoka i primorskih gradova. **Stipko Šubić** već je bio otpremio kralja s porodicom na sigurno mjesto; a on ostade, dok se biesni Azijat ne istroši, uzalud lomeći zube o tvrde trogirske zidove; ili dok sam ne nađe slavnu smrt pod njihovim ruševinama.

Tu konjaništvo nije ništa moglo. Ono je moglo prieći ledenjake Kuenluna, obići lanac Demavenda, prevaliti najstrmije klance Kavkaza, ispod Kazbeka, zasute vječnim sniegom, prieći šumovite strme Karpate i kršne hrvatske planine, ali na tvrde zidove Trogira nije moglo skakati. Tu ni bojni tornjevi sagrađeni od porušenih šuma naših planina, ni bojni strojevi ne bijahu od nikakve koristi, jer je zidove dielio od kopna širok i dubok jarak napunjen morem. Bilo bi potrebno nasuti ga, a za to nije bilo vremena, jer je važnije bilo uloviti kralja, koji je bježao prema jugozapadu, i potući mu vojsku.

Videći Kajdan da ne će moći ništa silom, i da se otrovane strjelice bačene u grad vraćaju natrag u tielo njegovih vojnika, odluči pokušati sreću varkom. On pošalje pod zidove glasnika, koji doviknu hrvatskim jezikom: »Poručuje vam Kajdan, vođa nepobjedive vojske, da ne branite kralja i ljude tuđe krvi, nego da predate svoje neprijatelje u naše ruke; tako ćete uteći njegovoj osveti i ne ćete ludo poginuti«. (Toma Arch. H. S. C. XL.). Tako poruči Kajdan u ime svog rođaka

Batu-kana. Ali je uzalud čekao odgovor. Iz grada se ne ču glasa. Hrvati su vrlo dobro znali, koliko se može vjerovati mongolskim obećanjima, jer će i do njih biti došli glasovi, kako su oni mnogim gradovima i vojvodama pod prisegom zajamčili sigurnost i slobodu, ako se predadu bez boja, pa ih odmah nemilosrdno pogubili. Uostalom Hrvati, da su i vjerovali Kajdanu, ne bi bili kralja izručili, jer komu oni dadu vjeru, ne krše je ni onda, kada znadu da onaj, kojem su je dali, nije tako tvrde rieči, kao što su oni.

Kad je Kajdan vidio, da Trogira, kao ni Klisa ni Splita, ne može zauzeti, i da je kralj otputovao na sjeverozapad morem, a kako ga je na tu stranu vodio strateški plan, po kojemu su se imale nakon osvojenja Hrvatske i ulovljenja Bele sastati tri mongolske vojske na prielazima za Italiju, a i plan davno mrtvog (1227.) Džingiskana, Kajdan dade zapovied svim odjelima vojske, da krenu na sjeverozapad u potjeru za kraljem. Vojska krenu preko Vlaške gore, koja od tog doba promieni ime i narod je nazva *Tatarskom.* Bit će da je vojska sliedila od prilike isti put, koji i danas vodi preko Papratnice prema Šibeniku, bar njezin glavni trup, dok su izvidnice po svoj prilici išle uz more, a s desne dalmatinskom krševitom visoravni.

Sada počinju velike nejasnoće u izvorima. Sam Toma Arciđakon vrlo malo pripovieda, očito ne htijući u svojem djelu uzvisivati hrabrost mrskih mu Hrvata. On veli, da su se Tatari navraćali pet šest puta u splitsku okolicu, pa da su se vraćali u svoj tabor, ali ni rieči o tome, gdje je bio taj tabor, ni kojim putem su dolazili i odlazili, pa ni zašto, jer daljnjih bojeva u okolici Splita ne spominje. On veli, da se Kajdan, *pošto je ostao u Hrvatskoj čitav mjesec ožujak, vratio natrag istim putem, kojim je došao;* a to bi značilo, da se vratio putem Klis—Knin—Topusko, što nikako ne proizlazi iz ostalih vrela, koja nam stoje na raspolaganju, ni iz Tomina sliedećeg teksta. Kajdan je ostao u Hrvatskoj najmanje mjesec i po duže nego veli Toma Arciđakon.

Evo što kaže o Tomi Arciđakonu, kojega neki suvremeni pisci iz naših krajeva u zviezde kuju, marljivi istraživač hrvatskih poviesnih vrela Ivan Kukuljević Sakcinski: (Toma) »ispovieda i sam u svojoj povjesti, u kakvoj raspri bješe sa svojim hrvatskim poglavarstvom i sa građanima, a i s hrvatskim boljarima, osobito sa članovima tada proslavljenih kuća knezova krčkih i bribirskih, omiških i poljičkih. Njegovo izvješće, hotimice ili slučajno, (nije bilo slučajno!), lišeno svega onoga, što se tiče slave hrvatske, i junačkih djela Tomi neprijateljskih porodica i suvremenika, prepisivahu kašnje svi *domaći i strani pisci povjesnice naše, i tako se zgodi, da su bila tminom pokrivena sva ona slavna djela, koja su počinili Hrvati, nakon obrane Kalnika, Klisa i Trogira u krvavoj borbi sa Tatarima«.* (I. K. S.: » Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari«).

Nije čudo, što je jedan fanatični Latin zatajio viteška djela Hrvata, nego je čudo, što se našlo Hrvata, koji nakon Kukuljevićeve knjige zatajuju ta viteštva, i još su slavljeni kao veliki patriotski pisci. A čudo je i to, da jedan nesumnjivo dobar hrvatski rodoljub, kao što je bio *Tade Smičiklas,* a i njegov kolega *Vjekoslav Klaić,* bez i najmanjeg razmišljanja primaju viest, da su Tatari otišli iz Hrvatske samo zato, jer se Batukanu žurilo da, čuvši za smrt velikoga kana Ogotaja, dođe što prije u Mongoliju, da ga nasliedi. S toga razloga njihovo pripoviedanje, da i ne govorimo o *Šišiću,* nije nimalo kritično. Oni ponavljaju, bez provjeravanja, što su tuđi pisci napisali. Smičiklas ide tako daleko, da u svojem *»Codex Diplomaticus«* proglasuje sumnjivim ili posve patvorenim neke isprave samo zato, jer su ih drugi, osobito neki Mađari, za takve proglasili; a sam ne daje nikakva dokaza za te svoje tvrdnje. Ima bez sumnje u njegovu kodeksu i sumnjivih listina. Već je rečeno, kako te listine treba prosuđivati, a on to nije učinio.

Diplome, koje je nakon rata izdao kralj Bela IV., najvažniji su ozbiljni izvor za događaje, koji sliede, a djelo su njegovih kancelara, većinom slabo naobraženih ljudi, aristokratskih svećenika, koji su protekcijom, više nego talentom, došli do takva položaja. Njihova je latinština prava barbarština s mnogo velikih rieči, mutno začinjenih, a loše spojenih, pravo nagrđivanje gramatike i sintakse. Ne služi ni samom kralju na diku, što je takve listine urešavao pečatom, koje nam daju o njemu kao vladaru i vojskovođi vrlo žalosnu sliku. Čini se, kao da nije znao ništa drugo nego bježati i plakati *»poput Rakele«* (omiljela fraza njegovih kancelara) i kovati u zviezde

uviek istim frazama one, koji su ga na biegu pratili i za njega život izlagali. Ni iz tih povelja ne vidi se jasno, kakav je bio u velikim crtama tok onih znamenitih događaja, ni gdje su se bile bitke na primorju, koje je on promatrao, ali ih nije znao ni strateški ni taktički opisati. On se gubi u pojedinim epizodama, koje se tiču njegove osobe. Mnoge od tih isprava kritici i nekritici, bez jačih razloga, proglasuju falsifikatima. Mislim, da je to veoma pretjerano; jer slaboća prikazivanja i koja omaška pamćenja i možda koja utvara strahom raspaljene mašte, koja se ni nakon više godina ne može smiriti od pretrpljenih užasa, te ponovno plane i uzveličava svoju biedu i junaštvo doista požrtvovne pratnje, ne daje dobrog razloga, da se listine proglase za falsifikate, a s druge strane da se nekim falsifikatima učinjenim iz koristoljublja ili slavohleplja poreče svaka historijska vriednost, ako se uglavnom slažu sa stvarnim događajima. Tragom tih mutnih vrela sliediti nam je u daljnjoj raspravi bieg kralja Bele IV. i divske podvige Hrvata, da njemu spase život, a sebi domovinu.

Samo strogom logikom morat ćemo tumačiti zlobno prešućivanje najglavnijeg izvora za ovo doba, kronike Tome Arciđakona, i prosuđivati čistim nepristranim umom njegovo djelo, da nađemo siguran i nepobitan dokaz o porazima Mongola u hrvatskom primorju; tako da će za uviek morati zašutjeti oskvrnitelji naše historije, našeg najvećeg dobra i najtvrđe obrane našeg prava na život na našoj našom i tuđom krvlju bogato natopljenoj zemlji.

VI

SPASAVANJE KRALJA I DOMOVINE

»Zatim kralj, videći da su tatarske vojske sišle do pred zbjeg njegova spasenja, i cieneći da to utočište ne će biti dovoljno sigurno, odluči da stanuje na bližnjim otocima. Gospođu (kraljicu) s djecom i dragocjenostima, prenošaše na lađe«. (Tom. Arch. H. S. Cap. XL.).

Čini se, da je kralj uzeo sa sobom samo kraljicu i priestolonasljednika Stjepana. Kćeri Katarinu i Margaritu ostavio je na neosvojenom Klisu, valjda jer su bile bolesne i nesposobne za putovanje zimi po moru. I budući kraljev zet, zaručnik starije kćeri Margarite, Vilim, sin markeza Bonifacija od Monferata, ostade također na Klisu, gdje on i obje kraljeve kćeri umrieše. Nadgrobna ploča u trogirskoj katedrali slavi njegove vrline. Kosti dviju kraljevih kćeri počivaju u malenoj raci smještenoj pod lukom nad glavnim vratima Dioklecijanova mauzoleja, današnje splitske katedrale. Dobro bi bilo, da su oni, koji su o tome mogli odlučivati, ponudili Mađarima ovu malu račicu, koja za njih znači nešto, u zamjenu za mrtve ostatke bana Petra Berislavića, koji počivaju u vesprimskoj katedrali. Mislim, da bi zamjena bila primljena. Tako bi se povratio u domovinu jedan od najuzvišenijih uresa naše historije. Bana Berislavića hrvatski narod može poštivati ne samo kao jednog od najuzornijih vitezova i heroja, nego kao diplomatu, mučenika i štit civilizacije, jer je baš zbog njegovih viteških djela papa Lav X. prozvao Hrvatsku imenom *antemurale christianitatis*. Car Karlo V. mu se divio, ali carevo pismo ne nađe slavnog bana u životu.

Dolaskom Mongola u Dalmaciju i pohodima njihovih četa do samog Vidma (Udine), digla se strava u Italiji do vrhunca: *»O tom dolasku Tatara puknuo je u Italiji tolik užasan glas, da se čak i do ovih naših strana* (Toscana) *strahovito drhtalo, da ne bi prešli u Italiju«*, veli pisac četrnaestoga vieka *Giovanni Villani*, Florentinac. (Chroniche di Giovanni Matteo e Filippo Villani; Trieste 1857. p. 85). Već je rečeno, da je u osnovi Mongola bilo u prvom redu osvojenje Rima, pa ostalog

zapada, kako je naređivala oporuka Džingiskanova najstarijem sinu Džagataju. O toj namjeri ima i drugih svjedočanstava: »Monasi poslani u pradomovinu Mađara između Volge i Urala bili su doznali, da planovi Mongola nisu bili upereni samo proti Ugarskoj, nego i proti Njemačkoj, rimskom carstvu i uopće proti cielom kršćanskom zapadu. Jedan od ovih putnika poslanih u ove krajeve, brat Julijan, doznao je tamo g. 1236. o namjerama Mongola sliedeće: U ovoj zemlji Mađara (na rieci Kami) namjerio se brat *Julijan* na jednog tumača tatarskog kana, koji je razumievao mađarski, ruski, kumanski, njemački, arapski i mongolski. On je izjavio, da tatarska vojska, koja je bila tada udaljena pet dana hoda, namjerava navaliti na Njemačku. Ona očekuje samo još jednu vojsku, koja je bila poslana, da uništi Perzijance«. (Strakosch-Grassmann o. c. p. 23—24.). (Op. 17).

Isti monah u drugom pismu biskupu Salviu u Perugi, u izvješću o svojem dugom putovanju, javlja: *»Oni namjeravaju doći, da osvoje Rim,* i poći dalje od Rima«. (Strakosch-Grassmann o. c. p. 23-24).

Glasoviti putnik i pisac *Johannes de Plano Carpini*, Franjevac, koji je bio poslan u Ugarsku nakon provale Mongola, javlja na temelju onoga, što je sam čuo, da *Mongoli hoće da podjarme cieli sviet,* jer im je to zapovjedio sa smrtne postelje sam Džingiskan; i da ne sklapaju mira ni s jednim narodom, dokle ga ne podvrgnu, i to samo dotle, dok ne dođe vrieme, da ga potpuno unište«. (Strakosch-Grassmann, o. c. p. 23).

Ako je ovaj plan postojao, kao što jest, jer ga potvrđuju tolika svjedočanstva, onda je glavna Subutajeva namjera i dužnost bila, netom obori Ugarsku i Hrvatsku, da krene na Rim najkraćim putem i s dovoljnim silama. Kao prokušan strateg, on nije smio ostaviti ništa za svojim leđima, što bi mu moglo pokvariti i osujetiti planove. Češka mu u tome nije mogla mnogo smetati, jer je predaleko na sjeveru, ni njemačke pokrajine, feudalno vezane s rimsko-njemačkim carstvom, koje je u sebi bilo razdirano na sve strane građanskim ratovima. I sama Češka je bila ratom teško oslabljena, osobito njezin najistočniji dio, Moravska. Austrija se nije mogla oprieti Bedajevoj vojsci ni toliko, da bi onemogućila pljačkanje ma-

njih tatarskih odjela čak do Beča, te po Štajerskoj i Koruškoj. Kako dakle s istočne i sjeverne strane nije prietila mongolskim vojskama nikakva ozbiljna opasnost, mora da je ipak bio neki razlog, zašto Subutaj nije naredio, da se odmah nakon osvojenja Ugarske krene s vojskama na Rim. Ne može biti sumnje, da je onako genijalan strateg, kao što je bio on, znao, da bi prielaz preko Alpa, ako ne nemoguć, bio vrlo težak i opasan; jer iako je u njemačko-rimskom carstvu vladao posvuda građanski rat, ipak bi ratoborni Korutanci i Tirolci bili dali vrlo opasan otpor mongolskim vojskama, da o otporu same gorovite prirode, po ljutoj zimi *»nakostrušenoj ledovima«*, i ne govorimo.

Subutaju za prielaz u Italiju nisu dakle ostajala druga vrata do onih između Julijskih i Dinarskih Alpa, koje tvore, snizujući se jedne prema drugima, onaj prolaz na Krasu povrh Trsta i Rieke, koji vodi u Italiju, bez velikih zapreka. Tamo su dakle morale težiti sve vojske, pod vrhovnom upravom Subutaja, osim onih, koje su bile određene, da čuvaju red u već osvojenim krajevima. Kolikogod su strateške i taktičke kretnje mongolskih vojska bile izvanredno brze, kada je trebalo udarati i obarati neprijatelja, one su bile isto tako spore, kada je valjalo stvoriti red i zapt u osvojenim zemljama. Za to je trebala blizu godina dana, dok je Subutaj uredio svoj *Ja-men* u Ugarskoj. S toga su istom koncem veljače g. 1242. počele velike kretnje prema jugozapadu.

Ali žurbe i naglih udaraca nije moglo biti, dok nije bila pokorena Hrvatska, u koju se sklonio kralj Bela i počeo organizirati otpor. Mongoli nisu smatrali ni Ugarsku osvojenom, premda je sva bila pod kopitom njihovih konja, dok je kralju bila na ramenu glava. Za tu svrhu odredio je Subutaj svojega najboljeg stratega, carskog princa *Kajdana*, u kojemu se nije nikada razočarao. Vojska, koja je odniela pobjedu kod Šaja, imala je dovršiti osvojenje jugozapadnog diela Ugarske, te je ostala pod zapovjedništvom *Batu-kana* i brata mu *Šibana*, a pod njegovim vrhovnim nadzorom. Ova se vojska trebala spojiti s vojskom vođenom od *Bedaja*, koja je držala u pokornosti istočne pokrajine njemačkoga carstva, sve dok ne dođe naredba za spuštanje u Italiju kroz spomenutu nizinu

Krasa, gdje su se imale združiti Batuova, Kajdanova i Bedajeva vojska, nakon što Kajdan pokori Hrvatsku i ulovi kralja Belu: da sve tri pod vrhovnom upravom Subutaja provale u Italiju. Plan je bio savršeno zamišljen. Gujuk, Buri i Meungke imali su držati u zaptu i pokornosti već sasma podvrgnutu Ugarsku, te paziti na kretnje Niemaca i Čeha u već osvojenim pokrajinama, dok Subutaj ne opremi svoj posao.

Ali ni Bedaj, ni Batu, ni Kajdan nisu izvršili ni strateške, ni taktične kretnje uobičajenom brzinom. Bedaj je držao u strahu Čehe, Austrijance, Štajerce i Korutance, ali velikih uspjeha, kao kod Legnica, nije izvojevao. Batu se dugo zadržao oko Stolnog Biograda i valjda oko Martinsberga, ali je ipak uglavnom osvojio čitavu jugozapadnu Ugarsku i nametnuo joj *Ja-men*. Na najveće zapreke udario je *Kajdan*.

Jedini su Hrvati nadmudrili Subutaja u strategiji, a Kajdana u taktici i u strategiji. Glavno taktičko načelo Mongola bilo je ne upuštati se u bitku s neprijateljem, kada on hoće, a prisiliti ga na bitku, kada on ne će. Oni su to mogli, jer nisu imali pješaštva, nego samo hitro konjaništvo, koje može stići i uteći kada hoće, što neprijatelju, koji polaže svu nadu u pješaštvo, nije moguće. Oni su brzinom svoga konjaništva imali izvanrednu prednost u strategiji i u taktici, upravo kao i stari Perzijanci proti Rimljanima, kojima je glavna sila bila u pješačkim legijama, dok je konjaništvo služilo kao pomoćno oružje za izvide i za proganjanje razbijenog neprijatelja. Rietko je kod njih konjaništvo odlučivalo u kampalnim bitkama. Kolika je sila i bojna vještina bila kod Mongola, najbolje će se razumjeti po tome, što su Rimljani, osvajači svieta, da osvoje Perziju, vojevali nekoliko vjekova i nikada je ne osvojiše; dok je Mongoli pod Džingiskanovim sinom Džagatajem i pod Subutajem osvojiše u kratko vrieme. Jedino proti Hrvatima ta mongolska strategija i taktika nije uspjela, jer su ovi brzo shvatili, u čemu je ta mongolska prednost.

Istom u Hrvatskoj nađoše Mongoli strategiju i taktiku, kojoj se nisu nadali. Kajdan je imao prieći Dunav i Dravu negdje početkom veljače 1242. Nigdje se ne spominje ni jedna kampalna bitka između Hrvata i Mongola sve do njihova izgona iz Hrvatske. Spominju se razaranja gradova, pljačke, požari, *manje bitke, ali odlučne nigdje do samog konca.*

Hrvati se samo povlače sve od Sriema prema zapadu i jugu. Očito je, da Kajdan nije mogao prisiliti hrvatske stratege na odlučnu bitku, gdje je on htio, jer su i oni imali dobro konjaništvo, a uz to su daleko bolje od njega poznavali putove, dubrave, rieke, gorska sedla, prielaze uopće. Tatare su zadržavali i utvrđeni gradovi, koje nisu mogli osvojiti, pa i oni, koje su osvojili, jer su im svakako usporavali kretanje; dok je strategija hrvatskih stratega išla za tim, da namami Kajdanovu vojsku ondje, gdje oni hoće, gdje će nadbrojnost Mongola i hitrinu njihova konjaništva nadhitriti prikladnost položaja i zapreke kretanju toga konjaništva, koje će se naći u čudnovatom položaju, u kakvom se još nikada nije našlo, gdje će se na nj obarati hridi, a proždirati ga more, gdje će se morati braniti i od bojnih lađa, kojima ničim ne će moći naškoditi, i od srušenih klisura, koje će bacati napadači, kojima ne će moći iz nizine na vrhove planina ništa dobacivati, jer će tatarski lukovi biti za to preslabi.

Na jadranskoj obali udarena je granica s brda i s mora svjetskom tatarskom osvajanju i okrenuta njihova do tada nepobjediva fronta sa zapada natrag na istok, nakon strahovitih poraza i sramotna biega, koji ovaj put nije išao za tim, da namami neprijatelja na položaje, gdje će ga satrti, nego je bio gonjen burom panična straha, koji se ne zaustavlja, dok nije izvan dohita neprijateljeva oružja i njegovih taktičnih kretnja.

Kajdanu se pružala prigoda pod Klisom, da primi odlučnu bitku s Hrvatima vođenim od kneza *Butka*. Ali je Kajdanu na prvi mah moralo biti jasno, da Butko, koji je dotad pomnjivo izbjegavao odlučnu bitku, baš tu pod Klisom hoće da se ona odluči, i to s toga, što na onom uskom i opasnom sedlu Tatari ne bi mogli iskoristiti premoć konjaništva, dok je hrvatsko pješaštvo bilo u mnogo boljem položaju, te je moglo s visina udarati na Tatare u nizini, stisnute između dva brda, kliške tvrđave, i provalija s jedne i s druge njezine strane. Kajdan kao valjan strateg, netom je opazio na Kozjaku i na Mosoru hrvatske vojske, koje su se sve niže spuštale i po svoj prilici na sjevernoj strani zatvorile svojim konjaništvom klanac i uzmak Tatarima, odmah je uvidio opasnost svog položaja i brzo se spustio s Klisa sa čitavom vojskom na Solinsko

i Kaštelansko polje, dignuvši uzaludnu opsadu Klisa. On nije imao kada dangubiti. S druge strane je Butko, kako su događaji dokazali, bio odviše oštrouman, da ide Kajdanu na liepak i da ga sliedi s pješaštvom na ravno polje, nemajući dovoljno konjaništva, da pobiedi Kajdanovo. Kajdanu je ovaj put uspjela samo polovica mongolske taktike, to jest da ne primi bitku, kada ne će; ali nije uspjela druga polovica, da namami protivnika, gdje hoće. Butko, zadovoljan, što je oslobodio Klis od opsade i pojačao ga novim četama, odgodio je odluku za bolju prigodu, gdje Kajdanu ne će biti moguće izmaknuti odluci. Strateg, koji je spojio opreznost Fabija Kunktatora s Hanibalovom domišljatošću.

Kajdan je morao raditi žurno, uloviti Belu i njegove dragocjenosti, da odmah krene najkraćim putem prema Krasu, kako bi otuda s ostalim vojskama pod Subutajem poplavio Italiju. Veliko zakašnjenje bilo koje vojske poremetilo bi Subutajeve planove.

Kroz to vrieme Batu-kan je radikalno izvodio svoju zadaću u jugozapadnoj Ugarskoj, opljačkavši što je ostalo iza vojvode Fridriha II., a Bedaj mu je pomagao u gonjenju Fridrihovih austrijskih vojska i, pognavši ga u nutrinu Austrije i Štajerske, udario na Korušku, kojoj je vojvoda, vazal cara Fridriha, ipak u nevolji vapio pomoć papinu.

Subutaj, uredivši potpuno u Ugarskoj *Ja-men* i podielivši zemlju među generale, glavnu presidijalnu vojsku povjeri *Gujuku,* budućem velikom kanu svih Mongola.

Vrhovni strateg je morao s velikom napetošću očekivati glasove od triju vrhovnih vojskovođa, koji su imali dovršiti osvojenje jugozapadne Ugarske i Hrvatske, te ukrotiti istočne Niemce, tako da se sve tri vojske i prije Jurjevdana nađu skupa na sastanku, koji najkraćim i najlakšim putem vodi u Italiju. Vojske su trebale biti potpuno opskrbljene oružjem i hranom, nakon korenitog pljačkanja po bogatoj Ugarskoj, istočnim njemačkim markama i Moravskoj. Prinove u konjaništvu bit će da su stigle s istoka za dugo vrieme uređivanja i dieljenja tolikih osvojenih krajeva. Ne valja zaboraviti, da su mnoge okupacione vojske bile razasute u ogromnoj Rusiji, u Poljskoj, Litvi, istočnoj i zapadnoj Prusiji, u Pomeraniji, u Šleskoj, Moravskoj i t. d. Ipak ne može biti sumnje, da su tri vojske,

s kojima je Subutaj namjeravao osvojiti Italiju, morale biti dovoljno jake da izvedu taj pothvat, glavnu svrhu svih mongolskih čežnja i bojnih osnova, Rim! Čarobno ime čak i za osvajače pacifičkih obala. Rim! Glava svieta, gdje se već dvije hiljade godina sakupljaju bogatstva najkulturnijih zemalja cieloga zapada.

Odjednom nešto poče zapinjati. Od Kajdana dolažahu viesti vrlo povoljne. On je za čas osvojio sve ravnice, a i brdovite krajeve sjeverné Hrvatske, razorio glavni grad Zagreb, Čazmu i t. d., ostavivši samo tri četiri neosvojena grada na brdskim vrhuncima, kao tri četiri grebena na krvavoj pučini. Prešao je čak i gorovite krajeve i pobjedonosno javio dolazak pod Klis, tako da nam se sačuvaše i preuranjene viesti o njegovu zauzeću! Ali je Subutaj očekivao živu ili mrtvu Belinu glavu i pusto blago, koje je ovaj vukao za sobom. A ništa od toga nije dolazilo!

Nažalost sada počinju presušivati strani izvori, a i domaći su vrlo škrti. Najobilniji, ali i hotimice najmutniji, jest knjiga domaćega sina, Splićanina, mrzitelja Hrvata Tome Arciđakona. Pa ipak neka mu bude od Boga prosto, jer i njegova mržnja nehotice otkriva ono, što je za nas najvažnije. Mi od sada slabo što znamo o kretnjama drugih Subutajevih vojska, a glavno nam je doznati štogod o Kajdanovoj vojsci. Njemu se trebalo žuriti, jer je oporuka Džingiskana sa smrtne postelje naređivala najstarijem sinu Džagataju osvojenje cielog zapada, a u prvom redu Rima (Lavisse-Rambaud, »Histoire Générale, II. p. 963, par Léon Cahun«).

Džagatajev sin *Bajdar* nalazio se kao jedan od glavnih vojskovođa u vojsci *Bedaja.* On je poginuo junački se boreći u Moravskoj, a bio je najizravniji nasljednik priestolja velikoga mongolskog kana, kao sin najstarijeg zakonitog Džingiskanova sina Džagataja, jer je *Džudži, Batuov* otac, bio nezakonit i nepriznat. Bajdarova nazočnost na zapadu značila je živi program Džingiskana. U tu vrhu bio je dodan Subutajevoj vojsci. Kako se *Bajdarov* otac *Džagataj* predugo zadržao oko osvajanja Perzije, Mezopotamije, Sirije, uopće istočnoga Kalifata, to je zadaću osvojenja Rima morao preuzeti njegov sin pod vrhovnim vodstvom najbržeg i do tada nepogrješivog stratega *Subutaja.* Ovaj je već bio izvršio tri četvrtine svoga zapadnog

programa i nalazio se na vratima Italije, očekujući da Kajdan dovrši svoju zadaću u Hrvatskoj. Čak i ograničeni Batu-kan dovršavao je eto svoju zadaću pustošeći jugozapadnu Ugarsku, a eto genijalni Kajdan ne može svršiti svoju s malenim narodom Hrvata! Pobjednik svih naroda od Žutog do Sinjeg mora nije mogao ni u snu pomisliti, da će njegov triumfalni pohod na Rim zapeti tu na hrvatskim planinama.

Kajdan se mučio da ispuni naloge velikog vojvode. Do primorja nije imao velikih nesreća. Mnogo je četa propadalo u gerilskom ratu; i neki gorski predjeli ostadoše za leđima nepokoreni. Hrvatske vojske, uviek, kao oblaci na gorskim kukmama, izbjegavahu odlučne bitke, očito vrebajući zgodniji čas i položaj, da složno udare. Pred vojvodom *Butkom*, koji se pojavio s odjelima vojske na vrhovima Kozjaka i Mosora za najžešće navale na Klis, Kajdan je morao uzmaknuti. On se nije trebao bojati, da bi mu kliški župan *Brativoj* mogao udariti na povlačenju u leđa, jer u Klisu nije moglo biti mnogobrojne posade, pogotovo ne mnogo konja, bez kojih Mongole nije mogao progoniti.

Kad ni pred Splitom, ni pred Trogirom Kajdan nije bio bolje sreće, čuvši, da je kralj otplovio dalje prema sjeverozapadu, on se dade u potjeru za njim. Iz listine izdane trogirskom biskupu *Treguanu* i gradskom sucu, rektoru *Černom*, te svim trogirskim građanima, vidi se, *da je Bela IV. još 18. ožujka bio u Trogiru.* Što su radili Mongoli od početka toga mjeseca do ovog dana, oni, koji nikada nisu dangubili? Gdje je bio njihov tabor? Zašto su opet šest puta iščeznuli ispod Klisa, Splita i Trogira, pa se isto toliko puta povratili? To nije bilo bez važnih razloga, ali se jasno vidi, *da su unatoč silnim gubitcima pet šest puta pokušavali postići bilo kakav važan uspjeh.* Kajdan je morao tužna i potištena srca ostaviti ove krajeve, od Boga nadarene svakom ljepotom i dobrotom, kakvih je mogao malo vidjeti od Žutog mora do Jadrana.

Kralj je otplovio na galijama. Kojim morskim euripom, između kojih otoka? O tome viesti potpuno šute. Kako Kajdan bojnih lađa nije imao, dao je naredbu, da se skupe sve trgovačke lađe i lađice, koje se po primorskim mjestima mogu zaplieniti, da se naoružaju i krenu morem i kopnom za kra-

ljem. Njemu je moralo biti jasno, da prije *Butka* treba da zaposjedne putove i klance, koji preko Papratnice iza Trogira vode na Šibenik, jer iako sam Butko sa svojom vojskom ne bi bio na ravnu opasan Kajdanovoj, mnogobrojnijoj, u klancima bi joj mogao nanieti strahovitih gubitaka. S toga se valjalo mašiti Papratnice prije njega. Zaposjevši vrhove oko nje, tatarsko konjaništvo ne bi trebalo strepiti od Butka sve do velebitskog lanca, te bi bilo gospodar dalmatinske sjeverozapadne visoravni sve do kotline Zrmanje. Mi znamo, na koji je način Kajdan nalazio dobre vodiče, koji su mu davali naputke o putovima, kako vidjesmo nakon zauzeća grada Rudane u Erdelju; a i stare uhode bit će da su ga o prielazima točno obaviestile. Na to polje sam Butko ne će smjeti izići proti čitavoj Kajdanovoj vojsci. Kralj Bela je morao krenuti prema zapadu devetnaestog ožujka. Hitre tatarske izvidnice morale su ga preticati kopnom uz more, a i vojska, krenuvši od prilike onim istim putom, koji vodi iz Trogira u Šibenik. Neke tatarske čete vjerojatno su išle i po vrhuncima gora poluotoka Busoljine i uz more. Netom glavna vojska uhvati vrhove Papratnice, svako iznenađenje je bilo nemoguće. Još manje iznenađenje je moglo biti za Hrvate, koji su imali drugi plan, te se držali lanaca visokih dinarskih i velebitskih planina, a u njihove su klance Mongoli morali doći i naći ih zakrčene brojnim vojskama, koje su valjda već zaposjele sve prielaze, sedla i klance, što sjevernije to gušće i opasnije. *Tuda su se morali dogoditi mnogi okršaji, kobni za Tatare, jer o mnogima govori kralj Bela u svojim listinama,* iako im ne spominje bojišta.

Pošto su Mongoli na brzu ruku skupili, što su mogli više, trgovačkih lađa hitrim navalama konjaništva na luke i lučice te ih za nevolju naoružali i pretvorili u ratne lađe, trebalo je da kopnena vojska drži korak s tim brodovljem, koje je moglo svaki čas biti napadnuto i uništeno od hrvatskog ratnog brodovlja, ako ne bude imalo zaštite sa strane mongolske kopnene vojske. Neprilika je bila za Mongole, što se nisu mogli dočepati ni jedne đemije ili šajke, nego im se valjalo zadovoljavati ribarskim lađicama, trgovačkim bracerama ili najviše bastasicama, to jest lađama za prievoz drva. Oni nisu bili sasvim bez mornarske vještine, jer su u Kini i Koreji i ratno bro-

dovlje zapljenjivali, a imali su kada da se u plovidbi vježbaju ne samo na Žutome moru, nego i na velikim kineskim i sibirskim riekama, na silnim jezerima, kojih od Bajkalskog do Kaspijskog i Aralskog mora ima mnogo, kao i na velikim riekama Rusije. Kako Toma Arciđakon piše, gradili su i lađice od trstike, od rita i dasaka, a plovili su i na plutačama podržavanim od nadutih mješina. Veće splavi sastavljali su gredama ili oborenim stablima. Monoksili na Jadranu ne bi ništa pomogli, a i nije ih bilo kada dupsti. Sve je to ipak bilo premalo, da bi se moglo na moru uspješno ogledati sa đemijama, koje su na kraljevu obranu poslali svi gradovi i svi otoci do najjužnijeg većeg otoka Mljeta, koji je u ono doba još priznavao suverenost hrvatsko-ugarskog kralja. Dubrovčani su u stvari gorljivo čuvali svoju autonomiju, ali su vrlo dobro znali, da je ne bi mogli trajno očuvati bez zaštite ugarsko-hrvatskih kraljeva; jer opasnost nije dolazila za njih s ove strane, nego s prekomorskih strana i sa zaleđa.

Svi otočani su poslali svoje šajke i đemije. Pitanje je samo, jesu li se odazvali Split, Poljica, Omiš i Neretva. Oni su šurovali s bosanskim banom Ninoslavom, koji je već nekoliko godina branio nezavisnost svoje banovine u nepristupnoj planinskoj Hrvatskoj protiv Arpadovića, te nije ulazio u ovu borbu na strani kralja Bele.

Ozbiljni historik *Lucius* veli, da je kralj Bela listinom izdanom u Trogiru 10. svibnja 1242. na molbu hvarskoga biskupa *Nikole* i hvarskoga župana *Čeprenje Živića* (Givich-Vitali), udielio plemićima Hvara i Brača, radi vjernih usluga iskazanih mu u borbi s Tatarima, osobite povlastice s ovlaštenjem, da mogu uviek birati svoga župana od plemena Živića i birati po volji biskupa pod jednim uvjetom, da bude kraljev podanik. (Lucius, Hist. Ch. et Dalm. Lib. IV. c. V.; i Farlati, Illyr. Sacr. T. IV.). Po ovomu bi se dalo zaključiti, da je Živić bio moršćik ili morski župan (admiral) čitavog hrvatskog brodovlja. Ovo je brodovlje izvršilo svoju zadaću s potpunim uspjehom, te je bez sumnje podupiralo i kopnenu vojsku, osobito u odlučnoj bitci. Ban Butko je nakon desetak godina po izgonu Mongola bio imenovan za moršćika, t. j. admirala. Od plemena župana Živića potječe sve hvarsko i viško plemstvo, jer je Vis uviek bio vezan politički i crkveno sa Hvarom, pa su Višani i u

ovom ratu morali vojevati pod hvarskim županom Živićem, iako se izričito ne spominju. Kasnije su i Kačići i Šubići stekli mnogo zemalja na ovim otocima. Uvuklo se s vremenom i stranog plemstva, ali u glavnom sve najvažnije obitelji, kao Jakše, Slavogosti, Lucići, Hektorovići, Pelegrinovići, Angjelinovići, Brtučevići, Gazarovići i t. d. potječu od plemena Živića. Plemića Slavogosta bilo je u okolici Posedarja i Novigrada još iz doba hrvatskih kraljeva.

Kada je kralj potpisao spomenutu listinu u Trogiru 10. svibnja, već je opasnost bila prošla. Mora da su se Hvarani, Višani i Bračani jako iskazali u ratu, osobito na moru; kada kralj, istom se s biega vrativši na sjever, njima prvima izdaje zahvalnu povelju u Trogiru.

Što se kroz to doba, od 18. ožujka do 10. svibnja, dogodilo? U ta pedeset i četiri dana odigrali su se sudbonosni događaji za razvitak čitave historije čovječanstva; jer da je plan Subutajev uspio, posve drugačija bi bila historija Europe i čitavoga svieta. Glavnu ulogu bi u njemu igrala mongolska, a ne arijska rasa. A mi već znamo, što je smogla dati svjetskoj civilizaciji prva, a što je dala druga.

O tom vremenu ima dosta viesti, ali se u njima vrlo teško snaći. Toma Arciđakon je vrlo škrt u tom pogledu. Da se u njemu nađe prava istina, treba ga podvrći najstrožoj logičnoj analizi. Nadbiskup Rogerij je jasniji, ali malo govori. Listine kralja Bele su i prebogate riečima, ali slabo sintaktički i logički vezanim, a strani izvori govore o Hrvatima samo nuzgredice, ali i to — pa čak i njihove lakoumnosti — ima za nas velike važnosti.

Sliedimo događaje po tim škrtim izvorima najvećom pažnjom, jer je dosta jedna tvrdnja ozbiljnog historika, makar i nuzgredno bačena, da rasvietli događaje više nego knjižnica puna dokumenata, u kojima se istina gubi kao voda u pržini.

Ivan de Guerche (Goričanin), arciđakon zagrebačke crkve, veli u *»Statuta et Privilegia Capituli Zagrabiensis«* (m. S. C.), da su povlastice (privilegia) zagrebačke crkve bile prevezene na otok Rab, da budu spasene od Tatara. Po svoj prilici nisu tom prigodom bile prevezene samo papirnate povlastice, nego i silne dragocjenosti riznice, a kralj je valjda dao i svoje tamo prenieti. Od Krčelića doznajemo, da je kralj namjeravao sklo-

niti tamo sebe i obitelj. On veli, da su svete moći bile prenesene na Klis (Historia Zagrabiensis Ecclesiae; Zagreb p. 83.). Znak, da je Bela smatrao Rab i Klis neosvojivima.

Kralj u darovnici braći Kresu, Kupiši i Raku kaže, da je otišao *izvan* svoje kraljevine, *»ad quandam maritimam insulam Vegle contiguam«*, (»na neki morski otok tik do Krka«). Ne kaže, na koji otok. Po mnogim njegovim dokumentima znamo, da ga pamćenje nije najbolje služilo. Onda su Mlečići svojatali Krk, zipku i zavičaj knezova Krčkih (Frankopana), jednoga od najslavnijih plemena hrvatskih. Zato Bela kaže, da je pošao izvan kraljevine, iako je Krk još bio prieporan posjed Frankopana i Mletaka. Krk je sveto i nikad neugaslo ognjište glagolice i hrvatskog jezika u crkvi, gdje se sačuvao i najstariji spomenik hrvatskog jezika glagolskim pismenima, glasovita Baščanska Ploča, koja se danas nalazi u zagrebačkom muzeju. Šteta vječna, što Bela nije spomenuo ime toga otoka, jer takvih otoka u blizini Krka ima više. Da je taj otok spomenuo, možda bi nam mnoge stvari postale jasnije.

Pavao Vitezović-Ritter, Niemac podrietlom, ali po srcu jedan od najponosnijih Hrvata svih vremena, u rukopisnom djelu (navodim po Kukuljeviću), kojim polemizira s Ivanom Lucićem (Lucius) »De Regno Cr. Dalm.« veli, »da je taj otočić, spomenut od kralja Bele, morao biti otok *Sv. Marka* među Krkom i Vinodolom«.

Sam Kukuljević tvrdi, da taj otok ne može biti nego Rab, jer da se nalazi blizu Paga, s kojega su došli mnogi junaci, da spase kralja opsjednuta od Tatara; i jer da su tamo bile položene povlastice zagrebačke crkve, koje je valjda nosio sa sobom sam biskup zagrebački *Stjepan* od roda *Babonića.* Ovaj je uviek bio uz kralja, kao što se vidi iz trogirske i iz drugih darovnica. Rab je od starine bio jako utvrđen. Ovo govori u prilog Kukuljevićevoj teoriji, ali ne rješava pitanja konačno. Da su dragocjenosti zagrebačke crkve bile prenesene na Rab, to stoji izvan sumnje, jer to svjedoči, kako vidjesmo, arciđakon iste crkve *Ivan de Guerche,* a potvrđuje *Krčelić.* Ali *Marko Ruić,* kao što ćemo vidjeti, veli, da taj otok ne može biti ni jedan drugi nego Vir, blizu Nina, koji je odieljen vrlo uskim prodorom od Paga, s kojega su Pažani mogli vrlo lako priteći kralju u pomoć.

Mislim, da se Kukuljević vara, jer da se radi o Rabu, ne može se pretpostaviti, da se Bela ne bi bio sjetio toga imena i da bi u tom utvrđenom gradu, kojega nisu mogli zauzeti ni Normani, njegov život bio u opasnosti, iz koje ga jedva Hrvati spasiše.

Kod tolikih raznih mnienja potrebno je točno proučiti, što suvremeni izvori govore, pa se odlučiti za najvjerojatniju hipotezu, jer teško da će se ikada sigurno ustanoviti pravo ime otoka, o kojemu se radi. Najsigurniji i najobilniji izvori su kraljeve darovnice, što ih je nakon rata izdao onima, koji su najviše doprinieli za njegovu obranu. Drugi su izvori previše škrti.

U listini od 1242. (Féjér IV. v. I. 268) nalazi se (po Kukuljeviću) ova stavka, koju točno prevodim: »Pošto smo (plur. maest.) u kopnenoj bitci od istih Tatara bili predobiveni, zbog spasa pobjegosmo u primorske strane, tražeći skrovišta voda (aquarum latibula conquerrentes), gdje smo pogibije naših plakali *poput Rakele«.* Ova čudna fraza dolazi više puta u Belinim ispravama. Ovdje kralj jasno govori, da je tražio, gdje će se sakriti. Čak se vidi, kako se nije nadao, da bi mogao naći mjesto, gdje bi se od azijskih vragova mogao obraniti. Njegov strah nije bio ograničen ni dostojanstvom krune, ni vjerom u prokušano junaštvo Hrvata. Ali se Hrvati nisu bojali. U najvećoj opasnosti, što im je ikada zaprietila, držali su se dostojno pređa.

U listini izdanoj *Pažanima* (3. Kal. Aprilis 1244.) kralj Bela pripovieda, kako je bio prisiljen bježati na more, čak izvan svoje monarhije (što baš nije uglavljeno) grozovito progonjen sve do obale mora, te ga stjeraše na neki morski otok (ad quandam maritimam insulam), s kojega su ga htjeli (Mongoli) silom izvući, i brodolomom kušajući na njeg nasrnuti (per naufragium in nos irruere *connassent(!),* gdje i u žestokoj borbi, koja je duže potrajala između naših i osvetnika neprijatelja (*»ultores* inimicos«; bit će da je u izvorniku stajalo *victores* (pobjednici), a pisar slabo prepisao) plakasmo padanje naših, *poput Rakele . . .* kada po milosti Božjoj sa svih strana dođoše narodi. (Kralj kaže: *nationes,* ali ne valja strogo suditi latinštinu njegovih pisaca. To se ne može drugačije prevesti nego riečju stanovnici, jer znamo pouzdano, da ne samo nisu narodi,

nego da niti najmanji brodić stranih naroda u ovoj prigodi nije došao Beli u pomoć. Ni njegov pašanac grčki car Vataces, ni ostala rodbina dinastije Laskaris ne posla Beli u pomoć ni jednog dromona). U prvom redu priskočiše u pomoć vjerni stanovnici grada i otoka Paga, između ostalih oni, koji uživaju stanovanje na otocima, dobro opskrbljeni bojnim oružjem i muževnom smjelošću zagrijani, na svojim lađama navališe na neprijatelje, koji su silno brzo plivali prema nama, na naš zator, *po morskoj rieci* (equoris per amnem)... te su ih pred našim licem opkolili i bacanjem striela, kopalja i drugim svakovrsnim zgodnim metcima ranjavali, ne dajući im pristupa k otoku, i tako ih odbiše, i smrtnim udarcem sve pogubiše i potopiše; i, uživajući u sretnoj pobjedi, povratiše nas prvašnjem zdravlju i slobodi. U toj bitci mnogi od naših vjernih padoše, a mnogi zadobiše opasne rane za našu čast i uzvišenje kraljevskog priestolja«. Sliede zatim pohvale Pažanima, koji opskrbiše obilno živežnim namirnicama i srebrom njega i svu njegovu pratnju, i t. d.

Ono, što je najvažnije za ubikaciju ove bitke, podcrtano je. Povelju je sastavio Smaragd, prepozit biskupije Stolnog Biograda i podkancelar kraljeva dvora, g. 1244. (tercio Kalendas aprilis). Jezik je brsnat, bombastičan, najniže latinštine, kao svi dokumenti kraljeve kancelarije; gdje, kako se čini, nisu imali pristupa poganski klasici.

Ipak o autentičnosti ove isprave ne može biti sumnje, niti je itko ozbiljno kušao dokazati njenu apokrifnost.

S listinom izdanom Pažanima potpuno se slaže, što piše njihov sumještanin *Marko Ruić*, u knjizi pisanoj koncem osamnaestoga vieka, dobrim talijanskim jezikom, »Notizie e Riflessioni storiche«. Ja prevodim, što je iz te knjige naveo Kukuljević (op. cit. p. 39—40): »Kralj, uspevši se na galiju, uteče na mali školj kod otoka Čiova. Taj se školjić još i danas zove »Kraljev Kamik«. Videći da tu nije dovoljno siguran, otplovi do Zadra, koji mu odmah otvori vrata i predade mu se. (Jer je bio u mletačkim rukama. Op. prevodioca). Kako je bio prestrašen, odluči uvući se u Kvarner, da se uteče krčkim knezovima Frankopanima; ali ga tu zaskoči na poluotoku Puntaduri jedan odjel Tatara. (Puntadura se hrvatski zove *Vir*, i nije zapravo poluotok, nego otok, jer je odieljen uskim i plitkim prokopom od kopna kod Nina, i zato najbolje odgovara opisu bitke u paškoj listini). Tu opkoljen od barbara upozna, da je opasnost mnogo veća nego je mislio, a i teškoća izmaknuća, kada ga stiskahu više dana, naprežući se da ga zarobe. To bi im bilo i uspjelo, jer je ono malo pratnje, što je vodio sobom, već bilo shrvano jačim brojem. Jedni padahu žrtvujući se, da spase kralja, a drugi, iscrpivši svu snagu u borbi, nisu se više mogli opirati silnim nasrtajima Tatara. Kralj je bio u očajnom položaju, te se već vidio naterećen teškim lisičinama, a i negvama. U taj čas pučanstvo okolice, ?? ljevom nesrećom, velikodušno pohiti da ga spasi, boreći se junački s Tatarima. Među ovima se ne pokazaše ni zadnji ni plahi Pažani. Ovi, združivši se s nekim drugim otočanima, pohitješe na svoje brodove te naoružani gvožđem i smjelošću smuše u kraljevu obranu. Kada dođoše do tjesnaca, koji dieli otok od kopna, navališe na Tatare, koji su nastojali pregaziti ga (ili preplivati? Prievod je doslovan). Tu se sukobiše u žestokoj borbi; ali naši, ganuti videći nesretnog monarha, toliko se zagrijaše, da ne samo zapriečiše neprijatelju prielaz, nego ga pobiediše i potopiše u istome moru, s kojega je vrebao na kralja. Tu padoše i mnogi Pažani, a mnogi zadobiše opasne rane; ali slava, da su oni donieli kralju spas i slobodu, mogla je biti na čast prahu poginulih, tješiti patnje ranjenika, a one, koji ostadoše zdravi, uznieti ponosom. Uslied te pobjede kralj oslobođen od opasnosti mogao je bezbrižno prieći na otok Pag, da svojom nazočnošću počasti zemlju svojih osloboditelja. Tu je ostao nekoliko dana, te primio razne darove i obilje živežnih namirnica, a za opskrbu i plaću plaćenika i oružnika čuvara ponudiše mu ne malu svotu srebra, davši mu je dragovoljno i zanosno, za što doprinieše svi slojevi pučanstva«.

Vidi se, da je Ruić poznavao pašku ispravu i da je po njoj pisao; ali se ipak ova dva dokumenta u svemu ne slažu, što će čitatelji lako opaziti, a da im to ne ističem. Ni kraljeva povelja Pažanima ni Ruićev opis kraljeva oslobođenja ne spominju ni sudjelovanje Frankopana u borbi, ni braće Kresa, Kupiše i Raka, što bi moglo značiti, da je kralj na dva razna otoka bio napadnut od Tatara. Ta mogućnost nije isključena, ali ja bih rekao, da Kres, Kupiša i Rak negdje u kopnenoj bitci uz more, kojih je također sigurno bilo više, stekoše zasluge

za povratak kralja, a ne u ovoj bitci. Što Ruićevo prikazivanje miriše po kampanilizmu, to još ne umanjuje vriednost njegova svjedočanstva, koje se slaže s paškom listinom.

Svakako bi strateški bolje odgovarao borbi za oslobođenje kralja od Tatara otok VIR, nego otok Sv. Marka između Krka i Kraljevice; ali vjerojatno ovo pitanje ne će biti riešeno, ako se ne pronađu novi dokumenti iz onoga vremena, koji će jasnije govoriti.

Paškoj povelji Kukuljević dodaje ovu opasku: »Ovu povelju prepisa iz matice u gradu Pagu g. 1843. Gustav Wenzel a priopći je u »Commenta Hungariae Historica«, Knj. VI. Cod. Dipl. Arpadianus continuatus, Pest, 1861. p. 149. Istu povelju priopći Wenzel u časopisu mađarske akademije: Magyar törtenelmi tar. I. Kötet. Pesten 1855. p. 173«. Bilo bi čudno, kad bi ovako učena društva objavljivala same falsifikate!

Još u jednoj ispravi kralj Bela spominje, da su ga spasili Frankopani. Kada je bio izgubio svaku nadu spasa, tada Bog, da ga spasi, posla »Federika i Bartola, presvietle, hrabre i plemenite muževe s Krka — *kao anđele zaštitne s tvrđave nebeskih stožera,* koji sa svojom rodbinom i domaćom četom oružnika, prionuvši uz nas za korist i obranu naše osobe, stadoše žestokim borbama ubijati neke od samih vojvoda tatarskih i njihove sljedbenike užasnom smrću, a neke zarobljene nama pokloniše. Tu oni isti pretrpješe mnoge teške rane i izgubiše mnoge od svojih milih, rođaka i privrženika«. (Prievod Kukuljevićeva navoda iz »Féjér, Codex Dipl. Reg. Hung. Tom IV. vol. III. p. 109 ad A. 1263. *Ex autographo«).* Po ovoj se listini čini, da je kralj, i nakon poraza Kajdana, sliedio Frankopane do Grobnika, što mi se čini vjerojatno.

Suvišno je navoditi povelju, koju je, kako stručnjaci kažu, falsificirao *Pavao Skalić,* koji bi, da sebe uzvisi, bio prepisao jednu diplomu izdanu od Bele knezovima Krčkim, te na mjesto ovih stavio *»prehrabre muževe Filipa i Bartola Skalić de Lyka«.* Ovi ne moraju zato biti puki plod mašte svog potomka Pavla, te su možda sudjelovali u bitkama, ali može biti, da je povelja falsifikat. Iako znamo, da su dvorski kancelari često izdavali stereotipne povelje po jednom formularu, da preveć ne napinju pamet, nije time falsificirana frankopanska listina, nego ona, kojom se Skalić gradio za plemića, zamienivši imena na njoj.

U ovim listinama nema jasnoće, jer valjda ni sam kralj nije znao svojim kancelarima jasno prikazati, kako su stvari tekle, niti se sjeća imena otoka, na kojem su ga Tatari napali, i je li dospio na nj preko volje, po nevremenu brodolomom, ili su Mongoli lomili brodove o klisure, nemajući luka, gdje bi se iskrcali, pa skakali na grebenje. Kancelari, slabi stilisti, natječući se da ugode simplističkom kralju, bombastičnim, upravo tatarskim frazama, zamutiše i ono, što je kralj znao pripoviedati. Nije isključeno, da su u tim listinama pomiešane različite zgode, koje se nisu na istome mjestu ni u istoj bitci dogodile. Sve da se prizna za falsifikat listina Kresa, Kupiše i Raka, još time ne bi bilo dokazano, da se nisu divovski borili za kralja, jer ima o njima preveć mnogo listina i historičkih viesti, da bi sve mogle biti falsifikati. Listina izdana Pažanima, iako ludo napirlitana od podkancelara Smaragda, nosi obilježje vjerojatnosti. Sve da je i listina Frankopana falsifikat, to još ne bi oborilo činjenicu, da su se u ovoj prigodi Frankopani junački iskazali, jer im to svjedoči suvremenik, splitski nadbiskup Rogerij, što Šišić prešućuje, da poništi bitku na Grobniku.

U darovnici kralja Bele *(nonas octobris 1264)* sriemskoj braći *Kresu, Kupiši* i *Raku,* o kojoj će biti još govora, ponavljaju se skoro na vlas iste rieči o kraljevu biegu »extra monarchiam nostram vsque ad litora pontus (!) acrissime perseguendo in quandam maritimam insulam Vegle contiguam«.

Ovdje je rečeno nešto više nego u darovnici Pažanima, jer se veli, da je otok, na koji se bio kralj sklonio, uz otok Krk. Rieči, koje sliede, tako su mutne, bombastične, nevezane, nepotrebno hiperbolične, u samim posve suvišnim superlativima; periodi, koji ne svršavaju, azijatski naduveni; stil, koji hoće da bude kićen, do smiešnosti je neukusan i tako nagrđen, da je sve jedan neprobavljiv galimatijaš, kakav bi se uzalud drugdje tražio.

Vidi se, da je »Venerabilis vir, magister *Farkasius,* Albensis Ecclesiae prepositus, Cancellarius nostre Maiestatis« i t. d., kao pravi kancelar, a ne samo podkancelar, htio natkriliti podkancelara Smaragda, koji je onu darovnicu Pažanima iskitio.

Ipak se vidi, da ga u pripoviedanju sliedi, da tu i tamo upotrebljava iste rieči, samo što ih do grotesknosti hiperbo-

lizira, zapliće, spaja nemoguće s mogućim, osobito u opisu bitke oko kralja, što će biti nekima dalo povoda da posumnjaju u autentičnost same isprave. Ali u suštini se biskup Smaragdus i nadbiskup Farkasius slažu. I ovdje se govori o brodolomima; ali dok se kod Smaragda može razumjeti, da su Tatari nasukavali brodove na klisure, samo da skoče na kopno i da se dočepaju kralja, ovdje Farkaš piše »*de qua* (insula) *etiam vi extrahere satagentes, per varia naufragia derivativa ingenia beluina, in nos et in exercitum nostrum irruere, et caput nostrum Regium truncari* (pasiv), *aut nos in miserabile iugum paganissimum traducere conassent* (!) vbi in quodam turbinoso invasionis afflictu, nobis hinc inde trepide dilatando, imminente eventu, perpetuo Diuino anathemati dato, circumquaque multitudine pugnatorum gencium ipsorum Tartarorum obsessi in universis mdj. (huiusmodi?) tam novis insultibus, asperrimis iaculis, crudelium verberum ictibus, afficiendis gladiis feriunt turmas (?) nostras, sagittas lanceasque suas inebriant sanguine occisorum, vndique ut muro obstructi, aut pisces in gustro (?) comprehensi, *incommodissimis verberibus strictissime afflicti, ut nec antea procedere, et nec fuge locum habere poteramus,* vbi inter nostros et Tartaros servato intervallo, nostrorum funera, plusquam vltimum capitis nostri exterminium, *more Rachelis,* iugulo alta ad Dominum suspiria fundebamus, Kyrie eleyson et protector noster aspice Deus! gementes exclamabamus, vitam nostram et nostrorum summo desiderio a mortis impetu arcius euitare cogebamus (!); iam elisi et preceps precipiti, terribilem necem in momento expectabamus« ... Dosta!

Kancelar Farkaš je doista daleko natkrilio podkancelara Smaragda superlativima i zbrkom, tako da njegova darovnica ostaje vječni dokumenat, kako se ne smije pisati, i do koje su mjere dvorske ulizice, nastojeći ugoditi kralju, to jadno veličanstvo nehotice izvrgavali smiešnosti za sva vremena. Kralj Bela opisan je kao kukavica u svim izvorima, koji o njemu govore. On zna samo bježati, kriti se, uzdisati, jaukati poput Rakele. Ali da bar reverendissimus Farkaš ne upotrebljava trivijalne slike i poredbe! Ne, on uživa da prikaže kralja opkoljena Tatarima, kao ribu u vrši (ne znam, što bi drugo moglo značiti ono *gustro).* Ali on će još i sam sebe natkriliti.

Sada dolazi isto tako groteskan opis, kako braća *Kres, Kupiša i Rak,* kao tri anđela poslana s največeg vrha Olimpa (hoće Farkaš da bude i klasičan!) od Paraklita (Duha sv.) s trideset i osmero braće i rođaka iz Sriema, kao jaki atleti (nije dosta kao anđeli!), od kralja nepozvani i neunovačeni za plaću, nego od svoje volje, kao prevjerni kršćani ... ukratko navališe kroz redove Tatara, koji su opkolili kralja, kao zid, i stali ih klati, sjeći, probadati i t. d. A sam Kres pred očima kralja, napevši luk preoštrom strielom, izbi oko jednom od najvećih Tatara, koji je bio jači i smjeliji od svih, dok je kraljeva zastava išla od ruke do ruke drhćućih vjernih kraljevih dvorjanika, kad je napokon sriemska braća spasiše na čast i vječno povećanje njegova kraljevskog veličanstva. I kada je Kres ubio tog največeg junaka, pred kraljevim ga očima *in carinam proiecit maris. Carina* znači kilj, a kao *pars pro toto* znači brod. Prevedeno doslovno to bi glasilo: i zavitla ga u kilj mora. Farkašu se svidjela ona rieč *carina,* pa ju je ugurnuo, da mu se divimo. Sada, kada su hrabra sriemska braća, koja su, nažalost, našla vrlo loša pjesnika, da ih proslavi, jer je od uzvišena do smiešna malen razmak, ovako razagnali Tatare, siekući ih *per litora pontus* (!) (Jadna mu gramatika!) po obali pučine (ne mora, jer to nije tako poetično) *vt aucas* (mjesto anseres) *in piscina* (kao guske u ribnjaku!) — Pa da nije reverendissimus Farkaš uzvišen! Odahnuo je kralj i njegovi hrabri dvorjanici, koji su drhćućim rukama predavali kraljevu zastavu jedan drugomu, da je spase, i čak i oni uz Hrvate stadoše goniti Tatare, te ih pognaše sve do Krke i Brešca. Tu pogibe dvadeset i pet braće i rođaka Kresa, Kupiše i Raka, ne brojeći ostale Hrvate, a Tatarima ni broja se ne zna. Kralj nagrađuje Kresa, Kupišu i Raka, ne samo ovom uzvišenom diplomom, nego i dobrima u okolici Topuskog i u Resniku (u priepisu povelje kralja Rudolfa stoji Dresnik) u zagrebačkoj županiji, te šalje presvietlog biskupa Farkaša, onog istog koji je ovu darovnicu iskitio, da ih uvede u posjed rečenih zemalja. Zato će im biti dužnost, kada ih kralj pozove pod svoj banderij, da ga služe s tri oklopljena konjanika strielca za petnaest dana o svom trošku, a poslije petnaest dana o trošku erara. Listina nosi datum 1264. Zaboravljiv kralj sjetio se malo prekasno tolikog junaštva. No to nije jedini slučaj. Iz

ove listine se jasno vidi, da ova bitka nije identična s onom, gdje kralja spasiše Pažani.

Kukuljević dodaje ovoj listini opasku, da je prepisana iz vjerodostojnog priepisa, izdanog od kralja Ludovika I. g. 1364. i po kaptolu čazmanskom g. 1548. Priepis se nalazi u pismohrani općine Draganića. »Tu ima vjerodostojnih priepisa iste listine od Vladislava IV. od g. 1499., od Ludviga II. g. 1519., od Ferdinanda I. od g. 1558., od Maksimilijana II. g. 1571. i od Rudolfa II. g. 1583«. Bilo bi čudo, da svi ovi kraljevi potvrdiše same falsifikate! Da tu ima umetaka, o tome ne može biti sumnje, i to od vrlo loših stilista i latinista, ali sve to još ne može potpuno oboriti vjerodostojnost prvobitne listine, po kojoj su ovi potvrđeni priepisi krojeni. Baš onaj bombastični stil, pun pleonazama, izvještačenih, zamućenih i beskrajnih perioda, bez kopule; ona azijatska kićenost, oni superlativi čak u adverbima, jasno pokazuju na stil podkancelara Smaragda i kancelara Farkaša, koji bi ga htio natkriliti, pa je u azijatskoj kićenosti izgubio svaku mjeru. Ne bi bilo čudo, da mu se divio kralj, koji nije bio boljeg estetskog ukusa, nego junak na bojištima.

Da se dâ potpuno objektivan sud, trebalo bi proučiti originale, ili od kraljeva potvrđene priepise; jer nema sumnje, da su u pohabanim listinama nastajale lakune, koje kasniji prepisivači nisu znali ispuniti, niti su dvorske kancelarije mnogo pazile na gramatiku i sintaksu. Tako na koncu dođosmo do ovih nakarada, s kojih oni, koji stvari prosuđuju na laku ruku, jednostavno proglasuju ovakve listine falsifikatima. To je vrlo lako, i kod toga se dobiva ton oštroumna učenjaka, a sporedno je, je li to na račun hrvatske historije i istine.

Bio bi očajan posao htjeti ovu ispravu prevesti, jer su mnogi nevježe tu imali svoje prste i više pokvarili nego se može ispraviti. Nevješti prepisivači, ne znajući nadopunjati lakune, bit će nagrdili kontaminacijama i onako mutni i do krajnosti naduveni stil kancelara Farkaša.

Paška je listina bez sumnje mnogo jasnija i logičnija, ali se ne da zatajiti, da su obje zadahnute istim duhom onoga vremena, često istim frazama. Ova isprava spominje, da se kralj nalazio na nekom otoku, koji se skoro dodiruje s Krkom, a taj bi mogao biti otok *Sv. Marko,* kako je opazio Vitezović

Ritter. Ovaj je otočić isto tako blizu kopnu, tik do Kraljevice s južne strane, pa nije bilo teško vojsci i na manjim brodovima i za nepovoljna vremena prieći na nj s kopna; ako je to olakšalo posao Tatarima, još ga je više moralo olakšati Hrvatima. Ja sam ipak više sklon vjerovati, da je Farkaš po darovnici Pažanima, sastavljenoj od podkancelara Smaragda dvadeset godina prije, pobrkao jednu kopnenu bitku na obali morskoj s onom, gdje su Pažani spasili kralja, i koja bi bolje odgovarala otoku Viru (Puntadura) kod Nina, gdje je otok još bliži kopnu i mnogo lakši za prielaz na nj, a dugi otok Pag se s jedne strane skoro dotiče Vira, a s druge Raba, gdje su bile pohranjene dragocjenosti zagrebačke crkve, kamo je bez sumnje i sam kralj Bela s pratnjom težio. Iako su braća Frankopani bili uza nj, teško da bi se on bio sklonio na Krk, koji su već tada Mlečići svojatali. Frankopani su još na njemu imali posjeda i nosili naslov knezova krčkih. Iz mletačke isprave od 6. travnja 1248., koju je izdao dužd *Jakov Tiepolo* u palači na Rialtu, vidi se, da je Krk bio u mletačkoj vlasti, ili barem, da ga je republika svojatala. Frankopani se svojih prava ne odrekoše, što se vidi iz povelje kralja Bele izdane Frankopanima, gdje kaže: »ako bi oni (Frankopani) opet svoj otok natrag dobili« *(si vero insulam suam rehabebunt).* Jasno je, da su se Frankopani nadali dobiti natrag čitav otok; a da su imali još posjeda na njemu, razabire se iz zahtjeva republike, da Frankopani nadoknade štetu počinjenu od *Baščana* i Rabljana templarskom samostanu na Krku; dakle je barem Baška bila u rukama Frankopana.

Kako je posjed otoka Krka bio sporan između Frankopana i Mlečića, nije vjerojatno, da bi Bela — iako nije bio nikakav veleum, — nakon što je iskusio u Beču, što znači svoju sudbinu povjeriti strancu, bio upao u još goru pogrješku, povjerivši se Mlečićima, koji nisu čeznuli samo za par županija ili otoka, nego za apsolutnim gospodstvom nad čitavom istočnom obalom Jadranskoga mora, za kojom im je srce već šest vjekova uzalud hlepilo.

Grad Rab bio je mnogo bolje utvrđen nego Krk i pružao je mnogo veću sigurnost, jer je dalje od kopna i mnogo teže pristupan kopnenoj vojsci. Zato mislim, da se Bela namjeravao skloniti na Rab; ali ga je nepogoda bacila na otočić *Vir,*

gdje ga spasiše Pažani, a po svoj prilici i hrvatsko ratno brodovlje, jer se ne da pomisliti, da bi on bez takve pratnje morem plovio, kada se zna, da su i Tatari na brzu ruku nešto brodovlja skupili. Da se radi o Viru, uvjerava me i stavka iz paške povelje, gdje se veli: *»nostram in offensam equoris per amnem natantes«* (»plivajući morskom riekom na naš zator«). To znači, da su Tatari plivali nekim prodorom mora, koje je tuda teklo poput rieke, po jednom euripu, kao što je onaj između otoka Eubeje te Atike i Beotije, da prieđe na otok, kako bi se dočepali kralja. To bi moglo vriediti i za otočić Sv. Marka, ali o takvom euripu u povelji sriemskoj braći nema govora, kao što u listini izdanoj Pažanima nema govora o tome, da je otočić, na kojemu je bio opsjednut kralj, bio blizu otoka Krka. Ulazak u bitku čete vođene od junačke sriemske braće, po listini njima izdanoj, označivao bi konac Belina proganjanja i bieg Tatara preko Krke i Brešca; dok bi borba oko Vira bila samo jedna od mnogih epizoda rata. Nije nemoguće, da su se sriemska braća baš u zadnji, odlučni čas umiešala u bitku; ali bit će prije svega, da je to preuveličavanje njihove uloge poteklo od loših bombastičkih pisaca. S toga sudim, da se ne može nikako prihvatiti Kukuljevićevo mišljenje, da se tu radi o otoku Rabu. Da se radilo o Rabu, kralj bi se lako toga imena bio sjetio, jer je tu bila biskupija, koja se često spominje u njegovim ispravama, gdje je grad bio opasan tvrdim zidovima, bogat, urešen crkvama, samostanima i plemićkim palačama, u kojima se nadao naći gostoljubivosti za se i za svoju gospodsku pratnju. Najvažniji razlog, s kojega moram zabaciti Vitezovićevu hipotezu, da se tu radi o otočiću Sv. Marka, jest taj, što Kajdanovi Tatari nisu nikada ni došli do Kraljevice, kako će se iz daljnjega razlaganja vidjeti.

Svi ovi razlozi me uvjeravaju, da je kralj morao biti dva puta napadnut na dva razna mala otoka, ili da Kres, Kupiša i Rak nisu spasili kralja na otoku, nego, kada se možda iskrcao na kopno i odjednom upao u vješto sakrivenu zasjedu velikog odjela tatarske vojske; a kako su naše vojske budno pratile vrhovima Velebita, Senjskog i Ričičkog Bila, kretanje Tatara, to se tu negdje u blizini našla i hrabra sriemska četa, navalila na Tatare, te spasila kralja i njegovu pratnju. Ali opet

je teško vjerovati, da se tu desio konačni poraz Tatara, kojim su bili prisiljeni bježati preko Krke i izgubiti se sa hrvatskog teritorija, progonjeni hrvatskim vojskama. Radi svih tih razloga mislim, da je darovnica kralja Bele bila u kasnijim potvrdama pseudo-pjesničkom maštom i previše iskićena, i neznanjem, skoro analfabetizmom prepisivača do nevjerojatnosti zamućena i izopačena. Očito je, da je sastavljač ove listine uzeo za uzor listinu izdanu Pažanima i u svoju unio čitave stavke, kako ih je našao. Čudno bi bilo, da su Tatari opkolili kralja na dva razna otoka! Vjerojatnije je, da je archipraesul Farkaš uvrstio iz Smaragdove listine čitave ulomke u svoju, jer se ne vidi, kako bi inače Sriemci odjednom preskočili more sa svojom četom, da oslobode kralja. Mnogo je vjerojatnije, da su mu došli u pomoć u nekoj drugoj bitci, jurnuvši s Velebita i raspršivši Tatare, koji su jurišali na kralja. Ne da se s temelja poreći, da je neku darovnicu kralj Bela izdao, da nagradi hrabrost sriemske braće Kresa, Kupiše i Raka, da je možda i vidio s lađe, na kojoj se vozio, kako je Kres strielom izbio oba oka jednom od najvećih tatarskih junaka, i da je hrabrost sriemske braće iskoristila smutnju, koja je uslied toga nastala među Tatarima, te ih nagnala u bieg. Početak i konac isprave sasvim su vjerodostojni, samo navedeni umetak nekoga — ili nekih — prepisivača, te pozajmljenice iz povelje izdate Pažanima, kvare dojam i čine u mnogim dielovima, iako ne u cjelini, ispravu sumnjivom.

Ovo pitanje nas je podulje zadržalo, ali je bilo potrebno podvrći ga strogoj analizi.

Koliko god epizoda o sriemskoj braći bila liepa, ona je sporedna za tok hrvatske historije. Druge, mnoge veće sile, a ne oni, odlučile su u preokretu u ovom tragičnom trenutku, kada se radilo o biti ili ne biti, ne samo našem narodu, nego i Ugarskoj, koja je već bila potpuno pala i koju je trebalo uskrisiti od mrtvih; kada se radilo o prosvjeti čovječanstva, o opstanku Italije i Rima, koji je imao do malo vremena donieti preporod civilizacije cielome svietu, pa i nama.

U velikoj epopeji hrvatskoga naroda na obranu domovine i stare europske grčko-rimske i kršćanske civilizacije, sriemska braća Kres, Kupiša i Rak samo su sitna epizoda, bez koje

bi se rat bio svršio isto onako, kako se svršio. Ako sam se oko te epizode nešto duže zadržao, nije to, jer bi bez te epizode hrvatska historija bila manje slavna, nego s razloga, što se ne smiju lakoumno proglasivati falsifikatima listine, koje imadu neko znamenovanje, ako za zabacivanje nema matematički sigurnih dokaza. Svakako je ova isprava jedna od najmutnijih, puna neumjesnih interpolacija, koje pobuđuju sumnju u njezinu autentičnost, bar kao cjeline.

VII

GDJE JE PALA ODLUKA?

Dok su galije trogirske, hvarske i drugih otoka i gradova pratile i štitile kralja na moru, i kada su Kajdanove vojske krenule za njim kopnom, što je radila vojska kneza Butka, ispred koje Tatari ostaviše Klis i siđoše k moru, da gone kralja? Što je nakon kraljeva odlaska radio knez Stipko Šubić? Ovo su pitanja, na koja treba odgovoriti, jer znamo iz kraljevih darovnica, da su i Butko i knez Stipko Šubić, uz Frankopane, igrali glavnu ulogu u porazu i izgonu Mongola iz Hrvatske. Izvori o tome vrlo malo govore, pa ne ostaje nego logika, koja istječe iz samih činjenica.

Butko, čim je oslobodio od opsade Klis i Split, te saznao, da je Kajdan od Trogira krenuo za kraljem prema sjeveru, a budući da mu se vojska sastojala većinom od pješaka, s malo konjaništva, kao izvrstan strateg nije se smio spustiti s vojskom na dalmatinsku visoravan, koja se od Promine proteže na sjeverozapad sve do Nina i na sjever do bukovičkog lanca. On je na prvi mah uvidio, da bi na toj visoravni morao podleći mnogobrojnom tatarskom konjaništvu, te je odmah krenuo, da što brže uhvati sa sjeverne strane uspon Popine i lanac Velebita; da na Popini kod Zvonigrada zaprieči ulaz Tatarima u Liku i da s Velebita vreba najzgodniju priliku, gdje će iskoristiti položaj, da uhvati Tatare između velebitskih klisura i hrvatskog brodovlja, koje je pratilo kralja morem. Svaka druga strateška kretnja bila bi dovela Butka do poraza. Ova jedina mu je ostajala, i tu je odabrao.

Mnogo teže je pitanje, kako je dospio knez *Stipko Šubić*, da, nakon što Tatari digoše opsadu Trogira, krene za kraljem i nađe dodira s knezom Butkom i s ostalim vojvodama. On nije mogao iz Trogira udariti najkraćim putem na Šibenik, jer bi to značilo s malom vojskom upasti u zasjede Tatara i ludo poginuti. Ali je on morao taj slučaj predvidjeti i unaprijed mi-

sliti, kako da spasi Šibenik — gdje se još i danas grbovi njegova plemena vide na starim kućama — Skradin, Bribir, kolievku svoga plemena, možda već od dolaska Hrvata na jug, i Ostrovicu, ključ na putu između Like i Kotara. On je imao dosta braće i rođaka, kojih ćemo imena naći u kraljevskim darovnicama, koji su bili u glavnom gospodari tih gradova i ciele bribirske županije. On je jamačno, već prije nego se Tatari spustiše u Dalmaciju, imao dogovora i viećanja s njima, te su uloge bile podieljene. Sve te gradove i okolicu trebalo je što bolje utvrditi i opskrbiti jakim posadama. Nisam našao ni jednog izvora, po kojem bi se dalo suditi, da su ti gradovi osvojeni. Svakako mimo njih nije bilo moguće proći bez ljutih okršaja. Osobito je prolaz mimo Skradina morao zadati Tatarima velike brige.

Glavno je ovdje pitanje, kako je knezu Stipku uspjelo da, ostavivši za svaki slučaj tvrdu posadu u Trogiru, mimoiđe tatarske vojske i stigne kralja, i da sabravši oko Bribira i Ostrovice što više junaka dođe u dodir s Butkom i s ostalim vojvodama. Uz kralja ostadoše mnogi velikaši s jakim odjelima, da ga čuvaju, a najvažniji od svih *Jernej Kneginečki.* Kako je kralj krenuo morem i kako znamo, da je knez Stipko bio uviek uza nj, to nema drugog logičnog zaključka, nego da je Stipko ostavio bar jednu bojnu galiju za se, kojom je krenuo za kraljem, da mu pomaže svjetom, čega je najviše trebao, a i junačkim djelima, koja su mu ne manje bila nužna. Nema sumnje, da su Šubići — pošto je kralj krenuo na sjever a Tatari, videći da bi mnogo izdangubili opsiedanjem Šibenika, Skradina, Bribira i Ostrovice, krenuli za njim — ostavili u gradovima jake posade, ali i sabrali sve, što je moglo jašiti i baratati kopljem, lukom i mačem, te krenuli, da se slože s ostalim hrvatskim vojskama, koje se po naredbi unapried danoj trebahu povlačiti na zapad. Od Sriema sve do lanaca planina uz more, hrvatske vojske su se trebale povlačiti pred Tatarima, gdje će se tako skupiti što veći broj naroda, na položaje najpogodnije, da se slomi mongolska bahatost. Nakon uzmaka kraljeva iz Trogira prema Rabu, pravac svim vojskama morao je biti sjevero-zapad.

Dok se je kralj držao najviše mora, gdje je bio najsigurniji, Jernej Kneginečki, knezovi od Moravča: Abram, Toma, Nikola, Bartol, Bratil i Jakov, pa knez Hudina, župan dubički Nikola i ostali hrvatski velikaši iz sjevernih krajeva pratili su kralja kopnom jakom vojskom, i uzdržali dodir s hrvatskim vojskama na planinama. **Jernej Kneginečki,** kako pouzdano znamo iz kraljevih listina, osobno se izlagao po danu i po noći, uhodeći tatarsko kretanje, opasnostima tatarskih zasjeda. Ne može dakle biti sumnje, da su vojske na planinama i one uz more i na brodovlju bile uviek u dogovoru, te preko svojih poglavica i pismeno određivale strateške i taktičke kretnje. Duša svega bili su **Butko** i **Stipko Šubić,** jedan na gorama, drugi u primorju, ali uviek u dogovoru.

Ova pitanja nije postavio ni jedan naš historik, ni Smičiklas ni Klaić, ni sam Kukuljević. Ni jedan historik ne pita, jesu li Tatari potukli Butka, Stipka Šubića i sve one junake, od kojih mnoge spomenusmo, a koji su se povlačili s kraljem. Oni su bez sumnje morali biti u dogovoru i s moćnim *Frankopanima,* da podiele uloge. Kralj pouzdano kaže u povelji, kojom potvrđuje braći Frankopanima Bartolu, Fridrihu i Vidu (ili Gvidu) darovnicu svoga oca Andrije II., da su »mili i vjerni naši Fridrih, Bartol i Gvido sinovi kneza Gvida, knezovi Krka, sliedeći vjerno i tvrdo stope svoga oca, od početka našeg i njihova djetinjstva pristajući neprestano uz nas, nastojali, da nam iskažu tolike usluge vjernosti, da su za vrieme tatarske navale *u našim primorskim stranama, ne samo na moru oružanim đemijama, nego i s vojskom na kraju, kako je potreba vremena i vrst posla zahtievala,* za čuvanje naše osobe i *u gonjenju naših neprijatelja i nevjernika* tako *vjerno i postojano služili,* da su po dužnosti vjernosti, između drugih vjernika našeg Kraljevstva zaslužili, da im se to uvaži, i da se okiti vjernost njihova, i da njihova uspomena živi na primjer ostalima, te da bude na uhar njihovim potomcima u sliedećim vremenima, i da se potvrdi darovština njihovim djedovima županije Modruš sa strane svietlog našeg djeda Bele, nekada ugarskoga kralja, te darovština Vinodola sa strane našega oca dobre uspomene njihovu ocu, što mi spomenutim vjernim našim, obnavljajući potvrđujemo i čistom blagonaklonošću darivamo«. (Iz darovnice kralja Bele Frankopanima; u Zemaljskom arhivu, Zagreb). (Op. 18).

Za ovu uslugu kralj u povelji nameće njima dužnost, strogo prema nagodbi, kojom Hrvati izabraše ugarsku dinastiju za svoju, kada bude došao u primorje, da mu stave na raspolaganje dvie bojne šajke; i kada bude s mora išao u vojvodinu Slavoniju, da mu pošalju kao pratnju tri dobro oružana vojnika; a izvan kraljevstva, kad hrvatska vojska *(exercitus Croaticus)* bude sazvana, da mu služe samo s tri vojnika, ali u granicama Kraljevstva s dva vojnika«.

Sličnu listinu je potvrdio kralj Bela Frankopanima »apud Tragurium (kod Trogira) VI. Idus marci. Anno Domini MCC.XLII, regni autem nostri anno septimo«. Oni bijahu donieli sobom samo vjerne i ovjerovljene priepise darovnice Bele III. i Andrije II., jer da u ono teško i opasno vrieme nije bilo uputno nositi sa sobom originale. Po svoj prilici sačuvan je samo kasnije ovjerovljeni priepis ponešto nadopunjene trogirske darovnice.

Ova darovnica dakle ističe velike usluge knezova Frankopana na moru i na kopnu, i to u vrieme, kada se kralj nalazio kod Trogira, kada još nije bio pobjegao na sjever morem od straha pred Tatarima.

Mislim, da se ne ću prevariti, ako rečem, da su Frankopani s kraljem, sa Stipkom Šubićem, s kojim satnikom kneza Butka, sa hrvatskim velikašima u pratnji kralja, osobito s velikim županom Jernejem Kneginečkim i s knezom Hudinom, viećali o ratnom planu, kako i gdje da dočekaju Tatare i da im dadu odlučnu bitku. Uz kralja, kako već vidjesmo, bijaše mnogo odličnih junaka, koji su uza nj vojevali sve od bitke kod Šaja. Naravno je, da su dolazile viesti o kretanju drugih tatarskih vojska, osobito od *Batuove* i *Bedajeve*, te da je prema tome i kraljevo strateško vieće poduzelo potrebne protumjere. Na žalost u meni poznatim izvorima ne nalazim o tome nikakve viesti, pa je teško odrediti, gdje se to ratno vieće moglo držati i kako su se hrvatske vojske kretale, sve dok Tatari ne dođoše pod Velebit.

Kukuljević s pravom optužuje Splićanina Tomu Acinđakona, što kao suvremenik iz mržnje na Hrvate nije donio više viesti o njihovim pothvatima za vrieme tatarske provale. A Toma Arciđakon je poznat i europskim historicima, jer ga vidim

navedena kao izvor u velikoj *Histoire Générale* od Lavisse-Rambauda. Ali ni jedan ni od naših ni od stranih historika nije opazio i omjerio jednu stavku u *Historia Salonitana,* po mojem sudu od neprocjenjive i odlučne važnosti, izmaklu Tomi Arciđakonu iz pera očito nehotice; a ta, kako je već jednom navedeno, glasi: *»Sam kralj, sjedeći na nekom brodu, dao se voziti na vesla promatrajući protivne bojne vojske i očekujući, kako će se stvar svršiti«.* (Hist. Sal., dig. Rački. str. 176. Ovdje imamo dakle nesumnjiv dokaz iz pera neprijatelja Hrvata, da je bila bitka u primorju, uz samo more, i da je kralj s lađe, na kojoj se vozio, promatrao vojske poredane jednu proti drugoj, iščekujući ishod bitke. (Op. 19.).

Toma Arciđakon ne kaže, kako je bitka ispala. Da je ispala naopako za Hrvate, ma da bi tada i njemu u splitskim zidovima bilo vrlo tiesno i vruće, nema sumnje, da bi bio dao izraza svojoj radosti, jer vidjesmo, da kralja nije najbolje dočekao, kada je dobježao u Split, te je imao razloga, da mu ne želi pobjedu. Ali nam Toma i nehotice svjedoči, kako je bitka ispala. On doduše nije vidio Tatare na biegu preko splitskog polja, jer su ostatci mongolskih vojska nakon poraza na hitrim konjima udarili drugim putem. Spomenuti izvori govore, da su ih hrvatske vojske gonile čak preko *Krke* i *Brešca,* kojemu ne znamo ubikacije. Toma veli, da su se povlačili preko Bosne i t. d. Da su pobiedili, sigurno se ne bi povlačili, nego bi lovili kralja, dok ga ne ulove, potukavši i zadnje hrvatske vojnike, da potpuno slome otpor Hrvata i prokrče put prema Italiji i Rimu, osiguravši tako sebi leđa. Slava Rima je čarobno djelovala čak do Žutog mora i do mitskih otoka Satira, valjda današnjeg Japana ili Filipina, a još više bajoslovno blago rimskih crkava i palača, za kojima su pohlepni barbari težili.

Kukuljević, koji je s najvećim marom proučio izvore, ne zna, gdje bi stavio pomorsku bitku, ali na koncu odabire more oko Raba za njezino poprište. Još je nesigurniji u pitanju, gdje su se odlučivale kopnene bitke, jer izvori u tom pogledu skoro potpuno zatajiše, a samo se iz kraljevih listina zna, da je bilo više bitaka.

Ne može biti nikakve sumnje, da se negdje između Hrvata i Mongola bila velika bitka *na obali morskoj,* jer *acies* znači

poredana vojska, a Toma Arciđakon veli, da su dvie takve *acies* stajale poredane jedna proti drugoj na obali morskoj, i da se kralj vozio na lađi promatrajući te dvie poredane vojske i peripetije odlučne bitke; jer valjda Tatari i Hrvati nisu samo promatrali jedni druge, kada se radilo o biti ili ne biti. Toma nije nikako pod sumnjom, da bi nešto kazao u prilog Hrvatima. S toga i ne će da kaže, kako je bitka ispala. Ali, da su Mongoli pobiedili, jamačno se ne bi povratili preko Bosne, kako Toma kaže, odjurivši na vrat na nos preko Krke, nego bi nastavili prodiranje prema Rimu, glavnoj svrsi stotina zadobivenih bitaka, u kojima je palo bezbroj Mongola, a ne samo kršćana. To će nam i sam Toma kasnije jasno, iako nehotice, posvjedočiti.

Teško je rekonstruirati tok ovih događaja, a to i nije glavno; nego je glavno ishod borbe, a taj nam je već poznat. Treba ipak pokušati rekonstruirati strateško i taktičko kretanje prema geografskoj formaciji poprišta i prema škrtim viestima, koje nam ostaju. Nigdje nije rečeno, da su Tatari potukli Hrvate, pa bilo i u manjem okršaju na našem tlu. Čak i kod Šaja Hrvati su se najodličnije ponieli i zadržavali udar ciele tatarske vojske, bar dok se kralj spasi. Njegov rođeni brat Koloman, ban hrvatski, tu je odigrao glavnu ulogu i bio smrtno ranjen.

Kralj je imao sedam ili osam mjeseci vremena, da organizira vojsku u zapadnoj Ugarskoj između Dunava i Drave; ali nemajući više pouzdanja u Mađare, on je tražio spasa jedino među Hrvatima, ostavivši narod u Ugarskoj svojoj sudbini. Ni u Hrvatskoj nije pokazao nikakve brige za utvrđivanje gradova, ni za organizaciju vojske. On je bezbrižno boravio u Zagrebu, ili na dvoru bogatoga kneza Hudine, u križevačkoj županiji, prepuštajući te brige drugima. I sam Hudina, sav u brizi oko kralja i kraljice, da im u svemu ugodi, propustio je da organizira jaku vojsku, a borio se junački za spas kralja.

Kralj je učinio s druge strane krupnu pogrješku, što je bansku čast povjerio jednome Mađaru, Dioniziju Vialki od plemena Türje (očito ugro-mongolskog podrietla), koji nije pokazao ni najmanje brige oko organizacije hrvatske vojske, niti je kasnije postigao većeg uspjeha u odlučnim bitkama, iako ga kralj u poveljama visoko hvali.

Hrvatski velikaši bili su prepušteni sami sebi, bez središnje uprave, koja bi svima dala potrebne naputke. Oni iz Sriema i Slavonije, ne znajući nikada, kada će Mongoli prieći Dunav i Dravu, a mogli su ih vidjeti u ogromnim čoporima na sjevernim obalama tih rieka, morali su nastojati, da što prije skupe na brzu ruku što više vojske i da otpreme sve slabo i neotporno u dubrave i planine na jug i na zapad, pa da što brže traže dodira s ostalim hrvatskim velikašima.

Čini se, da je veliki župan varaždinski *Jernej Kneginečki* najbrže opravio posao i organizirao kraljevu tjelesnu stražu. Knezovi od *Moravča* također ispuniše svoju dužnost, a i ostali junaci iz križevačke županije, skupa s Varaždincima, od sjevernih Hrvata najsavjesnije se pripremiše na obranu domovine i kralja. Primorci su imali više vremena, da se organiziraju, tako i Lika, Krbava i Gacka, koje je vodio knez Butko, dok su Frankopani organizirali sjeverno primorje i otočje, a Šubići ostalo primorje sa zaleđem do Velebita i preko Dinare. Kačići, Splićani, a valjda i Poljičani, te sve makarsko primorje, čini se da su šurovali s bosanskim banom Ninoslavom, koji nije trpio tuđe dinastije ni mađarskoga gospodstva. Ta je oporba išla tako daleko, da ni u času ove najveće opasnosti nisu zaboravili svoje osjećaje, da se slože na opću obranu. Čini se, da spomenuti krajevi i Bosna ne dadoše nikakve pomoći ostaloj hrvatskoj braći, što je Bosna morala kasnije vrlo skupo platiti, jer se preko nje prelio razbijeni val tatarske vojske.

Nema nigdje spomena o kakvoj bitci s Tatarima u vojvodini »Slavoniji«, t. j. na ravnicama sjeverno od Kapele i Gvozda, u međuriečju Drave, Dunava i Save, u Panonskoj Hrvatskoj.

Ipak je i tamo otpor bio svoje vrsti, da su se Mongoli morali zabrinuti, kada nađoše tolika mjesta posve pusta. Oni su morali pitati, kuda se djede stanovništvo, osobito ono doraslo oružju. Ni živežnih namirnica nisu našli mnogo, jer je svatko odnio ili odagnao sve, što je mogao, za prehranu svoju i svoje porodice, a ostalo se sakrivalo, kako se moglo, ili uništavalo, da ne padne Mongolima u ruke. Uslied toga, oni su morali očekivati iznenadne napadaje u planinskim stranama, preko kojih su morali proći, ako su htjeli uloviti kralja i dovršiti osvojenje države.

Nigdje se ne spominje, da su Mongoli potukli kneza *Butka*, kojega Lucius nazivlje banom, a tako i Krčelić; ni da su potukli sinove *Grgura Šubića*, knezove *Stipka* i *Jakova*, ni glave ostalih grana šubićevske obitelji; ni da su osvojili *Šibenik, Skradin, Bribir, Ostrovicu*, sve same tvrde kule plemena Šubića, koje se sve sakupilo oko kneza Stipka, a među njima sinovi *Bribinje, Grgur* i *Daniel*, šibenski župan, te *Obrad* s nećakom *Budislavom*, ni da je bio potučen Jernej Kneginečki, ili knezovi od Moravča, Hudina i drugi hrvatski velikaši.

Tatari se približiše i Zadru, koji je bio opasan morem i tvrdim zidovima sa svih strana, te se ni ne upustiše u opsiedanje, iako su znali, da je tu bio kralj i da mu se grad predao, sretan, što može otresti nesnošljivi mletački jaram. Nema glasa ni da bi osvojili Nin, a da jesu, bili bi razorili njegove starodrevne crkve, koje još i danas postoje; a pošto je najvjerojatnije, da su Tatari zatekli kralja na otoku Viru kod Nina, to moramo uzeti, da se Nin hrabro branio i obranio.

Kada je kralj, praćen bojnim brodovima Trogirana, Hvarana i drugih gradova i otoka, krenuo prema sjeveru, i pošto je tatarsko brodovlje, na brzu ruku sakupljeno, tu pretrpjelo potpun poraz, tako da su mnogi i u tjesnacu između Vira i Nina ostavili kosti, to Kajdanu nije ostalo drugo, nego da juri za kraljem po kopnu. Ako je pomorsko-kopneni boj bio kod Vira, što je najvjerojatnije, tu je Kajdan morao pretrpjeti teških gubitaka, ali se ne može reći, da je bio poražen. Da stigne kralja, koji je jedrio prema sjeveru, trebalo je da njegovo brzo konjaništvo obiđe Novigradsko i Karinsko more, da pređe Zrmanju i da se uputi vrlo strmom i opasnom obalom Vlaškog prodora pod Velebitom, gdje je svaki čas mogla na nj udariti hrvatska vojska, za koju ne znamo, kuda se verala, ali moramo strogom logikom zaključiti, da je, dok je Kajdan zaobilazio dugim i mučnim putem Novigradsko i Karinsko more, sliedila njegovo kretanje vrhovima planina. Istodobno se Butkova vojska spajala s vojskama, koje su se imale sa svih strana okupljati na silnu gorsku kosu Velebita, za skupni napadaj na mjestu, koje ratno vieće župana i drugih vojskovođa odredi kao najzgodnije. Nemoguće je, da na tom putu uz more *od Nina do Senja* nije došlo do više žestokih sukoba.

Kajdan, uputivši se u te termopile, morao je prije po svojim izvidnicama istražiti položaje i proučiti, kojim bi putem mogao umaknuti preko Velebita, ako bi našao odjednom zakrčen povratak, a nemoguće napredovanje. Zato su i za samo tatarsko konjaništvo bila kako tako moguća dva puta: uspon kod Baga i vratnička draga kod Senja. Svi su drugi prielazi mnogo teži, a za konjaništvo skoro nemogući. U tom opipavanju terena pod urvinama Velebita mora da su tatarske izvidnice upadale u mnoge zasjede, iz kojih se nitko nije spasavao. Na taj način je po gudurama Dinarskih Alpa i Velebita poginulo valjda više Mongola, nego u jednoj velikoj kampalnoj bitci. A to nevraćanje izvidnica bit će da je demoralizatorno djelovalo na tatarsku vojsku i na iste vojskovođe.

Kajdan je prošao mimo Bag ne našavši odlučna otpora. Ni kod Senja nije po svoj prilici bilo znatnije borbe, jer su oprezniji Senjani vjerojatno već poslali na otoke sve, što nije za oružje, te se upozoreni od vojskovođa pridružili onima, koji su se kao crni oblaci povlačili po gorskim kosama prema sjeveru. Jamačno jake odjele vojske ostaviše po klancima i gudurama pod Vratnikom. Nekim Senjanima valjda srce nije dalo da ostave rođene kuće, crkve i grobove, te ostadoše, da se dadu pokopati pod ruševinama. Hladnokrvniji se pridružiše vojskama, koje su kretale na sjever, da u družtvu s njima bolje osvete izgorene domove. Znam po izvorima i po predaji, da je *Senj bio opljačkan, popaljen i porušen*. To je bio posljednji znatniji kvar Mongola u Hrvatskoj. Termopile bez Efijalta bile su blizu. *Viest o propasti Senja označuje nam, gdje moramo tražiti propast Tatara.*

Najopasniji položaj za Mongole bio je onaj između Senja i Vinodola, osobito u dubokom uglu luke TEPLE kraj *Klenovice*, pod obroncima *Alinobila* (1126 m) i Čubrinvrha (1146). Njihove urvine uz samo more, *Klaričevac, Sniežna Kokirna* i *Drinjak*, visoke su do 658 m., a *Sviber* nad samom lukom *Teplom* 850 m.

More je bilo poplavljeno đemijama. Kralj Bela, kao što svjedoči Toma Arciđakon, pratio je s jedne đemije, valjda s trogirske trireme, kretanje mongolske vojske. Ratno je brodovlje davalo znakove i primalo ih s vrha planina. Točno se ne

može ustanoviti, gdje se odlučni sukob dogodio, ali svakako između Senja i Novog, možda na cielom tom prostoru, a najžešće oko luke *Teple*. Tu su jamačno bile klisurine kotrljane s gora, oblaci striela i kopalja premoćniji nego tatarsko konjaništvo. Tu nije bilo prolaza za Italiju. Bit će da nisu propustili zakrčiti ni uzmak mimo Senja, prema Vratniku i Lici, klance iznad Karlobaga, između Vaganskog vrha i Sv. Brda, te na Velikoj Popini, a osobito kod Zvonigrada, da im zaprieče uzmak preko Like i spajanje s Batu-kanovom vojskom, koja je kroz ovo vrieme imala biti potpuno gotova s pustošenjem i pljačkanjem zapadne Ugarske, težeći, prema Subutajevu planu, da se spoji s Kajdanovom i Bedajevom vojskom, da tako ulove kralja Belu i zaprieče mu uzmak u Italiju ili Njemačku. Plan je Tatara bio savršen, ali nije računao s bojnim iskustvom i junaštvom Hrvata. Tu se veliki *Subutaj* prvi put u životu prevario, gdje je najmanje očekivao, nakon uništenja tolikih carstava i kraljevstava.

Frankopani, pošto pomogoše uništiti tatarske pokušaje na moru, morali su se požuriti, da ne dopuste opustošenje Modruša i Vinodola. Oni su podigli na oružje sve, što ga je moglo nositi. Vinodolu, koji je ležao na putu u Italiju, prietilo je uništenje. *Pasconi* kaže, da su Frankopani sami sakupili 30.000 odabranih ratnika *(sellectorum bellatorum)*, a fratar *Tomašić*, da su sabrali mnogobrojnu vojsku *(exercitu copioso valde)*. Glavni sudar se morao dakle dogoditi negdje između Novog i Krmpota, ispod strmog Svibera, a hrvatske Termopile morale su biti u uvali Teple, koja se tu duboko zarila u planinu; samo što su hrvatske Termopile daleko sretnije od grčkih, jer nije bilo Efijalta, koji bi izdao domovinu, ni Beoćana, koji bi pristali uz barbara proti vlastitom narodu.

Ni jedna viest ne određuje mjesto, gdje se glavni sukob dogodio. Kada označujem za to prostor između Senja, Vinodola i mora, do toga dolazim logičnim izlučivanjem ostalih položaja s taktičkih razloga, i po viesti, da je Senj bio popaljen; dok nema viesti, da se to dogodilo i Novom Vinodolskom. Naglašujem, da nije najvažnije topografsko pitanje. U tome moja strateška nagađanja mogu biti pogrješna. Glavno je pitanje: Jesu li Mongoli bili poraženi od Hrvata i bačeni na istok, — a to je izvan svake sumnje potvrđeno izvorima.

Mnogo je veličajnih bitaka izvojevao hrvatski narod, ali možda ni jedna nije bila važnija i odlučnija za poviest sveopće civilizacije, nego ova između Senja i Vinodola. Bit će da su se Senjani, koji odlazeći vidješe dim i plamen rođenih kuća i crkava, gdje su krštavani, vjenčavani i pokopavani, najhrabrije borili. Tu su oni prvi put u historiji pokazali, što će biti njihovi sinovi osvetnici na kopnu i na moru; oni, koji rodiše sjajne hrvatske zviezde Daničiće i Vlatkoviće, Hreljanoviće, Gržaniće, Senjanin Jurja i Senjanin Ivana, strah i trepet Osmanlija i njihovih saveznika Mlečića u isto doba.

Bitka je morala biti strašna i očajna. Jedna je vojska bila užas čitavoga svieta; pred njezinim dahom se raspršavahu kneževine, kraljevstva i carstva kao pljeve s gumna pred vihorom; drugoj staru slavu pokrivahu vjekovi, zato će se oholim Europljanima činiti preuzetno, da se između njih stavlja paralela. Ali Mongoli uzeše stvar s tragične strane, jer im se ovdje, u četrdeset godina pobjedna ratovanja po cielom svietu, prvi put dogodilo, da su morali pred neprijateljem okrenuti leđa, ili svi izginuti. Da je Europa malo više pažnje posvećivala hrvatskoj historiji u prošlim vjekovima, bila bi manje drhtala, kada se Mongoli pojaviše u Hrvatskoj, t. j. na samim vratima civiliziranog svieta. Toma Arciđakon bio bi morao znati štogod o tom junaštvu. Evo što on piše: »Ali nema naroda na svietu, koji bi imao toliko vještine u ratovanju kao Tatari, i koji bi tako znao, osobito u poljskome (kampalnom) sukobu neprijatelja pobiediti, bilo hrabrošću, bilo domišljatošću«. (Tom. Arch. C. XXXVIII.). A ipak se našao delija, koji ih je nadmudrio i nadjačao. To je i Tomi mučno priznati.

On je prešućivanjem hrvatskih pobjeda nad Mongolima zaveo u bludnju sve one, koji površno čitaju njegovo djelo, te vjeruju i kažu, ponavljajući njegove rieči, da se *Kajdan* skupa s *Batu-kanom* povratio na istok zbog nasljedstva. Samo tko stvara logične zaključke iz onoga, što on pripovieda, može vidjeti jasno u njegovim spisima, da su Mongoli bili strašno potučeni od Hrvata i onesposobljeni da nastave vojnu na Rim, prisiljeni na uzmak, da ne budu uništeni.

Toma još na jednome mjestu odaje, da dobro zna, da su Mongoli bili teško poraženi, a to je, kada nam pripovieda:

»*Zadarski građani uzoholjeni radosnim događajima (laetis successibus sublevati), počeše se bezobrazno ponašati«.* (Toma Arch., Hist. Salon. cap. XLIII.). Zadrani su naime uviek, ako se desila prigoda, nastojali stresti sa sebe mletački jaram, pa tako i ovog puta, kada su vidjeli, da Hrvati pobjeđuju čak i Mongole, stravu čitavog svieta. Četrdeset godina prije provale Mongola u Hrvatsku mletački sliepi skoro stogodišnji dužd *Henrik Dandolo,* koji se bio pogodio, da će na mletačkom brodovlju prevesti četvrtu križarsku vojnu u Palestinu, mjesto da je odvede tamo, dovede je pod Zadar (g. 1202.). Ni makac dalje, dok mu ne isplate svu brodarinu, ili ne osvoje za nj Zadar! Ma da je papa *Inocent III.* prietio prokletstvom i duždu i križarima, ako to učine, dužd nije popustio, i križari mu osvojiše Zadar, a malo kasnije na isti način i Carigrad. Od tada je Zadar prelazio sad u hrvatske, sad u mletačke ruke. Ovom prigodom je bio u mletačkim rukama. No kada Zadrani čuše, da Hrvati pobjeđuju Tatare, *uzoholiše se,* kako veli Toma, i otvoriše kralju Beli i Hrvatima vrata, istjeravši mletačkog providura i njegovu posadu. To je upeklo Tomu, te nije mogao da ne da oduška svojemu jadu, na čemu mu mi Hrvati moramo biti neograničeno harni. *Laetis successibus sublevati!* veli Toma. *Dakle je moralo biti više takvih uspjeha, zbog kojih se Zadrani usmjeliše, da počine takvo krupno djelo,* jer Toma govori u množini! Šteta što lukavi Latin nije i više razgalio svoje srce, da štogod i zanimljivije saznamo. Ali i to je dosta za one, koji logično misle. Koji bi drugi događaji bili mogli dati Zadranima toliko smjelosti, da se pobune i otjeraju duždeva providura i da otvore Hrvatima vrata — u vrieme, kad su oni bili zaokupljeni borbom za život ili smrt — ako ne pobjede nad Mongolima?

Na važnost ove bitke još ćemo se osvrnuti, ali prije svega valja razložiti, što se dogodilo poslije mongolskoga poraza.

Ne bi ničemu služilo nagađati, koje su vojske s koje strane udarile, ni koji su se junaci više istakli, ali neke se refleksije same od sebe nameću. Jasno je, da su svi oni, koji su bojnim lađama pratili kralja morem dobro zaštićeni prsobranom brodova i tjelesnim obrambenim oružjem, imali obasipati Tatare iz najbliže blizine strielama, kopljima, teškim kamenjem iz bojnih metala i svakovrsnim metcima, koji im ruku dopadoše.

Oni s kopna, prateći Tatare vrhovima planina, gdje je brina bila osobito strma, trebali su kotrljati teške grebene, obasipati Mongole kopljima i strielama, nasrtati mačevima, te im razjapiti pravi pakao uništavanja. U toj lomljavi grebenja, striela, kopalja, mačeva i svakovrsnih metaka, s mora i s brda, morala je klonuti i tatarska ustrajna neustrašivost. Kotrljanje golema grebenja sa strmih brina moralo je raskidati redove, sijati strahovitu smutnju među mongolskim četama, lomiti konjima noge, što je druge ispunjalo paničnim strahom. Pohod Mongola od Zrmanje kod Obrovca uz Morlački prodor do Teple morao je biti neprestana bitka. Probiti prolaz na dubokom uglu Teple prema sjeveru, s kojega su nadirale frankopanske čete, nije bilo moguće. Još manja je bila mogućnost udariti urvinama prema vrsima planina, jer je tu jedan Hrvat mogao zaustavljati desetoricu Tatara. Ili uz goru, ili u more, smrt grabi sa svih strana! Panična strava odjednom zavitla nepobjedive do tada tatarske čete, i divlja rulja jurnu natrag rušeći pred sobom sve živo. Ali ih orlovi s vrhova ne puštaju s oka i nasrću, goneći ih u crnu smrt, ili u gladno more, te vrnuše natrag ostatak do tada nepobjedive Kajdanove vojske, u pobjedama najuspješnije od svih pod Subutajevom upravom.

Na moru su valjda preuzeli vodstvo hvarski knez *Živić* i knezovi *krčki,* te trogirski sudac *Černe,* a bez sumnje su junački sudjelovali Rabljani, Pažani, Šibenčani, Bračani, Višani, Lastovljani, Korčulani, a možda i Mlječani.

S kopnene strane vodstvo je bilo u rukama kneza *Butka,* kneza *Stipka Šubića,* velikog župana *Jerneja KnegineČkog* i ostalih hrvatskih velikaša, koje spominju kraljeve listine, koji se svi natjecahu u junaštvu za spas i slavu hrvatskog naroda, dok su sa strane Vinodola frankopanske vojske zatvarale klanac Teple.

Nakon poraza i uzmaka Tatara frankopanske vojske i one, koje su došle iz Slavonije, Sriema, Gorskog kotara i Gacke, morale su s mjesta krenuti na sjever, jer su bez sumnje od hitrih izvidnica doznale, da se sa sjevera približava moru druga mongolska vojska, koja traži spoj s Kajdanovom. Ovoj je trebalo pripremiti doček kao i Kajdanovoj.

Kajdanovo nadiranje prema Italiji, za spoj s *Bedajevom* i *Batuovom* vojskom, bilo je zaustavljeno i nagnano u panični

bieg prema jugu. Kronike kažu, da su ih Hrvati gonili do preko *Krke i Brešca.* Po svoj prilici je nakon ove bitke nastala poslovica: *Bit će trke preko Krke!*

Kajdanova vojska nije posve uništena, jer dobar njezin dio ne će biti ni ušao u klaonicu između Senja i Novog. Ali ni bježanje uz Vratnik bit će da nije bilo moguće, kao ni uz ostale prielaze Velebita, jer su hrvatski stratezi morali zatvoriti sve moguće prielaze. Stražnje pričuve vojske, koja je prije bitke morala brojiti preko sto hiljada, nisu ni mogle ući u onu klaonicu između mora i brda, te su na glas o strahovitom porazu nagnule natrag u divljem biegu.

Suvremeni pisci vele, da je pola milijuna Mongola prešlo Karpate i da su se posvuda stvarali kao oblaci skakavaca, koji bi mjesto s neba iz prašna vihora, kao pred olujom, zemlju prekrivali.

Subutaj je razdielio vojsku na četiri diela, kada je htio Ugarsku poplaviti. Tri vojske je bacio na Ugarsku i Hrvatsku, a jednu ostavio u Moravskoj pod Bedajem, ne računajući ovamo presidijalne vojske već zauzetih krajeva Europe. Moderna historija ima težnju, da umanji broj mongolske vojske, računajući s teškoćom opskrbljivanja velikih masa i silnim daljinama od Mongolije do naših krajeva. Historici misle, da je mnogo Mongola moralo izginuti u bitkama po Rusiji, Poljskoj, Šleskoj, Češkoj i Ugarskoj, ali ne računajući, da je Subutaj gubitke kod Legnice, Šaja i t. d. nadopunjao novim vojskama s istoka.

Za stvar je sporedno, je li Kajdanova vojska bila potpuno uništena, ili samo strahovito poražena, demoralizirana i onesposobljena da izvrši zadaću, koju joj je vrhovni strateg Subutaj bio namienio: ta je ovim porazom bila osujećena. Kajdanova je vojska bježala glavom bez obzira te nije mogla ni pokušati, da se probije preko velebitskih prielaza u Liku, nego je udarila, po svoj prilici, s južne strane bukovičkog lanca prema Kistanju i Kninu; ili nešto južnije prema Sinju i Prologu, preko kojeg joj je bio lakši bieg na Livanjsko i Duvanjsko polje, nego preko dinarskih sedala sa strane Kijeva. Ta razbijena vojska nije mogla ni pomisliti da pokuša sreću mimo Klisa, ili kroz poljičke klance uz Cetinu, a još

manje uz Vrulju, kroz Vilina Krosna, gdje bi šaka ljudi mogla zadržati čitavu vojsku. Ratoborni Poljičani nisu, kako se čini, imali velikih simpatija za Belu i za mađarske bjegunce; da su tatarski skakavci pali na njihova polja, bili bi se branili onom istom hrabrošću, kojom kroz više vjekova obraniše svoju postojbinu od Osmanlija, tatarskih srodnika. Predaja kaže, da su oni na glas o približavanju Mongola i rođene kuće popalili i razorili, a sve živo sa hranom odnieli na vrieme u zbjegove Mosora i Biokova, da žutim vragovima ne ostave ništa osim gladi i smrti.

Jedan dio hrvatske vojske bio je Tatarima neprestano za petama, i to ne samo do Krke, nego i dalje, bez prestanka, dok ih nije nestalo sa hrvatskog teritorija. Držim, da je knez Stipko preuzeo zadaću, da ih goni preko granica. Ostalo mora da je srnulo u pomoć Frankopanima pod vodstvom kneza Butka.

Ne znamo, kako se ponio ovom prigodom bosanski ban Ninoslav. Mislim, da se ne ću prevariti, ako rečem, da po svoj prilici nije pravio neprilika Tatarima na putu, haran što su onako potukli Mađare, njegove najljuće neprijatelje; sretan da može proći bez velike štete, a da ne stavi na kocku vojsku i opstanak u bitci s njima; jer ako ih je ostalo samo pedesetak hiljada, on je bio preslab, da se ogleda s tolikom silom. Bosna je zato bila opljačkana.

Bitkom u primorju još nije bio svršen užasni rat Hrvata s Mongolima. Svršen je samo s Kajdanovom vojskom. Treba da dovršimo najprije posao s ovom. Toma Arciđakon kaže, da su se Tatari vratili onim istim putem, kojim su došli. To njegovo pripoviedanje primiše svi naši i strani historici bez daljnjega razmišljanja. Ali nam Toma nije nikada kazao, kojim su putem došli. Jedino za predstražu kaže, da je došla preko kliškog sedla, te se spustila odmah do splitskih zidova i tu poklala sve, što je živa pod njima našla. Poslije pripovieda, da je došao i sam Kajdan, da opsieda Klis, ali ne veli otkuda, ni kuda se vratio. On se nije mogao vratiti istim putem, kojim je i došao, jer bi se bio morao opet vratiti k Splitu i izložiti se novoj bitci s vojskom kneza Stipka Šubića i drugih hrvatskih velikaša na opasnom kliškom klancu, gdje i manja vojska, pa i sama kliška posada, može zakrčiti put i onemogućiti prolaz i

većoj vojsci, osobito konjaničkoj, koja je uz to demoralizirana. Kajdan je morao dakle udariti gore naznačenim kraćim putem i nastojati što prije izmaći odličnom strategu knezu *Stipku*, koji bi mu, da je uzeo duži put, to jest preko Šibenika i Tatarske planine, mimo Trogira preko Kaštela na Klis, bio presjekao uzmak, udarivši baš onim kraćim putem, koji je dobar strateg Kajdan odabrao i tako spasio ostatke vojske brzinom i strateškim talentom. Čujmo, što dalje pripovieda Toma Arciđakon:

»Tatari dakle ostavivši Hrvatsku prieđoše preko vojvodine-pokrajine Bosne. Odatle se spustiše u kraljevinu Srbiju, koja se i Raška zove. Dođoše i k primorskim gradovima gornje Dalmacije. Prolazeći mimo Dubrovnik malo štete su tu mogli počiniti, te dođoše do grada Kotora, koji popališe ognjem i krenuše napried, gdje su napali gradove Suač i Drivast, te ih opljačkali i opustošili mačem, ne ostavivši žive duše. I opet prieđoše preko ciele Srbije, te dođoše u Bugarsku. Tu su se bili dogovorili *Kajdan i Batu-kan, da će prebrojiti svoje konjaničke vojske. Tu sakupljeni sabor državu*«. (Th. Arch. H. S.)

U dva puta na prolazu kroz Srbiju Mongoli su našli posve slobodan put. Srpski kralj Vladislav nije dočekao te ostatke tatarske vojske s oružjem u ruci, nego im je dao jamstvo nesmetana prolaza preko Srbije, te brata Uroša i mnoge velikaše za taoce s bogatim darovima.

Isto poniženje doživješe Bugari.

Nisu ni oni za mongolske provale ni izdaleka pokazali svoje staro junaštvo. Tatarima se nije žurilo s Balkana, unatoč poraza doživljenih u Hrvatskoj. Znak, da je i srpska i bugarska državna moć u ono doba bila pala na niske grane, kada su čak i Latini Istočnoga carstva nakon neprestanih borba od četrdeset godina, pošto osvojiše Carigrad, ipak dali Mongolima snažan otpor. Car *Balduin* je čak pobiedio Mongole, oslabljene od Hrvata, u jednoj bitci, dok u drugoj ponešto prevagnuše oni, ali tako slabo, da su ipak odlučili povući se s Balkana. Batu i Kajdan povukoše se preko Dunava. Batu se zaustavi istom na delti Volge, da tu utemelji Zlatnu Hordu. Ni koraka dalje, da nasliedi Ogotaja! Ipak tu ludoriju ponavlja i *Jireček*, nimalo pouzdaniji historik od Šišića, u svojoj »Geschichte der Serben« I. C. p. 307, 308, 309.

Mi nemamo viesti, kojim se putem Batu-kan povukao iz Ugarske, ali budući da je bio u Bugarskoj, gdje je s Kajdanom bio ugovorio sastanak, moramo nagađati, da je preko Dunava prešao u Sriem, pa brzo preko Save dolinom Morave i Nišave u Bugarsku. Sriem nije mogao zapriečiti taj prolaz, jer se vojske s juga nisu mogle tako brzo povratiti, da taj prolaz suzbiju i onemoguće tatarsko pljačkanje i haranje.

Srpski kralj *Vladislav*, iako do tada nedirnut od tatarske najezde, nije smatrao korisnim da se tom prolazu opre, nego uputnijim da zajamči Mongolima slobodan prolaz. Njega brzo nestaje, a već ga god. 1243. nasliedi brat Uroš, koji je pred godinu dana bio talac u rukama Tatara. Ni Vladislav, ni Uroš ne učiniše tom prigodom ništa dostojna vladara slobodne zemlje.

*

Još treba da se osvrnemo na glavno, radi čega je ova rasprava pokrenuta, na Šišićevu tvrdnju, da je bitka kod Paga, kao i ona na Grobniku, kasnija izmišljotina.

Ni jedan historik, meni poznat, ne tvrdi, da su se braća Kres, Kupiša i Rak borili na Grobniku. Ali sve da je listina kralja Bele, koja ih slavi, falsifikat; da je falsifikat i listina izdana Pažanima: to još ne bi ništa oduzelo činjenici, da su se Mongoli povukli iz Hrvatske teško potučeni, i to ne radi smrti Ogotaja i nasljedstva, jer su i nakon te viesti ostali u Hrvatskoj i na Balkanu još mnogo mjeseci.

Sve kad bi se dokazalo, da bitke na Grobniku nije bilo, što će biti vrlo teško, iako u Hrvatskoj ima pera, koja poduzeše ne da grade, što je već kostima i krvlju Hrvata sagrađeno, nego da crnilom svete izvore hrvatske povjesnice zamućuju i oskvrnjuju, još ni to ne bi umanjilo jedinstvenu zaslugu Hrvata, da su se na njihovim prsima rasprsnuli mongolski valovi, koji opustošiše dvie trećine onda poznatog svieta, i po tom se neveselo povukli preko donjeg Dunava u južnu Rusiju.

Ali je bitka bila i na Grobniku, s potpunim porazom mongolske vojske, koja je tu očekivala dvie druge, da se zajedno spuste u Italiju.

VIII

GROBNIČKO POLJE

Kako vidjesmo, Šišić jednim potezom pera briše bitku na Grobničkom polju, koja je živjela u pamćenju naroda sedam vjekova, i to s razloga, što je pisani dokumenti ne spominju do šesnaestoga vieka, a listine, koje je spominju prije toga, proglasuje falsifikatima, trpajući u jednu torbu listine izdane Pažanima i Frankopanima, s listinom šarlatana Pavla Skalića i s listinama Kresa, Kupiše i Raka, kojih originali nažalost ne dođoše do nas, a prepisivači su ih toliko iskvarili, da se zbog njihovih promjena kod površnih čitatelja budi sumnja u njihovu vjerodostojnost, te ih potpuno zabacuju.

Šišić se pozivlje i na komentar Smičiklasa dodan ovim listinama u *Cod. Dipl. IV. 222 i V, 175, 180, 311.* Ja sam pažljivo pročitao ove listine, a i Smičiklasove komentare, u kojima sam očekivao, da ću naći ozbiljnih prigovora i temeljitijih dokaza, da su to falsifikati; ali iskreno ispoviedam, premda sam uviek gojio i gojim prema Smičiklasu veliko poštovanje, i premda mi je sveta njegova uspomena, da u njegovim komentarima nisam našao ništa, što bi pokazalo osobitu akribiju u prosuđivanju listina, bilo s filološkog, bilo s komparativno historijskog gledišta; ili pak s kritike onovremenih pismena i osobitog poznavanja sphragistike i t. d. Evo n. pr., što on kaže o listini izdanoj od Bele IV. Pažanima: »Očit falsifikat negdje u XVI. vieku, kad su Pažani nastojali da se oslobode Zadra«. *Listinama ispravnim ili falsificiranim nitko se ne oslobađa, ako nema jačih argumenata, a kamoli tim papirnatim argumentom od Mletaka u naponu snage!* Smičiklas ne navodi nikakav drugi argumenat da dokaže, da je ta listina falsifikat. To se meni čini premalo. Ako se ne iznesu temeljiti dokazi za to, ja ću ostati pri tome, da ovo nije nikakav falsifikat, jer nekoliko nespretnih fraza dvorskog podkancelara, stolno-biogradskog prezbitera Smaragda, ne samo da ne obara vjerodostojnost ove listine, nego me u uvjerenju o njenoj vjerodostojnosti još jače utvrđuje.

Od mnogobrojnih frankopanskih listina bit će da se u koju uvukla, prigodom prepisivanja i podnošenja novom vladaru

na potvrdu, koja nespretnost; jer znamo, da ni kralju Beli ne donesoše kod Trogira 1242. na potvrdu originale darovnica njegova oca Andrije II. i djeda Bele III., nego ovjerovljene priepise, od straha, da se originali u kojem slučajnom sukobu s Tatarima ne izgube. Ali radi takvih sitnica zaključivati, da su sve te listine falsifikati, značilo bi koliko i poricati, da su ikada vladari od Arpadove dinastije dali Frankopanima investituru posjeda županija Vinodolske, Modruške i t. d. Značilo bi uopće poricati historiju Frankopana, jednog od rodova za hrvatski narod najzaslužnijih i najhrabrijih. Značilo bi uopće zabacivati sve izvore onih vremena, koji nam potvrđuju, da su baš Frankopani dali kralju Beli IV. u novcu i u vojsci najizdašniju pomoć.

Na dugo bi me zavelo, da se upuštam u kritiku dosta površnih Smičiklasovih opazaka k spomenutim listinama njegova kodeksa. Ja sam zabacio, što mi je bilo sumnjivo, kao n. pr. Skalićevu listinu i ono, što je u listinama braći Kresu, Kupiši i Raku drastički komično, iako vrlo dobro odgovara duhu vremena i karakteru kralja Bele i njegova kancelara Farkaša. Ali baš zato, što je u svim tim listinama stil i tužni latinski jezik od prilike isti kao i u onima, koje još nitko nije stavio u sumnju; baš zato ne mogu potpuno zabaciti listine Kresa, Kupiše i Raka. Nigdje se u njima ne kaže, da su sudjelovali u bitci kod Grobnika, nego negdje u primorju. To je sve, bez sumnje, vrlo slabo izraženo. To možda ni sam Bela, koji nije bio nikakav lumen, nije znao svojim pisarima protumačiti, što najbolje dokazuje činjenica, da se ne sjeća ni imena otoka, na kojemu se bitka dogodila i uz koju primorsku obalu. Ja sam baš zato i naveo onu bombastičnu stavku iz listine izdane sriemskoj braći g. 1264., da se vidi, kako su pisali ondašnji kancelari, a i oni, koji listine prepisivahu, i opazio, kada se to oduzme, da listina izgleda posve autentična, i da se s toga ne smije na laku ruku zabacivati tako važan historijski dokumenat.

Rade Lopašić, vrlo ozbiljan premetač starih dokumenata naše poviesti, u svom djelu *»Bihać i Bihaćka Krajina«* u poglavlju *»Gradovi Podzvizd i Vranograč«*, na str. 252. veli, da se povelja, kojom kralj Bela imenuje Kresa, Kupišu i Raka za kraljeve dvornike i plemiće, te ih nadaruje prostranim zem-

ljama oko Topuskoga, na prostoru Podzvizda i Vranograča, nalazi u općini Draganić kraj Karlovca, gdje se njihovi potomci skloniše pred turskom najezdom. Ne vjerujemo, da je Lopašić ovo uvrstio lakoumno u svoje djelo, a ja sam uviek skloniji vjerovati onima, koji grade na dobrom temelju, nego onima, koji bez dobra razloga razaraju. Vrlo se lako razara, a gradi se vrlo teško.

Smičiklas i Klaić, iako su vrlo slabo proučili pitanje Mongola u Hrvatskoj; iako vrlo lakoumno vjeruju u bajku, da su Mongoli otišli, jer im je stigao glas o smrti Ogotaja; iako su tako nemarno proučili izvore te pišu, *da je Batu-kan vodio njihove vojske u Dalmaciju i dao u svoje ime hrvatskim jezikom doviknuti braniteljima, da ne brane kralja tuđe krvi, nego da ga predadu u njegove ruke, dok Batu-kan nije nikada ni vidio Dalmacije:* ipak priznaju, da su se Hrvati tom prigodom junački borili, i ne poništavaju bitku na moru i na kopnu, gdje da su se uz ostale hrabro borili Kres, Kupiša i Rak, te je stavljaju negdje u Podgorje, ne označujući pobliže mjesto sukoba. To je vrlo lako i sigurno, da ne će pogriešiti, jer se Podgorjem smatra sve od Zrmanje do sjeverno od Jablanca, ili čak do senjske županije. Trebalo je reći, na kojemu su se dielu toga Podgorja sukobile vojske. Za to se hoće dubljeg proučavanja izvora, a i nešto strateške intuicije.

Smičiklas spominje i bitku na Grobniku, dok je Klaić prešućuje, po svoj prilici pod utjecajem Šišića. I jedan i drugi pišu, kao da se Hrvati bore *s Batu-kanom*, a *Kajdana*, njegova rođaka, koji je doista vodio vojsku, ni ne spominju! Klaić opisuje pomorsko-primorsku bitku pred otokom Rabom, gdje da se Bela s obitelju i dragocjenostima bio sklonio, i to kao da ju je svojim očima vidio, dok on, sudeći po tome, nije ni zavirio u izvore, te se čini, ako i ne prepisuje, da drugim riečima ponavlja Smičiklasov opis, i da se ni jedan ni drugi nisu udostojili niti pročitati vrlo marljivo pisano Kukuljevićevo djelo, pa ni historiju Tome Arciđakona. A ipak Kukuljevićevo djelo zaslužuje, da ga pročita svaki dobar Hrvat. On je oštroumniji i objektivniji historik od Račkoga, iako nema njegovu veliku erudiciju, da o drugim historicima ne govorimo. Šteta je, što je don Šime Ljubić napustio historiju za numizmatiku. Njegova rasprava o Sermu i o Sriemu majstorsko je djelo.

Prosuđujući ovo pitanje ne valja zaboraviti jednu od glavnih stvari, a to je, da je namjera Džingiskana bila osvojiti čitav sviet, jer mu je nekakva proročica, nakon mnogih njegovih uspjeha, bila prorekla, da će čitav sviet osvojiti. Zato je naredba njegova glasila, *da valja osvojiti Rim, caput mundi,* i ta je naredba prešla na njegova sina i nasljednika Ogotaja, a dana je i njegovu najvećem strategu Subutaju.

Subutaj, pošto je osvojio sve, što je spomenuto, i kad je sva Ugarska ležala pred njegovim nogama, razdielio je vojsku na četiri diela, ili kako neki hoće (car Fridrih II.) na tri; i, kao što je već rečeno, jednu je pod *Kajdanom* poslao za kraljem u Dalmaciju s naredbom, da potuče Hrvate, a kralja ulovi, pa da se pridruži vojskama, s kojima će prodrieti u liepu i plodnu Italiju. *Batu*-ova zadaća bila je dovršiti osvojenje i opustošenje Ugarske preko Dunava, što je on radikalno učinio, pa krenuti na zapad, da se spoji s Kajdanovom vojskom. Treća vojska pod *Bedajem* imala je osvojiti Češku, ali hrabri otpor kralja Vaclava osujetio je taj pothvat, kako piše njemački car Fridrih II. engleskom kralju: »Drugi dio Tatara ušao je u Češku, ali napadnut ustuknu, jer mu je kralj one države sa svojim knezovima junački došao u susret«. (Erben, Regesta Bohemiae et Moraviae, I. p. 495). Bavarski vojvoda i knez izbornik Oton u pismu augsburškom biskupu Schibotu piše: »Češki kralj (Vaclav) sa svim svojim barunima i pučanima uzevši na se križarski križ, pozvavši nas i sve svoje prijatelje u pomoć, sabravši najveće mnoštvo ljudi, što je mogao, krenu neprijatelju u susret. Da je slučajno, očuvaj Bog! bio pobieđen, bili bismo morali strepiti ne bez razloga, da čitava Njemačka bude uništena«. (Hormays, Goldene Chronik von Hochenscheangen II. 71. i Erben, Regesta Bohemiae I. p. 470).

Jasno je, da provala Bedajeva u Češku nije uspjela, i da mu je Subutaj potom dao naredbu, da se spusti s vojskom na jug, da se spoji s Kajdanovom i s Batuovom vojskom, da pod njegovim zapovjedništvom krenu na Italiju. Pozitivne viesti, što ja znam, nema, da je sam Bedaj krenuo s vojskom na jug; ali nakon neuspjeha u Češkoj nije mu ostalo drugo; osim ako je Subutaj povjerio tu zadaću kojem drugom carskom principu. Svakako se mora uzeti, da je glavni dio Bedajeve vojske krenuo na jug, a teško je vjerovati, da bi Subutaj zbog jednog

neuspjeha oduzeo zapovjedništvo jednom prokušanom carskom vojvodi, koji je odnio toliko pobjeda, od kojih su neke ovdje spomenute. Pozitivno znamo, da je jedan *imperator* poginuo na Grobniku, ali se ne može reći, da je to bio baš Bedaj, jer nije spomenut. Svakako je najvjerojatnije, da je to bio on, jer o njegovu povratku na istok nisam našao nikakvih viesti.

Subutaju se žurilo, jer je bio već u godinama. Mnogo je godina potrošio u osvajanju Azije, a pet šest godina dok je osvojio Rusiju, Poljsku, Moravsku, Šleziju, Prusiju, Ugarsku; a bojao se, da bi dugo trajalo i osvajanje Njemačke, iako je bila neslložna i slabo vladana pod kraljem dječakom Konradom. Češka se pokazala tvrd orah, a prodiranje u Njemačku s neosvojenom Češkom iza leđa bilo bi opasno.

Nakon poraza njegovih najboljih vojska u Hrvatskoj, Subutaju se žurilo na povratak, ne zbog Ogotajeve smrti, nego jer nije više imao nade, da osvoji Europu, te je htio prije smrti dovršiti glavno djelo života, osvojenje južnog diela Kine, koji nije bio pokoren. Ali se nije mogao vratiti u Karakorum bez umanjenja slave, ako ne dovede zarobljena papu i njegove kardinale. Osvojenje Italije, koja je bila u vječnom građanskom ratu između malih, ali moćnih republika i pape s jedne, a cara Fridriha II. s druge strane, činilo mu se mnogo lakša stvar nego osvojenje Češke i Njemačke. Zato Subutaj, prije nego se upusti u glavnu bitku s kraljem Vaclavom, koja je mogla zlo ispasti, odluči se na lakši i sigurniji pothvat, te dade naredbu spomenutim vojskama, da se nađu na granici Italije. Je li Bedaja s jednim dielom vojske ostavio, da brani osvojene krajeve Moravske, Austrije, Štajerske i Koruške, ili je za taj posao odredio kojeg drugog generala, o tome se u nestašici izvora može samo nagađati. Ja sam sklon vjerovati, da je Bedaj sam glavom krenuo s glavnom vojskom na jug, a na sjeveru ostavio kojeg podređenog generala, da drži zapt u osvojenim krajevima. Obje vojske, i Bedajeva i Batuova, trebale su dakle krenuti prema Italiji, očekujući samo da se Kajdan spoji s njima potukavši hrvatske vojske, da im ne bi udarile u leđa i presjekle eventualni uzmak, i ulovivši Belu živa, o čemu nitko nije sumnjao, poznavajući njegovu plahost, koja će ga nagnati, da se preda u ropstvo, radije nego da junački pogine.

U očekivanju viesti o zarobljenju kralja i uništenju hrvatske vojske, neke tatarske čete opljačkaše jedan dio Austrije, pa se preko Štajerske i Kranjske spustiše na granice Istre i Furlanije. Jedan odjel prodre sve *do Vidma (Udine)*. Sva Italija uzdrhta od užasa. Već na prvi glas o približavanju Tatara Furlani stadoše obnavljati stare propale utvrde, dupsti jame, dizati opkope uzduž furlanske, ili frijulske, granice (Forum-Julii=Furlanija). (Conte Francesco di Manzano. Annali del Friuli, Udine, 1858, Vol. II. p. 342. A. 1242). Oglajski patrijarh Berchtold pođe osobno do cara Fridriha II., unatoč tome što je ovaj bio izopćen iz crkve i u ratu s papom, da ga zamoli za što bržu pomoć. Uzalud!

Ali se Kajdan nije vraćao! Prije negoli su mogli stići teklići Kajdanovi, da jave Subutaju poraz i bieg njegove vojske, stadoše se pokazivati hrvatske čete na planinama oko Kvarnera, na Učkoj, na Snježniku i drugdje. Do malo stigoše viesti o njihovu velikom broju. Dok se je ova vojska kretala u blizini italske granice, oprezan vojskovođa nije mogao u Italiju. Subutaj se morao odlučiti da s njom obračuna.

Koju je vojsku za to odredio, Bedajevu ili Batuovu, ili obje, o tome je teško nagađati, jer viesti, koje su stigle do nas, nemaju potankosti. Stoga treba prepustiti, da govore vrela, koja nam ostadoše.

Ivan Tomašić, bosanski Franjevac, u svojem *»Chronicon breve ab anno 1200. usque ad A. 1560.«*, tvrdi, da se sukob Hrvata s Tatarima dogodio pod gradom *Jelenom*, koji je kasnije nazvan *»Grobnik«*. Hrvate da su vodili *Fridrih* i *Bartol Frankopani*, da su Hrvati pobiedili Tatare, kojih da je palo u bitci 55.000, ali da je palo i 40.000 Hrvata. Za to da je kralj Bela nagradio Fridriha Frankopana Senjem i Modrušom, a Bartol da je pao u bitci, što nije točno.

Ova viest je zapisana tri vieka nakon poraza Tatara. Otkuda ju je crpio pobožni bosanski Franjevac, to ne znamo, ali znamo, da se u narodu i prije i onda, pa sve do danas, govorilo o strašnom narodu *pasoglavaca*, koji je u te strane bio prodro, i da su ga Hrvati hametom potukli. A nije čudo, da je narod neobične obraze Tatara s plosnatim nosom, a očima razdaleko kao u buldoga, uzeo za srodnike te pasje pasmine, vrlo okrutne i nasrtljive.

Kukuljević je pomnjivo istražio sve izvore i okolicu, te veli, da doduše grada Jelena na Grobniku nije našao, ali da nedaleko od Grobnika leži i sada mjesto *Jelenje*, pa nije čudo, što ga je bosanski Franjevac, koji možda tuda nije ni prošao, nazvao gradom. Nadalje veli Kukuljević, da »u okolici Grobnika, iznad sela Podćunića, na jednom obronku pod njekakvim vrtom, zvanim »*Za straže*«, ima i sada malo obdjelano polje, koje narod zove *Grobištem*, a njeki učeni ljudi zovu ga *tatarskim grobištem*. Tu se i sada vidi debeo razvaljen zid, a izpod njega našli su prije njekoliko godinah svakojaka oružja, gvožđa, remenja i t. d...«

»Kod samoga grada Grobnika nalazi se i drugo mjesto, koje narod zove »*grobište*«, gdje su izkopali mjedenih pucetah, na sliku kineskih kapicah, zatim strieljah, i t. d., a kod razvalinah crkve sv. Jerolima u samom mjestu Grobniku, izkopan je dugačak nož. (Njeke od ovih zakopanih stvarih nalaze se u zagrebačkom narodnom muzeju). Neima dakle sumnje, da je tu bio grob njekakovih vojnikah iz srednjega vieka«.

»Kod sela Dražicah, izpod Grobnika grada, vide se još i sada tragovi nasipah i starih šančevah. Ovo daje opet povod misli, da je tu svakako njeka vojska ležala, i da je na blizu bilo bitkah. I doista, komu je poznata okolica primorska oko Rieke, Trsata i Vinodola, mora priznati, da onuda nema toli prostrana i prilična mjesta za čete, osobito konjaničke, kao što je uprav široko i dugačko grobničko polje«. (I. Kuk. Sakc. »Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari«, str. 48.).

Vrlo je važno i ovo, što piše Kukuljević: »Meni do sada nije pošlo za rukom, da bih sam bio, ma u kojem starom rukopisu ili listini prije 13. stoljetja ime Grobnika zabilježeno našao. Nu jur godine 1260., dakle osamnaest godinah poslie bitke tatarske, spominje se kao međa vinodolske županije »Grobničko« brdo, iz kojega izvire Rečina (ex monte nostro *Grobnicensi* et confinio scaturit), i to u listini dosta sumnjivoj (Kukuljević ne kaže zašto) kralja Bele IV., kojom darova knezovom krčkim Frideriku i Bartolu Frankopanu županiju vinodolsku« (op. cit. str. 47).

Ovdje Kukuljević navodi Kerchelich-a »De Regnis Dalm. Croat. et Slav. Notitiae Praeliminares«, str. 196. Županiju vinodolsku darova jur Andrija II. 1223. Gvidu, ili Vidu, knezu krčkomu.

Nema nikakva protuslovlja između toga, što je Andrija II. već prije darovao knezovima krčkim županiju vinodolsku, i darovnice od g. 1260., sve da je datum pogriešen i da bi imalo stajati 1259. Glavno je, da se već tih godina spominje ime Grobnik. Poznato je, da su svi velikaši nastojali od novih vladara dati potvrditi darovnice njihovih predja; a ova listina je zato izvanredno važna, jer kaže, da je *granica županije vinodolske bila na Grobničkom brdu;* a to je vlasništvo i neotuđivi feud knezova krčkih, potonjih Frankopana. Ovima nije moglo biti ravnodušno, da Tatari stupe na njihov teritorij, da ga popale, opljačkaju i opustoše. Ne može biti nikakve sumnje, da su straže i izvidnice donosile Frankopanima viesti o tatarskim vojskama, koje su pustošile zapadnu Ugarsku, Austriju, Štajersku, Kranjsku i Goricu. Oni su se mogli naći između dvie tatarske vatre, s juga i sa sjevera, pa je trebalo raditi brzo i odlučno. Netom je minula opasnost s južne strane, oni su se trebali svim silama okrenuti na sjever, s jakim odjelima hrvatskih vojska, koje su vodili ostali hrvatski velikaši, prepustivši u glavnom Šubićima, da gone razbijena Kajdana do izvan granica Hrvatske.

Valvasor veli, da su se »*najhrabrije u bitci na Grobniku ponieli Senjani*«, podanici knezova krčkih. Oni su znali, da su im kuće i crkve planule od tatarske vatre, pa su bili žedni osvete. (Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain, Buch XII., p. 119.). Otkuda ima ovu velevažnu viest Valvasor, to ne znam, ali je i ona u svakom slučaju velik dokaz pobjede Hrvata na Grobniku.

Anton Vramec, kanonik zagrebački, u svojoj kronici, tiskanoj u Ljubljani g. 1584., ne spominjući mjesta, gdje se bitka dogodila, piše: »1235. Ovoga kralja (Bele IV.) vremena i ladanja, ves vogerski orsag i zemla od Tatarov ognjem požgana i poroblena be. — Kralj Bela vunka iz orsaga i zemle be zegnan, zatiran i zapojen v otoke morske od Tatarov. Ali pomoćju vitezov rodianskih i grofov ali *knezov Frankapanov* opet kral v vogersku zemlu i orsag be dopelan, a *Tatari neverni pobijeni i vun zegnani behu*«. (Godina označuje, kada je Bela sjeo na priestolje, a ne godinu bitke na Grobniku).

Najveću važnost valja dati riečima *Šimuna Benje Zadranina (Kožičića)*, modruškog biskupa, koji je u govoru, što ga

je održao na crkvenom Lateranskom saboru u mjesecu studenom *1516.* (*»De Croatiae Desolatione oratio habita«*), da pokrene kršćanstvo u pomoć Hrvatima proti Turcima, veli: »Fridrih i Bartol Frankopani, ugarskog kralja Belu, u kampalnoj bitci od Tatara poražena i po tom protjerana iz kraljevstva, na biegu u primorska skrovišta, u doba, kada su još imali otok Krk, preljubezno primiše te mu darovaše dvadeset i četiri hiljade maraka kovanoga zlata i srebra; pomoću kojih novaca sabravši svoje, a *osobito pomoću vojska Frankopana,* kralj Bela utoli bies Tatara, i *pogubivši njihova cara* i mnoge tisuće vojnika u boju, malo vremena nakon toga dobi natrag svoju državu«. Biskup Šimun bio je vrlo ozbiljan čovjek, zaštitnik i izdavač crkvenih glagolskih knjiga, u svemu uzoran pastir i dika hrvatskoga svećenstva. Mogao je po volji prevrtati stare frankopanske povelje na tvrdom gradu Modrušu, ili na Trsatu, gdje je često boravio, i biti vrlo dobro upućen u poviest njihove obitelji, a učenjak, kojemu nije bilo lako dati rog za svieću. Njegov govor se u ostalom potpuno slaže s viešću, koju nam je ostavio o Tatarima njihov suvremenik, nekadašnji kanonik varadinski Rogerij, koja glasi: »Rex Bela *per dominos de Frangipanibus multis agminibus adiutus«* (»Kralj Bela pomognut od gospode Frankopana mnogim vojskama«). (Priopćeno od Račkoga u »Historia Salonitana« Tome Arciđakona, kojoj je dodao i izvanredno zanimljiv izvještaj nadbiskupa Rogerija, iz kojega se među ostalim stvarima vidi, da su se već onda knezovi krčki nazivali Frankopani, ma da to neki naši historici poriču; i da su još onda bili u posjedu otoka Krka).

Izvješće nadbiskupa Rogerija jedno je od najvažnijih i najvjerodostojnijih vrela za poviest Tatara u Ugarskoj i Hrvatskoj. On veli, da su Templari, a osobito Frankopani *mnogim vojskama* pomogli kralju Beli u pobjedi nad Mongolima. *Nadbiskup Rogerij je suvremenik događaja, koje opisuje,* a Benja-Kožičić govorio je 271 godinu nakon ovih događaja. Ni splitski nadbiskup Rogerij, ni modruški biskup Benja-Kožičić ne spominju Grobnik; ali kako ne spominju ni Šubiće, ni Butka, ni ostale vojvode, koji potukoše Mongole između Senja i Vinodola, niti govore o istodobnoj pomorskoj bitci, u kojoj su glavnu ulogu igrali **Frankopani** s velikim vojskama, te opisuju još strašniji poraz od onoga, što ga viđesmo između Senja i Novog, taj ne može biti nego onaj na Grobniku, koji se tako duboko urezao u narodno pamćenje.

Od neprocjenjive su vriednosti rieči biskupa Benje-Kožičića na Lateranskom koncilu, koje glase: *»eorumque imperatore et multis millibus cum acie caesis«* (pogubivši njihova cara (vrhovnog zapovjednika) i mnogo hiljada vojske). To znači, da je u bitci pao sam vrhovni vojvoda, a najvjerojatnije je, da je taj bio *Bedaj.* Teško bi mogao biti koji drugi od carskih prinčeva, jer je *Bajdar* poginuo boreći se pod njim s Česima, Vul je pao u primorskoj bitci, *a Subutaj, Batu, Kajdan, Kajdu, Šiban, Budžek, Buri* i t. d. sretno su izmakli i pobjegli na istok. Slavni biskup Benja-Kožičić nije bio laskavac ni ulizica, nego svet čovjek, i što govori, to moramo poštovati kao istinu, jer crpi iz pouzdanih izvora, koje oštroumno prosuđuje. Stavljati u sumnju čestitost i umnost ovoga velikog čovjeka mogu samo vrlo lakoumni ljudi, sposobni, da zataje najslavnija djela praotaca, da se ulaskaju mogućnicima, kojima ta djela bodu oči.

Pavao Vitezović-Ritter u »Kronici, aliti spomenu svega svieta vikov« piše: »G. 1235. Bela, sin Andrašev, 20. kralj ugrske posta. U vreme ovoga kralja ves ugrski orsag od Tatarov požgan i porobljen be, da i sam kralj pobeže med otoke morske, ali pomoćju vitezov rodjanskih i knezov Frankopanov od Veje (Krka) opet v ugrsku zemlju dopeljan bè. Tatari pobijeni i pretirani... 1241. Senjani veliku vernost službu i jakost svoju skazahu proti Beli kralju, ki udriše na Tatare u *Grobničkom polju i pobiše okolo pedeset i šest tisuć,* i od one dobe Grobničko polje ni današnji dan ničim ne rodi«. Ovu viest o junaštvu Senjana uzeo je Vitezović iz *Valvasora,* kod kojega je bio dvie godine u gradu Vagenspergu, gdje je radio kao grafičar, a uz to učio i baštinio ljubav za historiju. Vitezović je bio vrlo mlad, kad je bio kod Valvasora, pa se ne može uzeti, da je senjskim kampanilizmom utjecao na tog učenjaka; uostalom, Valvasor je pisao prije njegova dolaska u Vagensperg, te je iz drugog nepoznatog izvora crpao ovu viest o junaštvu Senjana. Stoga ova viest ima ogromnu važnost.

Vitezović u eposu *»Plorantis Croatiae saecula duo, carmine conscripta«* ponavlja istu viest. Bit će da ga je senjski kampanilizam predaleko zanio, kada Senjanima daje svu zaslugu **za pobjedu** na Grobniku. Šaka Senjana, da je čudesa činila, nije mogla sama uništiti svu Bedajevu vojsku.

I Kačić u *»Korabljici«* spominje bitku na Grobniku. A i on je učio stare knjige.

Vriedno je spomenuti još jednoga pisca, kojega je čudna marljivost Kukuljevića u istraživanju i otkrivanju spomenika za osvietljenje hrvatske historije pronašla, a to je *Pasconi C.*, pisac, koji u svom djelu *»Historicus Progressus Mariani Triumphi et Frangepanae Prosapiae.* Venetiis 1744.« piše, da su *Frankopani sabravši vojsku od 30.000 biranih ratnika na Grobničkom Polju* potukli Tatare, a Belu IV., ugarskog kralja, povratili u njegovu priestolnicu, *poubijavši skoro sve Tatare u pobjedničkom boju«.*

Čudno bi bilo, da je narodna predaja iz ničega ovu pobjedu izmislila i čuvala je kroz tolike vjekove u hrvatskom primorju, okitivši je i mitom *psoglavaca,* koji su zacielo pobjedni ratnici donieli u svoj zavičaj ne znajući, kako drugačije da izraze strašan dojam, koji je na Arijce morao izvesti izraz tih do tada neviđenih lica, grozne i čudne pojave. Pita se, zašto nigdje drugdje nema takve tradicije, n. pr. u Krbavi, kroz koju su Tatari prošli, ili u okolici Splita, gdje su se mjesec dana zadržali i širili strah i trepet naokolo? Jer ni u Krbavi, ni u okolici Splita nije bilo velike bitke s Tatarima, iako su, osobito pri opsiedanju Klisa, krvavo prošli. Dokazano je nebrojenim primjerima, da se ovakve narodne predaje uviek temelje na stvarnoj podlozi, koju kasnije narodna mašta iskiti u pjesmama i pričama.

Osim toga, otkuda bi jedan bosanski Franjevac, ozbiljan čovjek, izmislio bitku na Grobniku, ako je nije našao zabilježenu u kojem vjerodostojnom dokumentu? Može se dopustiti, da je Pavla Vitezovića, podrietlom Niemca, a zavičajem Senjanina, zaveo senjski kampanilizam na pretjerano veličanje senjskoga junaštva; ali zašto bi bosanskoga fratra pusto Grobničko polje zavelo na izmišljotine?

Pogrješke u datumima i neslaganja u broju poginulih na Grobniku nisu po mom sudu nikakav dokaz, da su bilo fra *Tomašić,* bilo biskup *Benja* (Posedarski, Kožičić), bilo *Krčelić,* bilo *Vitezović-Ritter,* bilo *Valvasor* pisali, da laskaju Frankopanima. Da su spomenuti pisci htjeli laskati Frankopanima, bili bi zatražili od ovih, da im stave na raspolaganje obiteljske dokumente, po kojima bi bili mogli doznati točne datume događaja i brojke vojska, kao i poginulih na bojištima. Pogrješke u datumima i brojkama mogu se naći i kod najsavjesnijih historika. Da je fratar *Tomašić* imao pred očima frankopanske listine, on ne bi bio napisao, da je knez Bartol poginuo na Grobniku. On je dakle svoju viest morao crpsti iz nekog izvora, koji nama nije poznat, a možda je i zauviek izgubljen. Ali zato nitko nema prava stavljati u sumnju njegovu čestitost. Nažalost neki naši historici čine nepravdu značaju naših starih pisaca, koji nisu pisali ni na čiju zapovied, niti su bili ičiji plaćenici. Mi ne smijemo više trpjeti ovakvih okuživanja naše historije, najsvetijega, što nam ostaje, i jedinog sigurnog temelja naše budućnosti, na koji zato tako biedno i podlo jurišaju naši neprijatelji. Uostalom, kad su pisali Valvasor, Vitezović i Pasconi, onda nije nitko mogao osjećati potrebu da laska Frankopanima, koji su iz Hrvatske već bili iskorienjeni.

Uzmimo, da je isprava, spomenuta od Krčelića, kojom kralj Bela potvrđuje Frankopanima vinodolsku županiju, falsifikat, jer se čini, da je datum pogriešen, zar bi zato postale falsifikatima i darovnice Belina oca Andrije i djeda Bele III.? Zar su Frankopani samim falsifikatima mogli prisvojiti tri županije, a da ih nitko za to ne pozove na račun? Zar su svi kasniji vladari, koji su te falsificirane darovnice potvrđivali, bili same budale? Omaška u datumu jedne listine pri novoj potvrdi, ili koja omaška prepisivača, ne samo da ne može oboriti ispravnost dokumenta, iz kojega je izveden priepis, nego ni samog pogrješnog priepisa. U toj Krčelićevoj listini spominje se prvi put ime Grobnik. Prije toga divotna Kukuljevićeva marljivost nije mogla nigdje to ime naći, ni u knjigama, ni u starim listinama. Otkuda najednom to čudnovato ime, ako se malo prije toga na krajnjem sjeveru vinodolske županije nije dogodila neka velika katastrofa, koja je jedno veliko polje pretvorila u groblje? Kukuljević veli, da nigdje nije našao grada *Jelena,* ali da je našao u blizini mjesto *Jelenje,* po čemu se vidi, da je to ime bilo uobičajeno u onim krajevima. Uostalom fratar Tomašić kaže, »da se boj bio na polju ispod grada Jelena, koji narod nazivlje Grobnik« — »vulgo Grobnich«. Ako je i grad Jelen promienio ime u Grobnik, jer ga je od tada tako narod nazivao, onda je jasno, da Ku-

kuljević grada Jelena nije mogao više naći, nego grad *Grobnik*. Ne bi to bilo prvo mjesto, koje je zbog velikog događaja promienilo ime, a staromu imenu se zauvijek trag zameo.

Ne može se dakle preko tolikih pisanih i stvarnih dokaza i preko uporne narodne predaje na laku ruku prieći. Grobnik ima za poviest čitavog čovječanstva, ne samo za Hrvate, ogromnu važnost. Neprocjenjiva je šteta, koja se hrvatskom narodu ovakvim lakoumnostima nanosi.

Katastrofa Kajdanove vojske, i njegov nedolazak na ročište u određeno vrieme, već je morao Subutaja teško zabrinuti. Ali još su ostale tri silne vojske, s kojima se mogao lako upustiti u osvajanje nesložne Italije, iscrpljene dugim ratovima; a to su vojska *Batu-kana,* koja je već trebala dolaziti iz poharane jugozapadne Ugarske, i vojska *Bedaja,* koja je, još prije odbijena od Čeha, imala krenuti na jug, te već biti nedaleko italske granice; i u pričuvi vojska carskih prinčeva, Gujuka i Buria, kojoj je zadaća bila da drži u pokornosti osvojene krajeve.

Čini se, da spori *Batu* nije došao na vrieme na mjesto, gdje su se tri vojske imale sastati za zajedničku provalu u Italiju. *Bedaj* je došao. Poznata je činjenica, da su velike tatarske vojske slale pred sobom velike predstraže i manje izvidnice, kojima je bila dužnost vratiti se, čim bi se srele s jačim neprijateljskim odjelima. One male čete, koje su se pokazivale u Italiji, od kojih je jedna doprla do Vidma, nisu mogle biti nego prethodnice bilo Bedajeve, bilo Batu-kanove vojske; prije Bedajeve, nego Batu-kanove. Bedajeva je vojska trebala čekati ostale, ili na samom Grobniku, ili blizu njega. Prije negoli je Bedaj mogao saznati za sudbinu Kajdanove vojske, jer Kajdanovi glasnici nisu nikako mogli proći kroz klanac uvale Teple, bit će da su hitre frankopanske i ostale hrvatske vojske, uznesene pobjedom nad Kajdanom, i čuvši, da se druga tatarska vojska nalazi u blizini, pače na samoj granici vinodolske županije, pohitjele ovoj u susret, da joj pripreme doček kao i Kajdanovoj, ili da je, u najgorem slučaju, odbiju od hrvatskoga teritorija. Tu je knez **Butko,** do sada *Cunctator,* sliedio Cezarovu brzinu i našao se složno s Frankopanima na Grobniku.

Posve su u zabludi oni historici, koji misle, da je bitka na Grobniku ona ista, o kojoj govori Bela u svojim ispravama, i koja se bila na obali mora, ili ona, koja se bila na otoku, gdje je kralj bio od Tatara okružen. Grobničko je polje udaljeno od mora dobar sat hoda, a odieljeno visokim planinama. Ne može biti ni govora, da bi se bitka prostirala od Grobnika do Trsata i do mora pod njim. Kralj Bela dakle nije možda ni vidio ove bitke, stoga i ne govori o njoj, jer on govori samo o onim događajima, koji se njegove plašljive osobe izravno tiču, uzveličava one junake, koje je osobno gledao u borbi kako izlažu svoj život, da spase njegov. Frankopanima, svojim drugovima od djetinjstva, priznaje velike zasluge za pobjedu nad Tatarima i za svoj spas.

Sukob se nesumnjivo dogodio na Grobniku, i to sa sjevernom vojskom, vođenom po svoj prilici od samog Bedaja, jer Batu-kan nije došao na vrieme, da mu pomogne. U bitci su trebale sudjelovati ne samo one vojske, koje su porazile i nagnale u bieg vojsku Kajdanovu, nego sve, što se hrvatskih četa sakupilo po Gorskom Kotaru i što je dobježalo s istočnih hrvatskih ravnica, prema nalogu danom od vojskovođe o sakupljanju u zapadnim i južnim gorskim krajevima uz more. *Sve je moralo biti teško ojađeno zbog zavičaja opustošena od tih divljačkih horda; sve ogorčeno i žedno osvete, sve jurnulo, ili u časnu smrt, ili da opet sine žarko sunce mirnog obiteljskog života.* Svakako su srčiku ove vojske sačinjavale brojne frankopanske čete, unapried dobro izvježbane i u ratu prokušane; a najbjesnije od svih senjske, koje su možda vidjele izdaleka dim i plamen spaljenih kuća i crkava i slušale vapaj svoje djece i žena, koje su ih sokolile na junaštvo u bitci kraj mora, jer je posve prirodno, da je neborbeno pučanstvo uteklo na lađe, da se spasi i da izdaleka promatra borbu svojih milih s azijatskim vragovima, kad je život majka i djece ovisio o životu muževa. Izvori hvale junaštvo **Senjana,** čemu se ne čudimo, jer je poznija hrvatska poviest puna njihovih junaštava, a ovdje su se borili pred očima žena, djece i starih roditelja. Na Grobniku ih je pak raspaljivala srdžba na uspomenu planulih kuća i crkava.

Izvori spominju u bitci na Grobniku i Templare, koji su po pripoviedanju Tome Arciđakona svi izginuli kod Šaja. Bit će da

ih je ostalo po samostanima i nadošlo iz drugih krajeva, jer je njihovo zvanje bilo obrana kršćanstva od inovjeraca. Po navedenom mletačkom izvoru bilo ih je i na otoku Krku.

Odlučna bitka bila je ona između Novog i Senja. Da nije bilo one, ova na Grobniku ne bi bila moguća. Ona je strateški bila bolje pripremljena i po posljedicama znamenitija, iako je jedan dio mongolske vojske iz klopke sretno umakao, udarivši brzim konjima natrag, da se spasi tko može.

Bitka na Grobniku je morala biti mnogo krvavija, jer je ostavila neizbrisiv dojam u narodu.

Da Batu-kan nije mnogo izdangubio oko osvajanja Stolnog Biograda i tvrđave Martinsberg u zapadnoj Ugarskoj i da je na vrieme došao na ročište, određeno od Subutaja, za navalu na Italiju kroz vrata Krasa, bio bi možda spasio Bedaja i njegovu vojsku na Grobniku. Vojsku Kajdanovu nije se dalo spasiti od poraza. Samo zajednička istodobna navala vojski ovih triju vojskovođa pod vrhovnim vodstvom Subutaja mogla je imati uspjeha u navali na Italiju i Rim.

Netom je Subutaju došla viest o uništenju Bedaja i njegove vojske i o strašnom porazu i naglom biegu Kajdana prema Bosni, Srbiji i Bugarskoj, njemu nije ostalo drugo, nego dati sveopću naredbu za povlačenje, a Batu-kanu uz to, da pokuša svojom vojskom i ostatcima Kajdanove navaliti na balkanske države sa glavnom svrhom osvojenja Carigrada, kako je već bilo predviđeno u njegovu planu nakon osvojenja zapadnih europskih država, koje mu nije pošlo za rukom.

Vidjesmo, da su se *Batu-kan* i *Kajdan* našli na ročištu u Bugarskoj, gdje su prebrajali svoje vojske i plien. Tu su viećali, što da se radi, te zaključili povratak, jer se pokazalo, da više nisu dovoljno jaki ni da sruše slabo latinsko carstvo u Carigradu, da osvoje tu novu rimsku priestolnicu, a kamoli da osvoje Rim! Značajno je, da o Bedaju i o njegovoj vojsci, bar u meni poznatim izvorima, nema više ni spomena. Po tome sudeći, mora da je i sam *car* u bitci pao. Imperator po starom značenju znači vrhovni zapovjednik vojske i pobjednik, a pošto je i Bedaj, kao i ostali glavni vojskovođe u ovom ratu — osim Subutaja — bio od Džingiskanova roda i pobjednik u mnogim bitkama, to ga Benja nazivlje carem mjesto kanom.

Po pripoviedanju spomenutih historika čini se, da na Grobniku nije ostalo živa Mongola. Ipak je malo vjerojatno, da se nije spasio bar koji skup konjanika, da dojavi Subutaju katastrofu. Možemo pomisliti, kakav je to dojam moglo učiniti na nepobjedivog osvajača svieta, koji ima šezdeset i pet kampalnih bitaka i pobjeda za sobom, a sada mora na vrat na nos ostaviti sve prekrasne osvojene zemlje i triumf na Kapitolu, kojim je htio potamniti slavu i samoga Cezara! Tatari su bili pismeni i naobraženi ljudi, iako ne civilizirani, pa je Subutaj jamačno znao procieniti težinu udesa, koji ga je porazom spomenutih vojska zadesio. Na tu viest oba Džingiskanova unuka, *Gujuk*, budući veliki kan, i *Buri* krenuše odmah s vojskom natrag. Ugarska, Poljska, Pomeranija, Prusija, Litva, Šleska, Moravska, Austrija, Štajerska, Koruška, Kranjska i sva sjeverna Rusija odahnuše i otresoše mongolski jaram. Jedino južni dio današnje Ukrajine s Krimom, s krajevima oko ušća Dnjepra, Dona, Volge i Urala te sa Kipčakom, ostade pod tatarskim gospodstvom, gdje *Batu-kan* utemelji tako zvanu *Zlatnu Hordu* (Čador), kao namjesnik vrhovnoga kana, koji će biti onaj Gujuk, što se nemilosrdno izrugivao s njime ponizujući ga na gozbama pred svom mongolskom gospodom.

Svim tim narodima pade mora s grudi, a pade i onim zapadnim narodima, koji su već premirali od straha, da ti nemili gosti ne bi došli i njima u pohode i opustošili sve, kuda prođu, hiljadu puta gore od skakavaca, jer ovi pustoše samo polja, a ne ruše gradove, ne uništavaju spomenike stare civilizacije, ne razbijaju grobove, da ih opljačkaju; ne ubijaju ljude za zabavu, ne plešu oko gomila poklanih i postrieljanih zarobljenika. Strah od Mongola bio je u svoj Europi tolik, da »nije bilo naroda ni kraljevstva, koje se nije bojalo čuvši ime Tatara«. (Chronicon Claustroneoburgense, ad a. 1242). (Op. 20).

Osobito je Italija morala odahnuti, možda radosnije nego onda, kada se je Hanibal ukrcao za Afriku, da brani Kartagu. Jer što je Hanibal bio prema Subutaju? Što Kartažani i njihove plaćeničke vojske prema Mongolima? Uljudni ljudi, koji su vraćali zarobljenike, samo ako su se oholi Rimljani udostojali da ih otkupe; koji su vraćali Rimljanima pepeo poginulih vojskovođa u zlatnim žarama; koji bez ljute potrebe nisu ništa uništavali; dok su Mongoli uništavali sve, ne samo da opljačkaju, nego za divljačku zabavu.

Hrvati za tu ogromnu, neprocjenjivu uslugu učinjenu svjetskoj civilizaciji, ne doživješe niti da ih koji učenjak civiliziranih naroda bar časno spomene. To je boljelo Kukuljevića, čisto plemenito hrvatsko srce; to mora da boli svakoga Hrvata, kojemu je sveta uspomena praotaca, koji uz najveće, uz nečuvene žrtve, u opasnostima, kakvima ni jedan drugi narod nije odolio, očuvaše ovu svetu krpicu zemlje, koja se zove Hrvatska, a na kojoj nikada ne možemo naći mira od pustih pohlepa, koje su nas stajale beskrajnih patnja i dragocjene krvi, jer je na najljepšem i trgovački najzgodnijem položaju zemaljskog šara. Ali i najopasnijem! Održati se na njemu 1300 godina, na mrtvoj straži pred najstrašnijim najezdama na Europu, izdržati, a ne očajati i ne propasti, najveće je čudo u poviesti čovječanstva.

Ali kolikim smo žrtvama otkupili mi to odahnuće Europe nakon poraza Tatara i njihova povlačenja iz nje? Tomašić veli, da je na Grobniku palo 40.000 Hrvata, i, uvjeren sam, ne pretjerava. To isto tvrdi i Pasconi. Broj je velik, ali nije bilo moguće pobiediti Tatare bez ogromnih žrtava. Najvještiji i najhrabriji ratnici na svietu, kako ih svi izvori opisuju, nisu se samo dali klati kao Mađari probuđeni iz mrtvoga sna kod Šaja, nego su se uviek očajno borili, da pobjeda ostane na njihovoj strani.

Bila se bitka za opstanak, za spas čitave zemlje i naroda, za spas vjere, slavne prošlosti i zlatne nade budućnosti, za grobove praotaca i za hramove božje, za žene i za djecu, za spas europske civilizacije i mudrosti, koju je um ljudski kroz tisuće godina iz svoje nutrinje i iz prirode sakupljao, za umjetnička djela Grka i Latina, što ih seoba naroda nije bila potpuno uništila, za očuvanje filozofa, učenjaka i klasika, koji još nisu bili propali. Za takvu svrhu žrtva nije bila preskupa.

Prije ili poslije osviešćena savjest Europe priznat će hrvatskom narodu žrtve od naših praotaca za njezin spas učinjene. A da i ne prizna nikada, glavno je, da sviest i ponos s tih uzvišenih djela vječno gori u hrvatskim dušama; jer nema jače hrane za opstanak jednog naroda od sviesno poznatih viteških djela praotaca. Ta djela i ponos, koji ona bude, vječna su živa sila u dušama naroda, koja ih jače od ičega pobuđuje, da sliede svietli primjer. I siromahu pučaninu kao i plemiću, bojovniku po zvanju, koji je na hrvatskim bojištima u prvom redu ginuo, čitajući ovakova djela moraju uzdrhati svi živci ponosom, osobito, kada sazna, da su se i pučani u ovom ratu borili rame uz rame s plemićima i već time osjetili se članom hrvatske obitelji. Svaki će steći pravo na ponos, što je njezin član, a istodobno i dužnost, da sliedi primjer pradjedova.

To čitanje historije s vremenom izjednačuje plemiće i neplemiće, jer ih isti ponos veže i izjednačuje kao ravnopravne članove iste narodne obitelji. S plemićima su išli u boj i ostali građani, a u ovako velikim nevoljama i seljaci i radnici. Historija na taj način postaje nivelatorom društvenih razlika i od svih slojeva pučanstva stvara jednu obitelj. Zato su najveći zločinci oni, koji propoviedaju narodu prezir i mržnju vlastite historije, jer su tobože u prošlosti seljaci bili samo robovi gospode. U početku, kada Hrvati zauzeše današnju domovinu, svi su ljudi sposobni za oružje bili ratnici i jednaki. Razlika je nastala kasnije, kada su se Hrvati poveli za zapadnjacima.

Pavao Vitezović-Ritter kaže, da je na Grobniku palo 56.000 Tatara. Mislim, da to nije pretjerano, jer iako je Bedajeva vojska mnogo ljudi izgubila u borbama s Rusima, Poljacima, Niemcima i Česima, ona je bila u početku najbrojnija od svih, kojima je zapoviedao Subutaj, jer je u njoj bio i priestolonasljednik Bajdar, te je nakon bitaka dobivala prinove iz Azije.

Bit će, da su se kod Grobnika Senjani najhrabrije borili, željni da osvete popaljeni zavičaj; ali tu nije moglo pasti 40.000 Senjana, kako piše Vitezović, jer ih u malenu gradu nije moglo biti toliko, niti će biti svi poginuli, kada je pobjeda ostala na našoj strani. Tu su se uz njih borile mnoge hrvatske vojske, nadošle sa svih strana domovine, te su sve spremno darivale svoju krv, da ljepšim i boljim životom zaliju hrvatsku budućnost; a svih skupa bit će da je palo na Grobniku 40.000, kako i ostali izvori svjedoče.

Ako su sami Frankopani vodili 30.000 bojovnika, nisu ni ostala hrvatska vlastela išla u boj bez velike ratničke pratnje.

Može se uzeti za stalno, da od vremena Ljutovida Posavskog i Tomislava nije učinjen veći vojni napor, što u borbama

za pobjedu i izgon Mongola iz Hrvatske i iz Ugarske. Nakon tolikih krvavih okršaja i kampalnih bitaka hrvatska je vojska bila još tolika, da je po svršetku rata poslala predstraže u Ugarsku, da je očiste od tatarskih ostataka, pa otpratila kralja Belu i njegovu porodicu najprije u Trogir i na Klis, a zatim u Zagreb i u križevačku županiju, gdje je kralj kod kneza Hudine morao ostati do konca godine 1242. s porodicom i pratnjom, jer su Ugarska i sam Budim bili opustošeni tako, da kralj nije imao gdje skloniti glavu, dok mu se, kako tako, ne poprave palače u Budimu.

Tu istu vojsku, koja još nije bila ni otpočinula od strašnih bitaka s Tatarima, poveo je kralj Bela u Ugarsku i upotriebio je najprije, da se osveti austrijskom vojvodi Fridrihu za već navedena djela. Drugi je dio vojske ostavio u Dalmaciji, da se osveti Mlečićima. Na Mletke je vodio vojsku herceg i ban Dionizij (Vialka de Türje?) i to tako nespretno, da se dao kod Zadra potući. Čast hrvatskog oružja spasio je *Butko,* koji je potukao Mlečiće kod Nina. Ali je Zadar opet pao u mletačke ruke, te je usliedila krvava mletačka osveta.

Smičiklas misli, da je hrvatskim vojskama proti Austrijancima i Česima, s kojima se također Bela zapleo u rat, zapoviedao ban Stipko Šubić, sin Grgurov, slavni pobjednik Mongola kod Trogira i u odlučnoj bitci između Senja i Vinodola, dok Šišić veli, da je tim vojskama zapoviedao mladi kraljev sin, dječak Stjepan, pod vodstvom hrvatskog hercega Stjepana od plemena Gud-Keled. U početku je ova vojna imala sreće, jer je vojvoda Fridrih pao u bitci kod Wiener Neustadta i time sva njegova država u Beline ruke. Ali je to Belu uplelo u rat sa češkim kraljem Otokarom Přemyslom II., u kojem je imao mnogo manje sreće, jer je vojska bila slabo vođena. Nešto sretniji je bio u bojevima s bosanskim banom Ninoslavom, kojega je pokorio zato, što mu nije dao nikakve pomoći u mongolskom ratu, kao i grad Split.

Ako sračunamo, koliko je Hrvata palo kod Šaja, gdje su, pomagani od Božjaka, izdržali sav bies bezbrojne mongolske vojske, moramo zaključiti, da je u tom boju propala gotovo sva hrvatska vojska, koju je ban Koloman na brzu ruku skupio. Spasila se samo šaka ljudi od banove tjelesne straže, koja se divnom hrabrošću probila kroz pobjedonosne redove Tatara i ranjena bana dovela do Čazme, da umre u svojoj banovini. Od ostale hrvatske gospode spasilo se samo nekoliko velikaša, koji su štitili kraljevu osobu od biesnih Mongola.

Nemoguće je točno sračunati sve žrtve Hrvata od početka provale Mongola do njihova izgona iz hrvatskih krajeva i iz Ugarske, od Šaja do Kotora, zadnje žrtve njihova biesa u našim krajevima; u borbama preko ciele Ugarske i preko ciele Hrvatske, od mjesta do mjesta. Sve što se ne spasi u neprohodne dubrave, u gorske špilje i druga nevidljiva zbježišta u gudurama i vrtačama, ili iza zidova tvrdih gradova, sve Mongoli pod mač okrenuše, dok se iznenađen narod nije sabrao i sredio u vojske, seljak i plemić, svećenici i najviši crkveni dostojanstvenici zajedno s velikašima.

Može se reći, da naše žrtve u ovom ratu nisu bile mnogo manje od onih s nebrojenim franačkim vojskama, koje od g. 795. srtahu jedna za drugom na Panonsku, a kasnije na Dalmatinsku Hrvatsku. Jedino četiristogodišnja neprestana borba s Turcima stajala nas je više žrtava u teritoriju i ljudima.

Što u bitkama, što u razorenim gradovima i popaljenim varošima i selima, što u poklanom zarobljenom nenaoružanom pučanstvu bit će da je poginulo oko pola milijuna duša. Materijalne štete, koje je čitav narod pretrpio, nije moguće ni proračunati; jer su *svi gradovi, osim triju četiriju i onih na primorju, bili razoreni, sva sela popaljena, sva stoka odvedena, sve, što se moglo odnieti, odneseno, a što najviše boli, skoro svi historijski spomenici uništeni.*

Za sve to kulturna Europa ostala nam je do danas dužna i samo golo jeftino priznanje, od puste oholosti, da prikrije svoj nemar i strah, s kojeg nas je prepustila na milost i nemilost tatarskom, mongolskom, kirgiškom i kumanskom divljaštvu.

I ljudi dobre volje, radi nepoznavanja izvora, pomogoše, da se stvori kriv nazor o toku ove strašne najezde i o potresnim događajima, koji kao čudom utolišе tatarsku bujicu na meridijanu srednje Europe. Tu nije bez zamjerke — da jednoga navedemo — ni Strakosch-Grassmann, koji je daleko bolje i kritičnije proučio njemačke i druge izvore, nego naše. Uza svu objektivnost potkralo mu se nekoliko pogrješaka, koje treba ispraviti.

Njegovo prikazivanje kretanja kralja Bele po Dalmaciji vrlo je pobrkano, a djelomično i netočno. Nema pravo, kada veli, da je Belu samo plemstvo branilo, a da se pučanstvo proti njemu diglo i uništilo mu lađe, te pomagalo Tatare (O. c. p. 163). Da je u tome iskra istine, ne bi bilo živa kralja Bele, ni plemstva, ni

pučanstva, niti bi, po svoj prilici, u Europi vladala arijska rasa. Istina je samo to, da Split, koji je bio zaražen bogumilstvom s jedne strane, a s druge protunarodnom politikom arciđakona Tome i načelnika Gargana de Arsignis, nije dočekao kraljicu Mariju s onim poštovanjem, koje je ona očekivala; a malo dana kasnije ni samoga Belu, kojemu Split nije htio staviti na raspolaganje potrebne bojne brodove.

Čini se, da je, počevši od Splita i Poljica, sve makarsko primorje s Humom pristajalo uz bosanskoga bana Ninoslava, bogumila i zakletog neprijatelja Mađara. Posve je netočno, da je itko išta poduzimao u prilog Tatarima, ili na štetu Mađara. Ovi su i u samom Splitu i svuda u našem primorju kršćanskim milosrđem bili dočekani, a tako i na otocima, svagdje, gdje ih je strašna sudbina dognala.

Velika je nepažnja prema izvorima, kada Strakosch Kresa, Kupišu i Raka nazivlje »drei Jünglinge von Pago sammt 38 Genossen« i t. d. (tri mladića s Paga s 38 drugova!). Očito je, da je Strakosch vrlo površno listao Féjérove dokumente. On nema ni približna pojma o strateškom kretanju Mongola i Hrvata uz dalmatinsko primorje; ali mu se ne može prigovoriti neobjektivnost, ili nepažnja prema Hrvatima. On piše: »Na koncu su Tatari bili bačeni natrag tako, da se povukoše preko Krke i još dalje«. (Strakosch-Grassmann, o. c. p. 163). (Op. 21).

Svakako je ovaj Niemac neusporedivo objektivniji od Hrvata Šišića. Nije čudo, da su mu se potkrale još neke pogrješke crpljene iz mutnih izvora kao ona, da je Bela nakon Paga posjetio u Puli svoga rođaka *Otona*, titularnoga vojvodu Dalmacije, kojega nazivlje i vojvodom *Meranije*, ili po našem *Maronije* (Primorja). Nije mi poznato, otkuda je tu viest crpao, ali mi se čini, da Beli nije nikako moglo ostajati vremena za taj posjet, koji bi bio vrlo opasan prije potpunog poraza Mongola. On se nakon prvih neuspjeha Kajdanove vojske požurio da posjeti Zadar, da mu zahvali, što je zbacio mletački jaram. Istom poslije posvemašnjeg Kajdanova poraza između Senja i Vinodola (on nije valjda ni išao na Grobnik), on je žurno krenuo preko Šibenika u Trogir i Klis, gdje su mu boravile dvie bolesne kćeri. Strakosch je neka imena hrvatskih velikaša tako iskrivio, ili našao iskrivljena, da se ne zna, koga misli. Grad Veliki Kalnik, koji je junački održao mongolsku opsadu, nazivlje *Kemluk*. Kao veliku uslugu knezova Bribirskih, koje samo pod tim imenom poznaje, spominje, da su u kritično doba ugušili ustanak proti kralju! Slično kaže za knezove Krčke

(Frankopane), da su kralja obranili od opasnih slavenskih gusara, koji da su siromahe Mađare zarobljivali i pljačkali! Sve to crpe iz neke latinske pjesme objelodanjene u Marczalievu arhivu. Na takve klevete Hrvati su navikli. Tako su Mađari zahvaljivali za spasenje od potpunog uništenja i za gostoljubivost našeg pučanstva prema njihovim bjeguncima. Inače Strakosch priznaje lojalno: »Ja ne ću nagađati o uzrocima tog jugoslavenskog (!) ustanka, jer u izvorima nema ni najmanje napomene o njima«. (Strakosch-Grassmann- o. c. p. 167). (Op. 21).

Moguće je, da je Strakosch čitao nešto o bunama Splićana, Poljičana i Kačića, te o ratovima s Ninoslavom i bogumilima. Toga je bilo prije i poslije provale Mongola. Ali, koliko je meni poznato, ni jedan izvor ne govori, da bi se bilo koji naš kraj pobunio proti Beli, dok su Mongoli bili na našem teritoriju. Samo su se pasivno držali oni krajevi, koji su bili zaraženi bogumilstvom, kao Split, Poljica, makarska (neretljanska) krajina, Hum i Bosna.

Isti Strakosch, zaveden Kallayevom poviesti Srba, veli, da Mongoli u jednom gorovitom dielu Srbije nisu mogli razviti svoje sile, i da su brzo bili potjerani. Strakosch veli, da ne zna, otkuda je Kallay crpao tu viest (o. c. p. 169). To nisam mogao ni ja doznati, ali mislim, da je to Kallay crpao iz svoje duše, da umanji bojnu slavu Hrvata u ovom ratu. Poznate su Kallayeve simpatije za Srbe i mržnja na Hrvate iz vremena njegove uprave u Bosni i Hercegovini. Sve viesti govore, da je srpski kralj *Vladislav* pustio, da Mongoli popale Kotor, a opljačkaju i unište gradove Svač i Drivast, a da nije ni prsta maknuo, nego im dao taoce, među kojima brata Uroša s mnogim velikašima i bogatim darovima, te im time zajamčio miran prolaz. Da je on bilo kakvu zapreku stavio tom prolazu, glava Uroševa bi bila odmah pala.

I glede povlačenja Mongola Strakosch je ostao pod utjecajem onih, koji pišu, da su se povukli od svoje volje, zbog smrti Ogotaja. On doduše priznaje pobjedu Hrvata i bieg poraženih Tatara u travnju 1242. preko Krke; ali veli, da su otišli iz Ugarske, ne od straha pred vojskom cara Fridriha II., koja se nigdje nije pojavila, nego: *»von selber Ungarn verlassen haben«* (o. c. p. 153), t. j. da »svojevoljno napustiše Ugarsku«. On se pozivlje na Ryccardus de s. German (Mon. Germ. Ser. XIX. 382. Z. 25). Očito je, da je Strakosch podlegao Subutajevoj krilatici, da je »prezirao porazivanje Niemaca«. Strakosch

nije dovoljno kritično prosuđivao izvore. Sam priznaje, d a s u T a t a r i iz D a l m a c i j e bili istjerani, ali d a s u s e iz U g a r s k e svejevoljno p o v u k l i, *a ne vidi, da je ta svojevoljnost očita posljedica strahovitih poraza u hrvatskom primorju, i da ih je pognao strah od hrvatskih vojska, koje su spješile s kraljem u Ugarsku, te da je time osvojenje Rima bilo onemogućeno. Da su Mongoli pobiedili u Dalmaciji, zašto bi se iz Ugarske povukli, ako ih nitko iz te bogate zemlje nije tjerao?*

IX

JESU LI SVE LISTINE KRALJA BELE IV. FALSIFIKATI? HARNOST KRALJA BELE

Da obore slavu hrvatskog oružja i ponište žrtve, koje Hrvati doprinieše na oltar slobodi Europe i za spas arijske civilizacije, digoše se kritici mađarski, ali samo u novija vremena, da dokažu, kako su Beline povelje, listine, darovnice, potvrde starih darovnica, koje je izdao, da iskaže svoju zahvalnost hrvatskim junacima, puki falsifikati Hrvata, da se domognu županija, imanja i uz to slave!

To može biti logika za zaslieppljene fanatike i za loše historike, ali ne za triezne ljude.

Beli se može prigovoriti, da je bio plah, kao što ga opisuje splitski nadbiskup *Rogerij: »Erat enim rex Bela pacificus et in proeliis minime fortunatus«.* (Kralj Bela je bio miroljubiv i u bojevima vrlo slabe sreće); ali mu se ne može reći, da je bio nezahvalan, kad se radilo o spasavanju njegove osobe i o uslugama u prvo vrieme, nakon sretno svršena rata, kada je sva Ugarska ležala kao jedna pustolina, a on još trebao Hrvata, da ga hrane i oda zla brane, jer nije imao u Ugarskoj ni krova nad glavom, ni vojske, da ga zaštiti od svake nezgode, a ni ljudi sposobnih da grade, što je razoreno, da obrađuju, što je opustošeno. Drugačije će se ponašati nakon deset, petnaest godina, kada zaciele rane zadane od Tatara, a žita se opet zatalasaju plodnom ugarskom ravnicom. Tako je tada više pazio na stara hrvatska prava i na nove neprocjenjive žrtve i zasluge?

Netom je Kajdan bio pognan preko Krke, kralj nije, po svoj prilici, sliedio vojsku prema Grobniku, nego se odmah povratio prema Trogiru s obitelju i s dragocjenostima, koje je stigao na vrieme spasiti od svadljivca austrijskog vojvode Fridriha. Tu ga nalazimo već 10. svibnja 1242., gdje izdaje

povelju hvarskom županu i knezu *Čeprenju Živiću.* U isto doba *bana Dionizija* imenova vojvodom čitave Slavonije, *Gackog kneza Stjepana* dvorskim sucem, a *Stjepana Babonića,* zagrebačkog biskupa, pomoćnikom bolesnom splitskom nadbiskupu Guncelu, s pravom nasljedstva.

Na Klisu, gdje je došao posjetiti bolesne kćeri Katarinu i Margaritu oko *12. svibnja,* potvrdi Zadranima, koji protjeraše mletačkoga providura *Ivana Michieli* i priznaše se kraljevim podanicima, povlastice, koje im je dao njegov brat, hrvatski ban Koloman.

Splićani, sliedeći primjer Zadrana i videći, da su Hrvati jači, nego što su oni mislili, protjeraše načelnika Gargana i priznaše se podanicima kraljevim. Nato im kralj dade za načelnika Ivana kneza krčkog, vinodolskog i modruškog, za velike usluge iskazane mu u ratu. U Ninu postavi za načelnika, nakon što ga sami Ninjani izabraše, njegova brata Fridriha.

Po izvorima sudeći kralj se Bela dosta kasno sjetio vojvode Stipka Šubića, kojega ide glavna zasluga za spas kraljev i za izgon Tatara. On je od bitke kod Šaja do konca rata vjerno pratio i branio kralja, koji je Stipku imao da zahvali doček u Trogiru, obranu grada i odaslanje na otoke u pratnji bojnih brodova, sakupljanje i organizaciju vojska po sjevernoj Dalmaciji i u glavnom, uz kneza Butka, strateški plan za pobjedu i izgon Mongola. U povelji, koju je Bela izdao Stipku g. 1251. (kod Kukuljevića pod br. XII.), kralj nazivlje Stipka *Stephanus Banus totius Sclavonie.* Smičiklas misli, da je Stipko onaj »Banus totius Sclavonie«, koji je vodio Beline ratove proti Austrijancima i Česima. Klaić spominje dva bana *»totius Sclavoniae«,* a ne kaže, kojega su roda. Po Šišiću je — kako napomenusmo — vodio ratove u Austriji i Štajerskoj, kao štitnik mladoga kralja Stjepana, Belina sina, ban *Stjepan Gutkeled* (1248.—1260.). Ovaj je bio slabe sreće u ratu. Još prije banovanja Keleda pobiedio je Bela (15. lipnja 1246.) austrijskog vojvodu Fridriha II. kod Bečkog Novog Mjesta. Njemački kroničar *Hanthaler* veli, da je knez *Bartol Frankopan* ubio Fridriha svojom rukom turivši mu mač u oko. Dok su s kraljem vojevale frankopanske, šubićevske i ostale hrvatske vojske, osobito varaždinske pod junakom *Jernejem Kneginečkim,* sve je išlo dobro. Čim je Bela preuzeo vodstvo u ruke, ili ga

povjerio Mađarima, sve krenu naopako, dok 13. srpnja 1260. češki kralj *Otokar* ne razbi potpuno Belu kod *Kraissenbrunna* na Moravi, te ga prisili na neslavan mir.

Mislim, da se Smičiklas vara, kada kneza Stipka Šubića smatra štitnikom mladoga kralja Stjepana, koji je iz spomenute bitke jedva iznio ranjenu glavu. Knez Stipko je stekao neumrlu slavu u ratu s Mongolima, te mu se ne treba otimati za onom u poznijim Belinim ratovima, u kojima je ovaj trošio kosti hrvatskih junaka samo za korist dinastije, a na štetu i oslabljenje hrvatskog naroda i protivno hrvatskom državnom pravu.

Nažalost spomenuta je listina od vremena mnogo pretrpjela, tako, da se na mnogim mjestima raspala, te su neke rieči nečitljive. Ipak se lakune dadu logikom i sintaksom ispuniti. Jasno se razabire, da je kralj visoko cienio Stipkovo junaštvo i strateške sposobnosti, najprije u boju na Šaju, pak u primorskim stranama. Sam kralj ispovieda, da je više puta bio u opasnosti da bude zarobljen ili ubijen, a spasila ga je odvažnost hrvatskih junaka. Vrlo važne su u toj povelji, kojom kralj imenova Stipka za bana čitave Slavonije, one rieči, koje se između uništenih dadu pročitati, a glase: *»Qui ... partes illas ... infideles expulit et radicitus effugavit«.* (»Koji je ... u onim stranama nevjernike izagnao i korjenito nagnao u bieg«.) Po tome se vidi, da Bela pripisuje Stipku najveću zaslugu za korjenito istrjebljenje Tatara iz Dalmacije i s primorja, dok će veća biti zasluga Frankopana za uništenje Mongola kod Grobnika i na povratku u Ugarsku, te u ratovima s Austrijom.

Ovu zlatnu povelju *(aurea bulla)* sastavio je kaločki nadbiskup kancelar ... Ime je istrošeno, ali su čitljiva imena nadbiskupa, biskupa i drugih velikaša, po kojima se uz kralja datiraju veliki državni akti, osobito zlatne bule. Ova nosi datum 1251., to jest šesnaeste godine Belina vladanja, a devete nakon poraza Mongola. Za spomenute zasluge kralj Bela se nešto kasnije sjetio da nagradi kneza Stipka nekim imanjima, kao *Szalath* (Zlat) između Kupe i Novog grada, te nečim na *Grahovu,* i nekakvim Vrhom ... između kninske tvrđave i *Vuzsen-a* (Unzfen-a = Unca).

Kneza *Butka* se nešto prije sjetio, te ga imenovao hrvatskim banom. Da to nije učinio na vrieme, bili bi propali Nin

i sjeverna Dalmacija pod vodstvom nesposobnog bana Vialke, kao što je propao Zadar, koji Mlečani ponovno zauzeše. Srećom mjesto ranjenog Vialke kralj povjeri vojsku banu Butku, koji je potukao Mlečiće kod Nina. Osim toga pošlo je Butku za rukom potući i bosanskog bana Ninoslava, koji bijaše postao vrlo opasan u savezu sa Splićanima. Izvorna listina, kojom ga imenova za bana, nalazi se u zbirci Kukuljevića, a u njegovu spomenutom djelu na strani 90., gdje je prenosi u latinskom izvorniku. Njezin sadržaj potvrđuje *Lucnis* u *Memorie di Traù*, na str. 44. i 64. i u De Reg. Dalm. Croat. L. IV. C. IX. p. 181. O ispravnosti ove listine ne može biti nikakve sumnje.

O ulozi bana Butka u mongolskom ratu izvori vrlo malo govore, ali mnogo govore činjenice, po kojima ono malo ima ogromnu važnost. Dok Mongoli opsiedaju Klis, pojavi se ban Butko s vojskom na brdima iznad Klisa, što prisili Mongole, da odustanu od opsade i da krenu u potjeru za kraljem. O daljnjem kretanju te vojske, koja je morala biti vrlo velika, kada su Mongoli uzmaknuli pred njom ne čekajući navalu, izvori podpuno šute. Što je radio on, dok je Stipko Šubić bio uz kralja, branio ga u Trogiru i poslao na bojnim lađama prema sjeverozapadu? Ne može biti nikakve sumnje, da je Butko obnovio strategiju Fabija Kunktatora, koji je uviek prietio Hanibalu s vrhova brda, ali se nije upuštao u bitku, dokle ga ne dovede, gdje sam želi. No osim stroge logike, za strateške kretnje Stipka Šubića, Butka, Jerneja Kneginečkog i ostalih hrvatskih vojskovođa nemamo nikakvih drugih viesti do onih, koje se nalaze u kraljevskim listinama, i geografskog pravca tatarskih kretanja. Da je Butko uspješno vojevao proti Mongolima, dokazuju kasnije velike uloge, koje mu kralj povjerava.

O Butku nalazim kod Krčelića jednu vrlo zanimljivu viest, koja izgleda ponešto čudnovata. Premda je sintaktički čudno složena, valja je prevesti: »Butko, koji se gore g. 1259. nazivlje pomorskim banom, kako se može smatrati banom? Doista se pod Belom IV. u diplomama ne nalazi nikakav spomen o pomorskom banu; pače gore spomenusmo, da je kralj Andrija uzvisio dalmatinske banove, koji su se po tome nazivali banovi čitave Slavonije. Nigdje ne nalazimo ni Dionizija, ni Ladislava,

pod imenom dalmatinskog bana. Pače Kralj Bela šaljući bana Stjepana (Šubića) u Dalmaciju nazivlje ga banom čitave Slavonije. Zašto i kako bi Butko bio pomorski ban i kojega predjela, ispoviedam, da to ne znam. U naslovu je stavljeno: Knez *Butko po božjoj i kraljevskoj milosti pomorski ban*, da bi izgledalo, da je ovaj naslov od kralja izmolio. Ali dok u uvjetima razmišljam o riečima: »i obvezavši se, da će sve vjerne Kruni, sebi podvrgnute, prisiliti, da uđu u rečeni rat; a ako koji od Gospodinu Kralju vjernih, njemu podvrgnutih, ne bi htio ući, da će ga, ili da će ih, prisiliti«, meni se čini, da to znači, da je Butko imao pod svojom vlasti razne i različite ljude, podanike raznih; s toga nagađam: da je Butko bio vrhovni zapovjednik trirema (ratnih brodova na tri reda vesala) i da je bio obvezan da se brine za sigurnost mora, i po tom zbog obrane mora od gusara, da je bio, po kraljevoj milosti, imenovan za *Pomorskog Bana;* i da se dotle obvezao: da nikako ne će sve svoje vjerne podanike, nego samo sve vjerne Kruni, ako bude nužda, i silom na onaj rat prisiliti«. (Op. 23).

Iz ovoga bi se dalo zaključiti, da je Butko pod svojom vlašću osim kraljevih podanika imao i nekih drugih, koje nije bio dužan povesti u rat za kraljeve svrhe. Čudno zvuče ove rieči: *»Knez* (Comes) *Butko po božjoj i kraljevoj milosti«*. Čini se, kao da je Butko u nekom području bio samostalan vladar i da je imao vojsku nezavisnu od kraljeve, poput francuskih velikih vazala. Stvar se odnosi na g. 1259., dakle se događa 17 godina nakon izgona Mongola, što dokazuje, da je ugled Butka i nakon mongolskog rata ostao nesmanjen, ili da je čak bivao sve veći.

O vojvodi Butku zna se vrlo malo. Kukuljević, marljiv i savjestan istraživač hrvatskih starina, u djelu *»Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari«* o vojvodi Butku veli samo da se je pojavio s vojskom na brdima nad Klisom, dok ga je opsiedao tatarski vojvoda Kajdan, koji je nato napustio opsiedanje i spustio se u Kaštela, da opsieda kralja Belu u Trogiru.

Jedini, što znam, Krčelić govori o Butku nešto opširnije, a to sam u ovom djelu naveo; ali ni on ne govori ništa o njegovu podrietlu. Mislim, da hrvatski narod ne bi bio komugod povjerio svoju vojsku u najopasnijem času svog burnog života. Kada ju je povjerio vojvodi Butku, znak je, da taj Butko bješe netko.

Ja sam prevrnuo mnogo knjiga i dokumenata, ne bih li doznao, kojeg je roda i plemena bio; gdje i kada se je rodio. Na žalost nisam našao ništa temeljito historički dokazano.

Jer se ime *Budislav* i njegov diminuitiv od dragosti *Butko* često spominju u rodoslovnom stablu Kurjakovića, ličko-krbavskih knezova, a ime Budimir vrlo često u starim hrvatskim listinama, osobito u onoj vojvode Muntimira od 28. IX. 892., to bi Butko mogao isto tako biti diminuitiv od dragosti Budimira, kao i od Budislava. Svakako to pokazuje na visoko podrietlo našega vojvode u borbi s Mongolo-Tatarima. *Kurjakovići* su vrlo vjerojatno potekli od *Gusića,* jednog od dvanaest velikaških plemena naroda hrvatskog, starinom iz sidraške županije, kasnije preseljenog u Liku i Krbavu (već za vrieme narodne dinastije), da se s vremenom pretvore u Kurjakoviće, a od ovih u Karloviće. Ako pak Butko potječe od kojeg Budimira, onda nije isključena mogućnost, da potječe od same naše kraljevske loze. Ime Budimir očuvalo se je i u domaćoj topografici. To ime nosi jedno mjesto sjeverno od Biokovskog lanca, a Butmir, što je samo kratica od Budimir, nalazi se kod izvora Bosne. Na drugom mjestu dokazujem temeljitim historičkim razlozima, da je Budimir bio prvi okrunjeni kralj Hrvata, kao što naša stara hrvatska kronika i pop Dukljanin pripovieda.

Na čelu rodoslovnog stabla Kurjakovića, kako ga je sastavio V. Klaić (Rad br. 134. str. 190—214), nalazi se *Churiacus,* comes Corbaviae (g. 1298.). Sina mu *Budislava* stavlja g. 1304.—1346.; pa opet unuka, Budislavova sina, imenom *Butcho, sive Budislaus* (g. 1380.—1396.); i još jednoga Butka Kurjakova unuka, a sina Grgura, umrla prije god. 1384. I glasovita Vladislava, žena vojvode Nelipića kninskog, bila je kći Kurjakova.

Našao bi se u ovoj obitelji još koji Butko, ili Budislav, ali sve poznijeg datuma. Naš vojvoda Butko stariji je od svih spomenutih, pa i od samog Kurjaka, koji bi mu po godinama mogao biti sin; jer je Butko 1242. morao biti već zreo i ugledan čovjek, kada mu je hrvatski narod povjerio obranu u najvećoj opasnosti svoje historije. Njega spominje Krčelić kao živa još u trećoj četvrti trinaestog vieka, a dan njegove smrti nije nam poznat. Svakako jedna kuća obično ne izlazi odjedared na velik glas, i komes Kurjak ne bi bio naglo postao onako moćan, da mu pradjedovi nisu omogućili, da ojača svoje pleme do velike moći i ugleda. Jedino sin vojvode Butka, jednoga od glavnih pobjednika Mongolo-Tatara, mogao je na temelju očeve slave i zasluga postati moćan, kako je bio; s toga mislim, da moja hipoteza, da je bio Butkov sin, nije daleko od istine, iako, na žalost, nemam za to pozitivna dokaza, ni izvora, kojim bih to mogao potvrditi; a važno je bilo pozabaviti se njegovim podrietlom, jer je on, uz genijalnog Stipka Šubića, bio *spiritus movens* obrane Hrvata od Mongolo-Tatara. I Stipko, koji je razvio odisejsku domišljatost u izvođenju strateškog plana, i Butko, koji je hladnom opreznošću, a sokolskom brzinom, i vučjom smjelošću, čekao na klisurama Velebita tatarsku vojsku, omogućili su svojim velikim djelima daljnji slavni razvitak svojih plemena. Stipko je, osim neprocjenjivih zasluga u mongolskom ratu, dao hrvatskom narodu sina Pavla, najvećeg vladara nakon izumrća hrvatske narodne dinastije; a Butko je dao sina Kurjaka, i kurjačicu Vladislavu, da ne spominjem ostale Kurjakoviće-Karloviće i Šubiće-Zrinske.

Iz plemena Šubića, i to baš u vrieme mongolskog rata, spomenusmo jednog Budislava, koji je sudjelovao u bojevima, ali mislim, da to nije onaj, koji se je pojavio s velikom vojskom nad Klisom, jer je ovaj morao doći sa cielom vojskom, sakupljenom u sjevernim stranama države, te držim, da će ovaj biti bio od plemena Gusić-Kurjakovića. Inače su imena Budimir, Budislav, Butko, dobivali i sinovi nepoznatih osoba, koje su htjele time počastiti uspomenu kralja Budimira, prema staroj hrvatskoj kronici.

Krčelić još spominje kao pomorske banove: g. 1275. nekoga *Nikolu,* a g. 1278. *Maurija,* koji je bio istodobno načelnik (potestas) Splita. U ono doba čini se da se vrlo lako davao naslov bana, te ih je bilo više u isto doba, valjda s očitom namjerom, da se umanji bansko dostojanstvo, jer su za narodne dinastije uživali najveći ugled poslije kralja; *»eorum potentibus banis«,* veli se u jednoj listini Kresimira IV. Krčelić spominje i ninskoga biskupa *Jula* kao bana, pa veli: »Bani Dalmatiae-Croatiaeque, Sclavoniae item plures«. (Krčelić o. c. p. 227.)

U buli, koju Kukuljević navodi pod br. XIII., kralj Sigismund potvrđuje stariju Bele IV. Bela slavi u njoj junaštvo kneza *Jerneja Kneginečkog,* velikog župana varaždinskog, te pripovieda, da ga je nakon boja kod Šaja uzastopce pratio i istakao se izvanrednim vrlinama. Jednom prigodom, valjda kada je kralju bio ubijen konj, ili mu podlegao od napora, na biegu sa Šaja prema Austriji, Jernej mu je dao svoga konja i ostao da se bori pješice, ne bi li zaustavio tatarsku potjeru za kraljem. Tom prigodom je dobio više rana od kopalja i od striela. Ipak se spasio prokrčivši put mačem kroz neprijateljsku rulju. Zatim je s kraljem došao u Dalmaciju, nakon što mu je u varaždinskoj županiji skupio junačku tjelesnu gardu. »Ovaj isti — doslovno prevedeno — izlažući se na našu zapovied raznim slučajevima sreće, a u ono vrieme, kada opasnosti putova i neprijateljske zasjede nisu pružale sigurnih prolaza,

sam je išao, da promatra kretanje Tatara, te je sve žamore, koje bi čuo, nama vjerno donosio.«

Po ovomu se vidi, da je glavna zadaća Jernejeva bila obrana kralja i kraljevskih insignija, jer je bio silne tjelesne jakosti. Ta je zadaća bila više taktička i herojska, nego strateška. Kralj nadalje pripovieda, da se knez Jernej u svakoj prigodi toga rata junački istakao. Kasnije, u ratu s austrijskim vojvodom Fridrihom, u dvoboju pred kraljem i pred svim barunima, proburazio je kopljem jednog čuvenog njemačkog junaka, koji je izazivao junake na mejdan, odsjekao mu glavu, te je poslao po jednom vojniku kralju i velikašima na pregled. Drugom prigodom, kada je glasoviti zapovjednik Imperga, imenom Prencel, izišao da navali s vojskom, Jernej, pojurivši prvi proti njemu, obori ga kopljem s konja i na mjestu ubi. Nato Prencelova vojska, od tog udarca prestrašena, okrenu leđa, tako, da mnogi padoše u boju i ne dospješe da se biegom spase u grad. Varaždinci duguju Jerneju spomenik, i da im ga pomogne dići cieli hrvatski narod — da i ne govorimo o harnosti, koju mu duguju Mađari.

Ova je povelja, kojom Bela dariva junaku knezu Jerneju Knegineckomu četiri posjeda u županiji varaždinskoj, važna za Hrvate, jer se u njezinoj potvrdi sa strane kralja Sigismunda potomci kneza Jerneja, među ostalim velikašima, nadbiskupima i biskupima, po kojima se datiraju kraljeve listine, spominje i *dubrovački nadbiskup Andrija,* što je očit znak, da je još onda g. 1409. *Dubrovnik priznavao vrhovnost hrvatsko-ugarskoga kralja.*

Ista se stvar ponavlja i u listini, koju Kukuljević navodi pod br. XI., a izdao ju je kralj Sigismund kao potvrdu darovnice kralja Bele IV. potomcima braće Tome, Filipa i Lovre od plemena Raad g. 1392. I tu se među ostalim nadbiskupima i biskupima spominje *dubrovački biskup Andrija.* Iz te povelje razabiremo, da su spomenuta braća Toma, Filip i Lovro od djetinjstva bili uviek u kraljevu društvu, te da su ga pratili kroz sve peripetije njegova burna života i ostali mu vjerni, kada ga mnogi ostaviše. Njih je slao kao poklisare na razne dvorove u vremenima, kada je putovanje bilo svuda opasno, osobito na Balkanu, a oni su išli, da mu isposluju pomoć od grčkoga cara, što im nije pošlo za rukom, iako je kraljica, Belina supruga Marija, bila kći cara Teodora Laskarisa, jer car Ivan III. Vataces nije mogao pomoći

ni sebi, a kamoli svom pašancu Beli. Braća Raad bila su čuvari kraljice i kraljevih kćeri na Klisu, dok on kraljicu nije uzeo sobom u Trogir i dalje, a onda su s njim krenuli vjerno ga služeći. I na povratku na Klis poslije poraza Mongola, u svibnju 1242., ostavio je Bela braću Raad, da čuvaju kraljicu Mariju i kćeri Margaritu i Katarinu, koje tu umrieše. Kraljica se u pratnji braće Raad vratila istom u rujnu k mužu, koji je bio na dvoru kneza Hudine u križevačkoj županiji. Za ta djela dariva spomenutoj braći neke zemlje u požeškoj županiji.

Neke od ovih listina vrlo su važne i stoga, što spominju kao svjedoke sve nadbiskupe i biskupe, koji su ravnali nadbiskupijama i biskupijama u obje države, kako u Ugarskoj, tako i u Hrvatskoj u njezinim dielovima pod onda uvedenim partikularnim nazivima Slavonije, Hrvatske i Dalmacije.

G. 1245. izdaje Bela povelju knezu *Hudini,* kojom mu dariva neke zemlje zato, što je njega i njegovu porodicu, kada je pobjegao ispred Tatara preko Drave, za cielo vrieme njegova boravka u primorju, pa i nakon povratka, vjerno dvorio i junački branio. Već je rečeno, koliko je junaštva tom prigodom pokazao. Kada se kralj vratio u Hrvatsku i našao Zagreb razoren i popaljen, te nije imao gdje skloniti glavu, knez Hudina ga primi s kraljicom i sa svom pratnjom u svoju kuću i kraljevski pogosti stavivši mu na raspoloženje sve, što je mogao.

U povelji od g. 1245. dariva kralj Bela veliko imanje Rakovac u križevačkoj županiji knezu *Abramu od Moravča,* te njegovu bratu *Nikoli* i bratučedima *Tomi i Bartolu.* Svi su ovi služili kralju kao poklisari na raznim dvorovima, da mole za pomoć u ratu proti Tatarima, a u bojevima svi se hrabro borili i mnogo krvi prolili, da spase kralja i domovinu.

O knezu *Aleksandru,* sinu *Dmitra od Abe,* stolniku vojvode čitave Slavonije Kolomana, piše Bela: »I kada su nas Tatari sve do mora tražili, isti Aleksandar, kada se sukobi s njima na obranu nazočnog našeg kraljevskog Veličanstva, s čega mi njegovom pomoću izbjegosmo Tatarima, on pred našim očima svojom strielom ubi *Vula,* o kojemu se govorilo, da je tatarski vojvoda (u ono doba *capitaneus* je značilo vrhovni general, ili vojvoda), a kasnije nas je svuda sliedio«. (Féjér, Cod. Dipl. R. Hung. T. IV. vol. I p. 419.).

Ja sam iz darovnice sriemskoj braći *Kresu, Kupiši* i *Raku,* naveo što ima u njoj najsumnjivijega i najmutnijega, ali sam ustvrdio, da ipak početak i konac, kao i sam čin njihove navale, nemaju ništa nevjerojatna. Mislim, da ne će biti na odmet, ako navedem, što o njima kaže Kukuljević: »Slavnu bratju sriemsku *Kresa, Kupišu* i *Raka* nadari kralj 1264. plemstvom i naslovom dvornikah kraljevih, te hrvatskimi imanji, poimence zemljami ležećimi u blizini zemaljah opatije topličke (Topuske) i Drežnika, te oko zemaljah plemena Žalac (Salach), podavši im ujedno osobita prava i povlastice. Od prve dvojice, naime Kresa i Kupiše, nazvaše se kašnje njihovi potomci *Krešići* i *Kupišani,* a od Rakova unuka, kneza *Dragana* sina *Radoševa,* kojega g. 1312. spominju, vuku lozu plemići općine *Draganičke.*«

»Potomci trojice braće sriemske žive još danas u obćini Krašićih, Kupšćini, i Draganićih, čuvajući stare svoje listine i povelje, medju kojimi se nalazi u više vjerodostojnih kraljevskih prepisah, takodjer i prevažna za hrvatsku poviest darovnica kralja Bele IV. od g. 1264.«

»Njekoji sinovi ili unuci rečenoga Raka, po imenu *Otobor, Ivan* i *Čaburka,* presele se kašnje u Ugarsku, dobivši od kralja Bele zapuštjeno imanje Santo, na rieci Šajovi. Od grada Sirma, ili Sriema, koji je Ivan g. 1269. na uspomenu rodnoga mjesta Rakova sagradio, primi njihovo ime u Ugarskoj ime Sirmajah, od kojih potiču današnji knezovi Sirmaji, noseći u svom grbu raka, na uspomenu pradjeda svoga«. (Str. 157. i 158.). U potvrdu ove zadnje stavke navodi Kukuljević u noti 192 »*Hormayr* und Meduyanski. Taschenbuch für die vaterländische Geschichte«, Wien, 1821. str. 3.

Mnogo je tih povelja izdao kralj Bela, da nagradi hrvatske junake, ili zemljama, ili liepom rieči. Spomenut ću još samo neke, da ne budem predug. U listini izdanoj banu, potonjem vojvodi čitave Slavonije, a na koncu palatinu, Dioniziju, spominje kralj i junake *Bratila i Jakova od Moravča.* Moravčani su se u ratu osobito hrabro ponieli.

Osim Stipka Šubića i brata mu Jakova spominje Bela i ostale članove kuće Šubića i to *Grgura* i *Danila,* sinove *Pribine,* te *Obrada* i sinove *Budislavove,* kojima potvrđuje g. 1251. staru darovnicu bribirske županije, koju je pleme Šu-

bića posjedovalo možda i prije negoli su Mađari došli u Europu. Među njihove zasluge ubraja kralj, da su ga na biegu primili u svoju zaštitu i *ponudili mu sve svoje blago za borbu ne samo proti Tatarima, nego i proti domaćim neprijateljima, kao što su bili Splićani, saveznici bosanskog bana Ninoslava.* (Ovo svakako nakon izgona Tatara). Šubići su bili bez sumnje jedno od najbogatijih hrvatskih plemena. Ako su Frankopani stavili kralju na raspolaganje ogromne količine kovanoga novca u zlatu i srebru, kao što doznajemo iz viesti Tomašića, bit će da ni Šubići nisu zaostali u darežljivosti za njima, kao još stariji koljenovići.

U ispravama nalazimo i kneza *Mavra,* za kojega kralj veli, da ga je spasio kod Šaja. Sinovima kneza *Kleta* od Orljave *Ladislavu, Filipu* i *Grguru,* za zasluge stečene u tatarskom ratu, kralj darova g. 1258. sela Kos, Dubravu i Kendčapu u Vukovskoj županiji. U listini od g. 1258., koju je Smaragd sastavio, sa hvalom spominje njihova oca *Kleta,* koji je pao s dvie svoje nećakinje od tatarske ruke junački braneći grad *Orljavu.*

Župana Dubičkoga (u kasnijoj Bosni) *Nikolu* za junaštvo, koje je pokazao u ratu, odlikova Bela čašću meštra tovarnika malodobnog priestolonasljednika Stjepana, te mu darova brdo Šaršomljo u baranjskoj županiji, na kojem je sagradio svoj tvrdi kašteo. Nikola Dubički pratio je svuda kralja u ratu *tamquam columna immobilis,* kako već vidjesmo.

Kada je kralj g. 1245. došao u Topusko, odlikova tu kneza *Princa* sina Rajnoldova poveljom, kojom mu dariva neke zemlje opustošene od Tatara, za hrabrost iskazanu u ratu protiv njih. Ovaj je kasnije pod banom *Butkom* junački vojevao proti Mlečićima kod Nina i Zadra.

Ugrinu, nećaku junačkog istoimenog nadbiskupa kaločkoga, smrtno ranjenog kod Šaja, koji je od predstojnika Začazmanske crkve postao splitski nadbiskup, kralj darova cetinsku županiju, za zasluge, koje mu je iskazao u primorju. Ovo nas upućuje na uvjerenje, da je veliki junak kaločki nadbiskup Ugrin bio Hrvat, kada mu je ovaj Ugrin bio nećak. Ugrinići su potjecali od starog hrvatskog plemena Kukara.

Knezu *Filipu Bebeku,* junačkom branitelju Kalnika, i njegovu bratu *Ditrihu* ili *Detriku* kralj darova g. 1243. mnoga sela

oko rieke Šaja, te imanja Berzet sa dva sela u gemerskoj županiji.

Meštra *Ilujna* i brata mu *Andriju,* zbog velike hrabrosti, koju pokazaše u bojevima s Tatarima u primorju i kasnije u austrijskom ratu, nadari kralj opustošenim imanjima kod Čazmanskog brda i kod Zdenaca.

U listinama, koje je objelodanio *Féjér* u *Codex Diplomaticus Regni Hungariae,* spominju se mnogi hrvatski junaci, koje je kralj odlikovao odmah nakon izgona Tatara ili sjetivši se kasnije njihova junaštva i zasluga. Spomenut ću još samo nekoje: kneza *Tristana,* sina Buzada bana, koji je vojevao uz kralja sa svojim hrabrim sinovima; kneza *Andriju* iz križevačke županije, koji je sliedio kralja u rat sa ženom i družinom, te mu iskazao velikih usluga; kneza *Boguda,* koji je poginuo u primorju u jednoj bitci pred kraljevim očima, a čiji je sin *Tobija* kraljevom protekcijom postao predstojnik zagrebačke crkve i kancelar slavonskoga vojvode Bele. Kneza *Janka Vrbovečkog* i *Filipa,* predstojnika zagrebačke crkve, kancelara vojvode Kolomana, kojega je vjerno služio do njegove smrti, nadario je kralj imanjima u vukovskoj županiji, koja je nakon njegove smrti prenio na braću mu *Tomu i Petra.*

Kralj Vladislav IV. nadari *Ivana,* sina *Jaroslava Okićkoga,* čiju hrabrost u tatarskom ratu bijahu zaboravili i Bela i sin mu Stjepan VI. (od g. 1270. do 1272.), gradom Samoborom, da popravi taj neviteški propust.

Nije to jedini slučaj Beline nepažnje ili neharnosti. Mnogih se nije sjetio nikada, a mnogih kasno. Tužan je slučaj kneza *Hudine.* Ovaj je, netom je kralj Bela bježeći od Mongola prešao Dravu i došao iz Austrije u Zagreb, pozvao kralja i kraljicu Mariju sa svom pratnjom u svoj grad negdje u križevačkoj županiji i tu ih gostio, sve dok se Tatari ne počeše približavati Dravi. U bitkama je izgubio mnoge od svoje rodbine, a bio je i sam teško ranjen. Kada je rat slavno dovršen i kada je kralj na povratku našao potpuno razoren i popaljen glavni grad vojvodine Slavonije, Zagreb, skupa s cielim kaptolom i veličajnom katedralom, te nije imao gdje odsjesti, knez *Hudina,* čiji je kašteo ostao čitav, opet pozva kralja i kraljicu sa svom dvorskom pratnjom k sebi u goste. Kralj je ostao na njegovu dvoru skupa s kraljicom Marijom, koja se u rujnu vratila

s Klisa, i s priestolonasljednikom, budućim kraljem Stjepanom VI., te s čitavim dvorom sve do konca g. 1242., kada su došli sigurni glasovi, da je nestalo Mongola iz čitave Ugarske; jer hrvatske vojske nisu plandovale, nego su, čim su istjerale Mongole iz hrvatskih krajeva, prešle Dravu, da uvedu red. Mongoli odlazeći nisu mogli ostaviti nego anarhiju, carstvo zločinaca, kojem hrvatske vojske učiniše kraj. Istom kad je Beli bilo dojavljeno, da je svaka opasnost minula, red svuda uspostavljen i kako tako popravljen za stanovanje dvor u Budimu, kralj se sa dvoranima vratio u Budim. Tek g. 1245. sjeti se Bela zasluga kneza *Hudine,* te mu darova (?) imanje *Višuć,* ili *Međurječje,* u križevačkoj županiji, u zajednici s njegovim rođacima *Petrom, Đurkom, Bogdanom* i *Potočirom.* Čini se, da je nagrada bila vrlo malena prema učinjenim uslugama. To imanje bit će bilo jedva dovoljno za nj i za spomenute njegove rođake, a od Tatara potpuno opustošeno; ali njegovo bogatstvo mora da je propalo, što opustošeno od Tatara, što u troškovima rata, što u gošćenju kralja i njegove svite, da je, kako veli Krčelić, »osiromašio do te mjere nevoljama onih teških vremena, da ga je biskup zagrebački Mihovio dobrostivo morao uzeti k sebi i hraniti, da ne umre od gladi«. (Hist. Eccl. Zagr. p. 97.). Sreća, da sam nije imao djece, jer bi njegova bieda bila i veća. Kada je umro, čini se, da je kralj Bela htio opet povući darovnicu. Posredovanjem kancelara dvorskog, a zagrebačkog biskupa Filipa, kralj se udostojio protegnuti pravo na spomenuti posjed na Hudinine rođake.

Ovo je jedan od onih sjajnih primjera hrvatskoga viteštva i velikodušnosti, koja čini dobro radi dobra ne tražeći nagrade. Vidi se po svemu, da se knez Hudina nije ni udostojio upozoriti kralja Belu na svoje biedno stanje, ni na usluge i silne žrtve u krvi i u imetku za njega podnesene. Srećom se našao plemeniti biskup, koji je to velikodušno srce svojom dobrotom ogrijao, da ne očaja i ne umre od gladi.

Kralja Belu vrlo dobro karakterizira Toma Arciđakon, kada piše: »On je bio čovjek nadaren više osjećajem pobožnosti i religijoznosti, nego marljiv u administraciji javnih poslova«. (Hist. Sal.). Kralj Bela vjerojatno nije bio obdaren ni najboljim pamćenjem, jer iz tolikih njegovih darovnica jedva da nešto možemo uzeti za rekonstrukciju toka ovoga strašnog

rata. On se ne sjeća geografskih imena niti nam kaže, gdje su bile glavne bitke. Zapamtio je samo onu kod Šaja i onu, gdje je bio na nekom otoku opkoljen Tatarima, i gdje je jedva, umirući od straha, hrvatskim junaštvom spasio glavu. Opisuje dakle dvie bitke, gdje je bio u najvećoj opasnosti, pa čak ni imena mjesta, gdje se to dogodilo, nije zapamtio! On ne opisuje niti odlučnu bitku, koju je promatrao s nekog broda, niti nam kaže, gdje je to bilo.

Kralj ili njegovi kancelari uviek istim stereotipnim frazama opisuju junaštva raznih heroja, kojih se kralj sjetio darovnicom ili ga drugi na njih sjetiše. On tek tu i tamo jače ističe po kojega, koji je bio uviek uz njega, dao mu konja na biegu, ili poginuo pred njegovim očima, kao *Bogud;* ili prostrielio jednom od najvećih tatarskih junaka strielom oba oka, kao *Kres;* ili ubio strielom mongolskog carskog princa i vojvodu *Vula,* kao knez *Aleksandar;* ili izlagao život čak u izvidničkim vratolomijama, kao *Jernej Kneginečki;* ali o mjestu bitaka i o strateškim kretnjama ni rieči! Sve to njega nije zanimalo, nego samo ono, što mu je spasavalo život!

Marina Blaževa Černote, koji je došao kralju u pomoć sa svojom vlastitom đemijom, te branio njega, kraljicu i sina mu Stjepana, kralj, koji je odmah, čim se je vratio u Trogir, nagradio Trogirane i Hvarane zbog hrabrosti, sjeća se istom g. 1245. nadarivši ga Papratnicom i Ljubitovom.

Šubića se kralj sjeti istom g. 1251. Frankopanima je doduše potvrdio darovnice djeda Bele III. i oca Andrije II. već 1242., ali se ne vidi, da im je vratio goleme darove u novcu ili ih odlikovao kojom novom darovnicom, koja bi odgovarala ogromnim uslugama njemu učinjenim. I Šubići su mu stavili na raspolaganje sva svoja imanja i živote i sve ljude sposobne za oružje; ali osim potvrde njihova izbora za načelnika Splita, Trogira i Nina ne vidi se, da im je darovao kakva osobita imanja osim spomenutih sitnica knezu Stipku, dok je sve njihove i frankopanske vojske, kao i uopće sve hrvatske vojske, izmučene i iskrvavljene u tatarskom ratu, odmah poveo za osobnu osvetu i zadovoljštinu na austrijskog vojvodu Fridriha, da ga prisili na povratak u nevolji oduzetih mu županija i dragocjenosti. Tako ih je pozvao i na bana Ninoslava.

Božjake i njihova meštra Rembalda daleko je obilnije nagradio, valjda zato, jer su bili većinom stranci, iako je bilo i Hrvata među njima. Njima je darovao velika imanja sa banskim samostanom u Sriemu, Nove Dvore kod Čakovca, Sv. Martin kod Božjakovine, grad Skradin, Glogovnicu kod Križevaca, Belu kod Varaždina, Dubicu, Dobru, Goru, Voju kod Zemuna na Dunavu i čitavu severinsku banovinu, to jest današnji Banat. Darivanje Skradina Božjacima moralo je teško zaboljeti Šubiće.

Manje nadarbine hrvatskim junacima bilo bi dugo spominjati. Mnoge je Hrvate nadario imanjima u Ugarskoj, koja je sva bila strahovito opustošena, pa su naši dobivali pustoš, koju je istom trebalo povratiti kulturi, i to najviše u okolici rieke Šaja, gdje je bilo sve temeljito uništeno. Tako se mnoge plemenite hrvatske obitelji utopiše u mađarskom plemstvu.

Dne 11. svibnja 1242. izdao je Bela povelje gradovima Trogiru, Zagrebu, Petrinji, Samoboru, Varaždinu i Bihaću. Naredne godine 1243. odlikovao je gradove Nin, Valpovo, Dubicu, Pag (grad i otok), g. 1245. Šibenik, 1251. Viroviticu, 1253. Križevac, 1255. Turopolje, 1257. Jastrebarsko i t. d.

Ako sve ove darovnice nisu nego falsifikati, koje objelodanjuju mađarske akademije, pita se, u koju svrhu to čine? Zar da dokažu nevjerojatnu nespremnost Mađara u obrani svoje domovine i još nevjerojatnije junaštvo Hrvata, da obrane svoju i svoga kralja, ma bio i tuđe krvi, da u najtežem vremenu, kad pred svima zieva propast, velikodušno zaborave uvrede i spase onu Ugarsku, od koje nisu doživjeli nego vjerolomstva i gaženje najsvetijih ugovora? A što je s tolikim svjedočanstvima stranih suvremenih pisaca, koji na vlas dokazuju sve, što se u tim listinama kaže u prilog Hrvatima, i još daleko više za onoga, koji zna čitati i razumievati?

Iz svih tih listina i iz svjedočanstava stranih pisaca, a najviše iz samih činjenica, proizlazi jedna velika i za Hrvate više nego slavna istina, da su u ovom najvećem i najopasnijem od svih ratova, što ih poviest pozna, kada su pred biesom mongolskih vojska iščezavale i vojske i države poput stogova pljeve nakon ovršena žita, Hrvati svi i na svim stranama domovine i izvan nje, po tradiciji praotaca, vršili dužnost do

smrti ili pobjede. I ne znaš, komu bi se više divio, Križevčanima, Moravčanima, Varaždincima, Požežanima, Sriemcima, Gama, Moravčanima, Varaždincima, Požežanima, Sriemcima, Gačanima, Ličanima; ili Senjanima, Vinodolcima, Dubičanima, Ninjanima, Modrušanima, Krčanima, Bribircima, Skradinjanima, Šibenčanima, Trogiranima, Hvaranima i Bračanima; onima koji su branili Kalnik, Orljavu, Okić, Sabomor, ili onima koji su branili Klis; onima, koji su vojevali na moru, ili onima, koji su ratovali na kopnu. Ove ide možda veća zasluga i pohvala nego otočane, ne možda zato što bi nadmašivali otočane hrabrošću, nego zato, jer su njihove patnje i opasnosti bile neusporedivo veće. A ipak odolješe svemu! Toma Arciđakon piše, da oni nisu pretrpjeli toliko štete i gubitaka, koliko Mađari, jer da su se sakrivali po brdima i dubravama. (»Parvam autem stragem de Sclavis facere potuit (dux Caydan), qui latuerant homines in montibus et sylvis«. (Th. Arch., Hist. Sal. C. XL.). Tako može pisati samo čovjek, kojemu je mržnja oduzela razum, da sam sobom nehotice upadne u protuslovlje.

Doista su se Hrvati skrivali po planinama i šumama. Ali koji? Samo oni, koji nisu mogli nositi oružja, a koje je trebalo čuvati od smrti i od oskvrnuća, od uštrcanja tatarske nečiste krvi u hrvatske arijske žile. Naši stari, u svemu predviđavni, sakrivali su doista stare roditelje, djecu i žene u špilje, u dubrave, i, koje su mogli, na otoke. Sakrivali su ne samo svoje, nego i nebrojeno mnoštvo Mađara svakoga spola i dobi i primali ih u svoje gradove i na otoke, u ime Isusovo, i štitili, koliko su god mogli, svojim grudima. Da su tako radili Mađari, ne bi Tatari bili ni došli do naših krajeva. Ali jednodušno svjedočanstvo svih onodobnih pisaca opisuje ondašnje Mađare kao bahate i hvalisave prije bitke, a čim je bitka započela, kao plaho krdo ovaca, koje bježi sliepo, kud tko može.

Car Fridrih II., genijalan čovjek, govori s priezirom o Mađarima, a s udivljenjem o Ilircima (Hrvatima). Nisu bili takvi stari Mađari, koji su bili strah i trepet Europe, kada u nju provališe. A nisu ni Mađari novijih vremena, koji su se hrabro borili za oslobođenje. Bogatstvo ugarske ravnice bilo ih je s vremenom razmekšalo. Težnja za potpunom slobodom probudila im je staro junaštvo. Dok su bili s Hrvatima u slozi, bili su jaki. Kada htjedoše poniziti Hrvate, i sami oslabiše. To je pouka historije, koju bi trebali i ubuduće uvažavati.

A sada da vidimo, kakvu je zatekao svoju ugarsku kraljevinu kralj Bela, *kad ga dopratiše silne hrvatske vojske, tolike, kako veli jedan suvremeni pisac, da bi bile same dovoljne da potuku Mongole.* Predstraže su uredile zemlju i stvorile sigurnost čak prije nego se on povratio.

Bela je ostao u Hrvatskoj sve do konca g. 1242. na dvoru kneza Hudine, gdje mora da mu je vrlo liepo bilo, jer se nije nimalo žurio, da se povrati u svoju pradjedovsku kraljevinu, da tješi svojom nazočnošću ono malo naroda, što je ostalo živo. Evo što je vidio i našao putujući prema Budimu:

»Za petnaest milja u dužinu i širinu nije bilo moguće naći živa čovjeka u onoj kraljevini. Od rođenja Isusova nije se čulo ni vidjelo toliko biede i nevolje, bilo u kojoj državi, kao sada u državi Mađara, radi grieha njihovih«. (Pez. Scriptores Austriae, T. I. Col, 460, str. 715.).

»Isti pisac govori nadalje o gladi, što je u Ugarskoj zavladala toliko, da su čovječje meso javno prodavali, a osim toga pseta i mačke jeli, dočim su vuci i skakavci sav onaj živež i hranu uništili, što je preostalo Tatarom«. (Kukuljević, op. c. str. 55 u noti 180).

Sam Bela u pismu papi g. 1254., dakle dvanaest godina nakon što su Hrvati slomili Tatare i doveli ga u Ugarsku, veli: »Kada je djelomično ugarsko kraljevstvo od tatarske kuge bilo pretvoreno u pustoš, i kao tor ovaca plotovima i raznim plemenima nevjernika sa svih strana okruženo«. (Féjér, Cod. Dipl. T. IV. v. II. p. 218).

»Ipak nikada nije bio siguran naš dolazak, dokle kralj Bela nije bio doveden u Ugarsku s primorskih strana, po križarima s otoka Rhoda, *i gospodi Frankopanima s mnogim vojskama«.* (Rogerius c. 40).

I Bonfinio, pisac 15. stolj., kaže, da se kralj *s velikom pomoćnom vojskom (multis auxiliis)* vratio iz Dalmacije u Ugarsku, *»kojom bi mogao i Tatare nadvladati, da su se pojavili«.* I on tvrdi, da su mu najveću pomoć dali križari i knezovi Frankopani, smilovavši se ugarskom zatoru *(»excidium Pannoniae miserati«)* i dopratIvši kralja u Ugarsku s velikom množinom pomoćnih četa i silnoga konjaništva (»cum auxiliariis copiis et validissimo equitatu regem in Hungariam restituere«). S ovom vojskom, nastavlja Bonfin, ratovao je kralj

Bela i proti austrijskom vojvodi Fridrihu. »Quare... Bela suum exercitum et auxiliares copias e Dalmatia ductas, adversus eum (Fridericum) *duxit*«. (Bonfinii, Rerum Hungaricarum Decades. Dec. II. Lib. VIII.).

Osim spomenutih dobročinstava, kralj Bela nam je vojnike i vitezove, koji su se onako hrabro borili, da mu spase život i krunu, naselio u ugarske puste, gdje su pomogli čuvanju reda i obnovi zemlje, da se vremenom utope u mađarskom jezeru. Našim vojskama nije dao ni da odahnu od užasnoga tatarskog rata, nego ih je odmah poveo na Austrijance, da izravna svoje osobne račune s Fridrihom II., kršeći time stara hrvatska prava, po kojima kralj ne smije hrvatske vojske voditi izvan Hrvatske bez zaključka Hrvatskoga Sabora. Ako Hrvatska nije bila opustošena kao Ugarska, to dugujemo samo našim pređima, bez kojih bi i Mađari vjerojatno bili ostali bez domovine.

Netom je Bela osjetio, da je opasnost prošla, prošla je i njegova zahvalnost prema Hrvatima. Odmah je stao gaziti stara hrvatska prava, osobito temeljni državni zakon, ugovor sklopljen od hrvatskog sabora s kraljem Kolomanom g. 1102., šaljući našu vojsku u rat na Austriju, a nije imao ni toliko obzira, da je povjeri hrvatskom zapovjedniku, što je bila najkrupnija povreda hrvatskog ustava.

Ove iste darovnice, kojima hoće da tobože iskaže svoju harnost i počasti nagradom hrvatske junake, nisu drugo nego kršenje hrvatskog ustava i protupravno uvođenje feudalizma u hrvatske zemlje, koje su već njegovi pređi počeli, a osobito njegov otac, kralj Andrija, nastavio. Arpadovići su počeli smatrati hrvatsku državu svojom osobnom svojinom, pa je stali dieliti, komu su htjeli, kao osvojenu zemlju.

Bela, mjesto da povjeri vojnu na obranu od Mletaka, koji su opet stali opsiedati Zadar, kojem u tatarskom ratu prokušanom hrvatskom vojskovođi, bilo banu Butku, bilo Stipku Šubiću, kojem Frankopanu, Jerneju Kneginečkom, knezu Abramu od Moravča, Hudini i t. d., povjeri je svom ljubimcu *Dioniziju Vialki de Türje*, koji u tatarskom ratu nije ničim pokazao strateške sposobnosti. Ne samo da ga je napravio banom, nego mu je povjerio i rat proti Mlečićima. Ne može se reći, da je Vialka bio kukavica, ali nije bio dorastao zadaći. On je u borbama bio lako ranjen g. 1243. te je ispraznio s vojskom Zadar, što je prisililo nesretne Zadrane, da se razbjegnu kud je tko mogao, osobito u Nin, dok u Zadar uđe mletačka posada. Lucius veli, »da su Mlečići, prezrevši neiskusnu posadu i razbivši željezni lanac, koji je zatvarao luku, zauzeli slabije obranjene zidove uslied biega bana, jer su Zadrani bili zanemarili popravak zidova. Pogotovo kada vidješe, da je ban zbog lake rane uzmaknuo, Zadrani, bez nade u drugu pomoć, zbunjeni i prestrašeni pobjegoše iz grada«. (Lucius, De Regno Dalmatiae et Croatiae p. 166.). Nakon pada Zadra Bela sklopi s Mlečićima sramotan mir, kojim se je odrekao Zadra u njihovu korist. Jedini uvjet, koji im je postavio, bio je, da ne smiju pomagati *Stjepana Lombarda*, sina Andrije II., dakle Belina polubrata po ocu! Dionizij Vialka dobio je za gubitak Zadra naslov vojvode (Dux), koji se obično davao članu kraljevske kuće, koji je bio određen za hrvatskog bana, i to *titulum ducis Meraniae*, kako ga Bela u diplomama naziva, a to je bilo više nego *banus maritimus*. Darovao mu je uz to velik posjed *Metliku*. (Krčelić o. c. p. 238.) Vialka je bio Mađar, i premda ni u čemu nije pokazao velikih sposobnosti, pretekao je sve Hrvate, koji su bili dobri Beli dok je *kukao poput Rakele*. Poslije gubitka Zadra i sam je Bela uvidio, da mora povjeriti vojsku pametnijoj glavi (1244.), to više, što su se Splićani združili s Kačićima i s bosanskim banom Ninoslavom proti njemu i proti Trogiranima; a Mlečići, nezadovoljni Zadrom, stali navaljivati na Nin. Srećom kod Nina je trebalo da se ogledaju s vojskom bana Butka, koji ih prisili da se *»povrate tužni i postiđeni, otkuda su došli veseli«*.

U takmi sa Češkom za nasljedstvo Babenbergovaca nastade rat između Bele i Otokara Přemysla II., u kojem je Bela bio potučen, tako da je ne samo izgubio Štajersku, nego i zapadni dio hrvatske države skupa s gradom Samoborom.

Odmah nakon svoga povratka s primorja u Ugarsku nastoji Bela umanjiti slavu i zasluge Hrvata, jer na prvome mjestu ističe *križare* s Rhodosa, koje i najviše obdari. U istinu križari su se hrabro ponieli u bitci kod Šaja, i čini se, da su tu svi izginuli. Bit će da ih se i kasnije nešto skupilo, malo iz tuđine, a više iz hrvatskih krajeva; ali u bojevima u primorju ne vidimo, da su se igdje isticali, niti kakvih velikih žrtava doprinieli, ni uspjeha pokazali.

Čini se, da se Bela bojao dati previše važnosti i ugleda Hrvatima, da ne bi počeli snovati o staroj slobodi svojoj i potpunoj državnoj nezavisnosti pod svojim kraljevima. Zato je nastojao trajno pociepati hrvatsko kraljevstvo. Kada je osvojio Bosnu, nije je pripojio Hrvatskoj, kojoj je sastavni dio bila, nego ju je razdielio na tri diela i postavio im na upravu ljude

svoga povjerenja. Najteži udarac dao je hrvatskoj državi, kada je obnovio staru diobu između Slavonije i Hrvatske, rastavivši ih granicom planine Gvozda, i sliedeći primjer svoga oca Andrije odredio, da će unapried biti vojvoda (dux, Herceg), »čitave Slavonije«, pod kojom se imala razumievati čitava stara država hrvatska, jedan član kraljevske obitelji, a on da će imati pod sobom dva bana, slavonskog i primorskog. Time iščezava za neko doba staro slavno ime hrvatskog bana, bana *per antonomasiam*. Osim toga, osvojivši u Srbiji Mačvu, napravi od nje posebnu banovinu i, da je ojača, doda joj sriemsku i vukovsku županiju; a požešku darova g. 1264. kraljici Mariji sa svim prihodima kao njenu apanažu.

Ove su promjene imale po Hrvate kobnih posljedica, jer je kompaktnost Hrvatske, nakon same 162 godine, pošto se Hrvati nagodiše s Kolomanom i održaše potpunu autonomiju i nepovrjedivu cjelinu svoje države, bila grubo i protuzakonito razbijena i rasciepana, a i samo ime Hrvatsko ukinuto. I tako je Hrvatima bilo uviek, kada se pouzdaše u ugovore s tuđim dinastijama, sa težištem u drugoj državi, te ih na temelju starih pravica, na koje im ovi rado prisegoše, podigoše na hrvatski priesto, da do malo pogaze vjeru i zaborave sva obećanja i sve zakletve. Do tada se moglo reći, iako su Hrvati imali tuđu dinastiju, da su sloboda, ustav i integritet državnih granica bila potpuno zajamčeni; osim što se Bosna odciepila, nakon što Hrvati izabraše tuđinca za kralja, ne htijući priznati stranca za vladara.

Ovo je u suštini bila zahvalnost kralja Bele IV., vrlo tašta slabića, od kojega bi jedva bilo spomena u historiji, da ga Hrvati ne primiše pod svoje okrilje; kao što ne bi bilo ni Ugarske, a možda ni još koje države, da Hrvati ne počiniše nadljudska junaštva u borbi s Mongolima.

X

JESU LI SE MONGOLI POVRATILI ZBOG SMRTI OGOTAJA?

Gotovo svi strani i domaći pisci tvrde, da su se Mongoli vratili sa zapada na istok zbog smrti velikoga kana Ogotaja u Karakorumu, glavnom gradu Mongolije, pa da se Batu-kan žurno povratio zbog nasljedstva. Da to tvrde strani pisci, kojih se ovo pitanje ne tiče, nikakvo čudo. Čemu da tim pitanjem trape mozak oni, kojih se stvar tiče malo ili nimalo, da se brinu za slavu Hrvata, pogotovo kada je jasno, da bi ih hrvatsko junaštvo sjećalo u najgoru ruku na ratnu nespremnost i ponegdje na lakoumnost njihovih predа, a u svakom slučaju na neslogu, ili na neslavne građanske ratove? Čemu da se strani učenjaci brinu za potpunu istinu, koja će značiti slavu Hrvata, ako se sami Hrvati za nju ne brinu?

Smičiklas i Klaić ističu doduše junaštvo Hrvata u mongolskom ratu, ali ne dokazuju. Što više, navode isti smiešan i nemoguć razlog mongolskog povratka zbog Batu-kanova nasljedstva, što valja tim strože osuditi, jer im je Kukuljevićevo djelo kao historicima po zvanju moralo biti poznato. Ja sam u jednoj prigodi upozorio *V. Klaića* na navedenu Šišićevu notu i zapitao ga, što o tome misli. On mi je odgovorio dosta samosviesnim tonom: »Kada Šišić piše tako, bit će da je tako«. Što da učinim, nego da slegnem ramenima i da čekam prigodu, da stvar razjasnim?

Ne treba gubiti mnogo rieči za pobijanje mnienja prof. Šišića, koji je svoje djelo objelodanio g. 1916., dok su Mađari u sporazumu s Bečom vršili prevlast nad Hrvatima. On je svestrano oprovrgnut prijašnjim poglavljima, gdje je nepobitno dokazano, da je i *Toma Arciđakon vrlo dobro znao za poraze Mongola u Hrvatskoj, i da se to iz njegova djela jasno vidi, dok Šišić svoju tvrdnju temelji baš na tome, da suvremenik i očevidac Toma nigdje o tim porazima ne govori. Isto tako je svje-*

dočanstvom suvremenog pisca nadbiskupa Rogerija dokazano, da su Frankopani imali velikog udjela u porazu Mongola, dok Šišić tvrdi, da se dokazi frankopanskih poraza Mongola temelje na Skalićevim falsifikatima! Ovo poništavanje slavnih djela Frankopana sviesno je učinjeno, jer se ne može pretpostaviti, da najmarljiviji premetač historičkih vrela nije poznavao Rogerijevo djelo, kad ga je Rački objelodanio skupa sa »Salonitanskom Historijom« Tome Arciđakona. Ako historik ne vjeruje jednom suvremenom piscu, očevidcu događaja, koji je uz to nadbiskup i bio u vrtlogu događaja, komu će vjerovati? Šišić time briše jednu od najslavnijih stranica hrvatske poviesti.

U novije doba se politički fanatizam preveć rasplamsao, da bi se mogao dignuti do vedre visine savjesti, koja prijatelju i neprijatelju priznaje, što ga ide. Nije čudo, da nam ništa ne priznaju ni oni, koji su pozvani u interesu europskoga morala, da budu pioniri i čuvari istine, premda mi nismo nikomu neprijatelji, a svojom historijskom ulogom, koju smo na čast Europi odigrali na ovome dielu zemlje, zaslužili smo prijateljstvo cieloga kulturnog svieta. Svi redovito prešućuju zasluge Hrvata za izgon Mongola i svi bez razmišljanja ponavljaju nevjerojatnu izmišljotinu, da su se Mongoli povukli zbog smrti Ogotaja, nimalo ne ispitujući vjerodostojnost te ničim nepotvrđene viesti. S toga valja navesti još nekoliko historijskih činjenica, koje će tu bajku zauviek potpuno raspršiti.

Léon Cahun u spomenutoj raspravi veli, da je Subutaj prije uzmaka poslao na zapad vojvode Kajdana i Kajdua s nalogom, da što dalje dopru, paleći i pustošeći, da pokriju uzmak i da tim pokaže, kako se ne vraća zbog neuspjeha, ili iščeznule nade u osvojenje zapada.

Ali baš taj pothvat drugačije je ispao, nego se prema Cahunovu navodu Subutaj nadao. Taj pothvat tragično nadmašuje puko pokrivanje neuspjeha, o kojemu Cahun govori kao o razlogu Kajdanova prodiranja; on je neminovno doveo vojsku vještoga Kajdana do odluke: biti ili ne biti?, dakle nije mogao biti puka demonstracija za pokrivanje dobrovoljnog uzmaka.

Već vidjesmo, dokle je Kajdan dopro, ali ne znamo jasno, je li s njim bio i Kajdu. Ne može se uzeti, da je Kajdu bio

onaj, koji je dopro do Grobnika. Kajdu je bio Ogotajev sinovac, i historija ga kasnije spominje kao kana Amalika i Pentapole. Kajdu je dakle morao skupa s Kajdanom bježati preko Krke, pa još ostaje otvoreno pitanje, koji je onaj *imperator,* koji je, kako reče biskup Benja-Kožičić na lateranskom ekumenskom koncilu, poginuo na Grobniku. Sigurno znamo, da je prvi krenuo natrag priestolonasljednik *Gujuk* skupa sa Subutajem, a pošto je nakon smrti Gujuka, koji je istom g. 1246. sjeo na Ogotajev priesto, došao na priesto *Meungke,* jasno je, da ni jedan od ovih nije poginuo na Grobniku. Wolf nagađa, da se *Bedaj* utopio u nekom okršaju na Dunavu, ali kako to nagađanje nikakvim izvorom ne potvrđuje, to mu se Strakosch-Grassmann ruga (o. c. p. 204), ubrajajući tu viest u novinarske patke. O Bedaju nisam našao nigdje drugdje spomena, a kako se mora uzeti Kožičićeva viest, da je jedan mongolski *imperator* poginuo na Grobniku, to moja hipoteza, da je to bio Bedaj, postaje vjerojatnija, jer ni jedan drugi vojskovođa nije došao bliže granici Italije i ni jedan nije bio pozvaniji od njega i Kajdana, da vodi ekspediciju na Rim.

Poraz na primorju i onaj na Grobniku onemogućio je tu ekspediciju. Subutaju — nenaviklu na poraze — žurilo se da što prije osvjetla u hrvatskim planinama potamnjelu slavu osvojenjem južne Kine, da time dovrši život u nepobjedivosti, što mu je sreća doista i priuštila. Uzrok mongolskoga uzmaka bio je dakle doista poraz dviju mongolskih vojska u Hrvatskoj, vođenih od dvaju najboljih Subutajevih vojskovođa, dvaju carskih knezova Kajdana i Bedaja, a s Kajdanom i Kajdua. Subutajeva krilatica, da je prezirao porazivanje Njemačke, nije nego kiselo grožđe, jer su mu dvije najmoćnije vojske propale.

Ali najjasniji i upravo nepobitan dokaz, kako je neistinita motivacija uzmaka mongolskih vojska žurnjom Batu-kana, da naslieđi Ogotaja, jest taj, da *Batu-kan nije imao nikakva prava na priestolje velikoga kana* u Karakorumu i da nikada nije na nj ni zasjeo, jer je prvi nasliedio Ogotaja *Gujuk,* onaj isti, koji je pri gozbama prietio Batu-kanu, da će ga dati išibati *»kao staru babu«,* i da je rano umrlog Gujuka (1252.) nasliedio *Meungke* (Mangu), a ovoga *Kubilaj.*

Batu nije mogao nikako doći u obzir, jer nije bio od koljena Džingiskanova. On je bio sin *Džudžia*, sina carice *Burte Džudžine*. Ove romantične žene, koja je pratila muža Džingiskana i na ratnim ekspedicijama, nestalo je prigodom njegova pothvata na Solongo, gdje ju je silom ili po njenom pristanku ugrabio neki poglavica od plemena Mergeda. Ona je ostala kod ovoga devet mjeseci, i istom kada je osjetila, da joj se približava vrieme babinja, povratila se na Džingiskanov dvor. Novorođenčetu je dano materino ime *Džudži*, a Džingiskan ga nije nikada priznao za svoga sina, ali ga je trpio na dvoru, jer je, čini se, vrlo ljubio svoju romantičnu ženu. Za nasljednika je bio određen *Džagataj*, ali ženske spletke u Karakorumu falsificiraše oporuku i mjesto Džagataja, koji je osvajao Iran i Irak, podmetnuše Ogotaja, koji je bio po redu trećerođeni Džingiskanov sin. (Lavisse-Rambaud, Histoire Générale, II. p. 924, par *Léon Cahun*.)

Unatoč tako jasnim činjenicama i činjenici, da *Batu nije nikada postao veliki kan Mongola i da se nije nikada povratio u Karakorum*, no da je udario svoju zlatnu Hordu (Čador) na obali Aktube, jednog rukava Volge, i podigao svoj saraj na mjestu, koje se danas zove *Carov*, gospoda historici ponavljaju nevjerojatnu bajku, da je sva mongolska vojska krenula natrag prema Karakorumu, jer da se Batu-kanu žurilo da zasjedne na Ogotajev priesto! Koliko se neistina uči po knjigama u školama, koje bi se dale izbjeći s malo više savjesti i s malo više kritičnosti u prosuđivanju historijskih činjenica!

Čini se, da svi ti lakovjerni historici nimalo ne razmišljaju i da ne podvrgavaju kritičkom sudu viesti izvora, nego ih navode i ponavljaju jedan za drugim, makar tu bilo sijaset viesti i logičnih razloga, koji bi ih morali potaći, da ih kritičnije prosuđuju i da ih zabace, čim nađu, da su u sukobu sa zdravim razumom i s drugim historički uglavljenim viestima. Svi historici, koji su pisali o razlogu uzmaka Mongola iz Europe, mogli su vrlo lako ustanoviti, *da se ni Kajdan ni Batu-kan ni Subutaj nisu povratili početkom ožujka, kada je tobože stigla viest o smrti Ogotaja; da su se svi oni zadržali u Hrvatskoj ili Ugarskoj još dva mjeseca i po, nakon što je ta tobožnja viest stigla; da su Batu-kan i Kajdan još nekoliko mjeseci vojevali po Balkanu, nakon što ih Hrvati izagnaše iz Hrvatske i Ugarske.* Pa ipak svi ti historici ponavljaju iste bestemeljne izlike povratka, ne razmišljajući, koja je svrha i

koji program bio, koji je doveo Mongole sve do same granice Italije. Treba li još jednom navesti Džingiskanov program i njegovu testamentarnu poruku nasljedniku, da mora osvojiti svu Europu i njezin glavni grad Rim, u kojemu je stolovao papa, crkveni poglavica katoličke crkve? Treba li isticati, da je sav istok još u ono doba bio pun slave rimskoga carstva i da su više od jednoga tisućljeća svi najumjetničkiji proizvodi civilizirane Kine išli s jedne strane preko ciele Mongolije i Turkestana, Kipčaka i Rusije, a s druge strane preko Kineskog mora, Indijskog oceana i Crvenog mora na Aleksandriju za Rim? Carigrad i Rim bili su za istočne barbare dvie najprivlačivije točke na zemlji. Sve su njihove želje i pohlepe išle putem te trgovine, da se dočepaju bogatstva, koje se kroz gotovo dva tisućljeća nagomilavalo u Rimu.

Navest ću još samo dvie viesti iz onoga vremena, da se vidi, za čim su išli Mongoli i što bi se bilo dogodilo, da im Hrvati ne zakrčiše put prema Rimu i ostalom zapadu:

»Uostalom, kako pouzdano doznasmo, bijahu (Tatari) odlučili početkom zime pospješenom brzinom navaliti na Njemačku, a odotuda zaposjesti sva kraljevstva i sve pokrajine, nadajući se, da će ukloniti sve zapreke. A vidjesmo po činjenicama i iskustvu, da se danas ne radi samo o nama, nego o opstanku svih kršćanskih naroda«. (Erben »Regesta Bohemiae et Moraviae«, p. 494. Prievod s latinskoga).

Njemački car Fridrih II. u pismu engleskom kralju piše: »I zbog neočekivanih pobjeda, koje su (Tatari) s božjim dopuštenjem do sada izvojevali, ponieli su se tako silnom mahnitošću, da već smatraju za se osvojena sva kraljevstva svieta; a kraljeve i knezove podvrgnute, da im budu sluge za najniže poslove, te da ih potlačeni opskrbljuju svim potrebama«. (Palacky Fr. »Der Mongolen-Einfall im J. 1212.«. Prag 1842. p. 378.). Navod je preveden s latinskog originala careva pisma.

Ne može dakle biti nikakve sumnje, da je u programu Mongola stajalo osvojenje čitavoga svieta. Nakon nebrojenih njihovih pobjeda više je nego tričava izlika, koju navode za odustajanje od takva programa, a još tričavije ponavljanje modernih historika te lude izlike. Zar će onaj, koji je osvojio dvie trećine Europe u tolikim strašnim bitkama, zbog smrti

pijanice Ogotaja, kojim su vladale žene i alkohol, ostaviti sa silnim i pobjedničkim vojskama najbogatije i najkulturnije zemlje svieta, da povede u Karakorum jedno blesavo kopile, koje nije imalo nikakva prava na priestolje? *To se nije dogodilo ni onda, kada je petnaest godina prije stigla viest o smrti Džingiskana, utemeljitelja mongolske veličine, nego su njegove vojske išle dalje triumfalnim putem osvajanja, ne brinući se, hoće li Džagataj ili Ogotaj sjesti na priesto; dok o Džudžiu i Batuu nitko nije ni sanjao.*

Jasno piše suvremeni svjedok splitski nadbiskup Rogerij: »*Videći kralj Kajdan, da ne može uloviti kralja Belu, opustoši Bosnu, kraljevinu Rašku, i s nje krenu u Bugarsku*«. (Rogerius, Mis. Carmen, c. 38.). Tatari nisu smatrali rat dovršenim, ako nisu u boju ubili ili zarobili protivničkog vladara. *Prema Džingiskanovu programu oni nisu dovršili ni rat na zapadu, koji je predviđao osvojenje Rima.* Nakon smrti kana Ogotaja oni su još dugo vremena lovili kralja Belu; znak, da im je taj posao bio važniji od nasljedstva priestolja preminuloga velikog kana. Kralj Bela nije bio nikakva sitna zvjerka, da se sakrije u koju duplju, pa da ga lovačka vižlad ne bi mogla uloviti. Ali je za taj posao trebalo potući hrvatske vojske, koje su ga okruživale. Tatari su učinili za to sve, što je stajalo u njihovim snagama. Videći da njihove snage nisu za to donjihovim snagama. Videći da njihove snage nisu za to dovoljne i da im prieti potpuno uništenje, ako nastave taj opasni lov, oni okrenuše pleća i što su brže mogli jurnuše preko Krke, da nastave pljačku Balkana, kada im eto željeznim vratima Hrvati zakrčiše put do Rima. Prohtjelo im se bar Carigrada, ali su i za to bili već preslabi nakon bitaka u hrvatskom primorju i na Grobniku.

Besmislena *tvrdnja, da su se vratili zbog Ogotajeva nasljedstva i stoga napustili najljepše i najplodnije krajeve Europe, koje su osvojili, pokorili i podielili među carske knezove, utemeljivši svuda svoj Ja-men i pustivši u kolanje svoj novac, pokazuje, da se glave onih, koji to tvrde, ne odlikuju ozbiljnim političkim razmišljanjem.* Uzmak Tatara bio je prieka strateška nužda. Kada su u Hrvatskoj bile teško potučene dvie mongolske vojske, i kada su hrvatske vojske nastupile ofenzivu prema Ugarskoj; kada češki kralj Vaclav nije bio potučen, nego je mogao svaki čas provaliti u Ugarsku

i Poljsku, te pobuniti jedva pokoreno pučanstvo; kada je iza Češke stajala nepokorena Njemačka, za koju nisu bile dovoljne one mongolske snage, koje su preostale iza poraza u Hrvatskoj, da je osvoje: velikom je strategu Subutaju postalo jasno, da mu ne ostaje drugo nego uzmak, ako hoće da spasi preostale vojske i bar donekle svoj strateški ugled, da bi mogao i dalje vojevati i dovršiti osvojenje Kine.

Mongoli nisu ratovali radi same bojne slave, nego su imali praktične ciljeve pred očima, a to je gospodstvo nad cielim svietom. *Što su jednom osvojili, to nisu napuštali bez ljute nužde,* a u svakom su slučaju temeljito opljačkali i opustošili osvojenu zemlju, da joj onemoguće odmazdu. Oni se povukoše iz Češke, Njemačke, Ugarske i Poljske s razloga, što su im prietile dvie spremne vojske, češka sa sjeverozapada, a hrvatska s juga. Ispraznise i Balkan, jer se pokazalo, da je nakon poraza u Hrvatskoj i oslabljeno Latinsko carstvo u Carigradu bilo dovoljno jako, da ih protjera s Balkana. Ali kada su bili izvan dohvata ovih sila, a bliže krajevima, iz kojih su mogli dobivati pomoći, oni se zaustaviše u južnoj Rusiji i zadržaše u svojoj moći sve, što je u Aziji bilo osvojeno.

Subutaj, prepustivši upravu tih zemalja podređenim generalima, krenu da dovrši osvojenje Kine, što mu je pošlo za rukom, te tamo utemelji silno carstvo pod mongolskom dinastijom. Tamo su se Mongoli s vremenom pokinezili podlegavši višoj civilizaciji po onoj »*Graecia capta ferum victorem coepit*«. U Rusiji odolješe puna dva vieka nasrtajima složnih Rusa, koji ih na koncu istriebiše, ali ne tako, da još ne bi bilo na Krimu tatarsko-nacionalističkog pokreta.

Zar su Mongoli došli s pola milijuna boraca, kojima su pritjecale prinove iz osvojene Azije s još kojom stotinom hiljada vojnika, da osvoje dvie trećine najplodnije Europe i najljepše krajeve na Jadranskom moru, središtu Sredozemnog mora, koje je bilo središte kulture i trgovine od početka ljudske historije, da tu izgube cviet svojih bojovnika, pa da se onda tobože vrate, kao da su došli, da se prošetaju i da vide ljepote naše zemlje? Njihovi predi Avari, kada osvojiše Dalmaciju, kako pripovieda Porfirogenet, vidjevši, kakva je zemlja, odlučiše nastaniti se u njoj. I bili bi tu ostali, da ih nisu istjerali Hrvati u nekoliko godina žestoka rata. Zar da je

njihovi sunarodnjaci Mongoli osvoje, pa ostave osvojeno bez krvavih i odlučnih poraza? U to mogu vjerovati samo oni, koje zasljepljuje nacionalna oholost ili njihove ulizice i plaćenici.

Uništenje Avara nije prvo ni razbijanje Mongola posljednje djelo vojničke obrane Europe, koje izvršiše Hrvati na svome prostoru između Drave, Drine i Jadrana, otkako prije 13 stoljeća kao organizirana državna zajednica uđoše u krug europske uljudbe, da tu sve od prvoga stoljeća uz nečuvene žrtve na najopasnijem mjestu čuvaju svoj dom, uspomene otaca, svetinje vjere i predaju pitomog života i mirnog rada i stvaranja. Niti su žrtve, koje iza mongolske najezde obilježiše groblja junaka i mučenika, poharani gradovi, razvaljene crkve i dvorovi, raskopane grobnice i razbijeni dragocjeni spomenici, djela rane hrvatske uljudbe i baštinjene ljubavi za ljepotu i umjetničko stvaranje — posljednje žrtve, koje prinese hrvatski narod kao čuvar ove drage zemlje, kojoj bi suđeno, da bude ugaoni bedem Zapada, njegove sredovječne duhovne kulture i novovječne renesanse.

Kad bi zaštićeni narodi, koji nikad nisu shvaćali opasnosti od razornih invazija s Istoka, dok je do njih dopirala samo njihova jeka, bolje proniknuli u poviest Hrvata, oni bi bolje shvatili njihov prinos obrani kulturnih i etičkih vriednosti europskog čovjeka od nasrta surove sile, toliko dragocjenih, da se je jedan narod za njih mogao posvetiti umiranju. I kad bi upoznali tristogodišnji heroizam naših pradjedova u suzbijanju najupornije najezde, osmanlijske, onda se ne bi čudili, da smo mi Hrvati onda još neistrošeni vjekovnim borbama smogli, što nitko nije smogao, to jest zaustaviti triumfalni pohod Mongola na Rim i okrenuti njihovu poraženu frontu sa zapada na istok. Da nije toga bilo, bilo bi nestalo Mađarima traga s plodne ugarske ravnice, a sam Bog zna, kako bi bilo s ostalom Europom, potpuno iscrpljenom građanskim i inim ratovima.

Mi Hrvati, ako nismo potpuno izlinjali i postali nedostojni potomci takvih heroja, kakvi se pokazaše naši pradjedovi i umom i oružjem u mongolskom ratu, ne smijemo više trpjeti ovakva oskvrnjivanja i ponizivanja hrvatske historije. Kada se to ne bi ispravilo, bilo bi dokaz, da nismo dostojni ponositi

se historijom, kakvu nam pradjedovi ostaviše. Kada dobro promislimo, ona je naše najveće blago, najviše uzgojno sredstvo, najveća životna snaga. Ona nam jedina može dići klonuli ponos, izliečiti nas od malodušnosti i ohrabriti nas, da čuvamo ostatke ostataka one silne države, koja je lomila pohlepu Avara, Saracena, Grka, Mongola, Mlečića, Arapa, Bugara, Turaka, da slabije osvajače i ne spominjemo. Historija nam jamči ljepšu budućnost, budemo li osjećali ponos, koji bi nas iz nje morao grijati i onemogućiti ovakova oskvrnuća. Samo sliedeći viteške primjere i samosviest pradjedova, koji nisu zazirali ni od najvećih žrtava, koji su srtali u smrt za slobodu rođene grude kao na pir, možemo se nadati, da ćemo očuvati ostatke nekada silne države, malene prostorom, uzvišene srcem.

Kako je poraz Mongola u Hrvatskoj od kapitalne važnosti u svjetskoj historiji, ne manje slavan nego za Grke poraz Perzijanaca kod Maratona, Salamine i Plateje, nego poraz Atile na Katalaunskim poljanama za Rimljane, ili za Franke pobjeda Karla Martela nad Saracenima kod Poitiersa (732.), gdje pogibe kalif Abder-Rahman; pače još slavniji, jer je Subutaj bio neusporedivo opasniji vojvoda od Kserksa, od Atile, od Abder-Rahmana; to ne smijemo trpjeti, da nam domaći historici poništavaju ovu slavu, ovaj najsjajniji dokaz našeg prava na opstanak i na naš životni prostor, branjen kroz tisuću i trista godina mitskim junaštvom; i na poštovanje i zahvalnost onih naroda, kojima svojom krvlju pištedjesmo užasnu kušnju, da se ogledaju sa Subutajevim vojskama.

Približava se sedamstogodišnjica naše najslavnije borbe i naših najvećih žrtava.* Nastojmo, da je proslavimo bar potpunom duhovnom slobodom i jedinstvom svih hrvatskih srdaca u zahvalnom osjećaju prema veličajnim žrtvama naših praotaca. Trpljenje onakovih knjiga, koje hoće da pomrače njihovu slavu, pače širenje priručnika, koji to svetogrđe ucjepljuju u krv našoj djeci kroz škole, a koje izdaju društva stvorena upravo sa svrhom da onemoguće takve kontaminacije, najočitiji je dokaz, kako su nisko pali naš ponos i naše znanje, unatoč kriku prosvjeda prije osamdeset godina našeg vrlog historika Ivana Kukuljevića Sakcinskog. Otresemo li se tih malodušnosti i tih poniženja, unatoč našem kroz vjekove

* 1942. Vidi napomenu na str. 23.

krnjenom i okrnjenom životnom prostoru, mi ćemo osjetiti pradjedovsku jakost i ponos. Držeći se zavjeta pradjedova, da ne ćemo dirati što je tuđe, ali ni ne odstupati ni pedlja od onoga, što nam je dala Višnja Providnost i junaštvo Hrvata kroz trinaest vjekova, mi ćemo se održati na svom životnom prostoru proti svakoj razornoj sili, dok nam sunce bude grijalo zemlju, a pradjedovsko junaštvo naša srca.

Viteška djela, žrtvovanje vlastitog života za opće dobro, da živi narod kao samostalna cjelina i kao ravnopravan sudionik uljuđene Europe; da živi djedovina cvatna i mirna na mirnoj i obrađenoj zemlji; da cvjeta uljudba i bratstvo čovječanstva, to je vrjednota nad vrjednotama, dragocjenija od svjetlosti sunca; vrjednota, koju heroj, odrekavši se samoga sebe, vlastite sviesti, volje i osobe, predaje u amanet narodu, domovini, čovječanstvu, da ih kriepi i potiče na slična djela kroz svu beskonačnu budućnost. To je vrjednota, koja posvetivši se dragovoljno smrti nikada ne umire, nego ostaje vječno živa sila, pretvorena u ponos naroda, pred kojim se krše žudnje fizičkih osvajača, a samosviest naroda gigantski raste i gleda mirno u budućnost, jer zna, što u sebi krije i čuva.

Mi smo siromašan i malen narod na liepom, ali ne velikom prostoru od Boga nam danom, a našom krvlju neprestano kroz trinaest vjekova otkupljivanom, krnjenom, ali nikada pravno izgubljenom, jer smo tu vrjednotu nad vrjednotama neprestano stvarali, lijući krv, kao naše planine svoje rieke iz nepresušnih vrela, i požrtvovno je darivali drugim narodima, svim progonjenima otvarali vrata i naša plodna polja i našu ljubav, a ni od koga ne tražili uzvrata; uviek štovali granice naših susjeda kao svetinju, vjerni prirodnom pravu, na koje se zakleše Bogu naši pradjedovi. Mnogi narodi duguju svoj miran razvoj ili opstanak našem spremnom umiranju, dok mi jedva da smo kome išta dužni; a ne gledamo na njih kao vjerovnici s visoka niti od njih što tražimo osim mira u svojoj kući, pa ni od gostiju, koje bratski primismo u njihovoj nevolji i od kojih u ime božje pravde tražimo, da se okane namjere, da u našoj kući postanu gospodari. Mi smo svoj životni prostor, stečen junaštvom pradjedova i milošću višnje Providnosti, na najtežem položaju, na raskrižju i pregazu svih horda osvajača, koji nasrtahu s istoka i sa zapada, sa sjevera i s juga, besprimjernom hrabrošću branili, od dana svog dolaska na Jadran do danas, i obranili; a jer nismo otimali, jer nismo jurišali preko praga svojih susjeda, oni su svi od našega odgrizali, koliko su samo mogli, iskorišćujući neprilike i teškoće našega položaja možda na najstrašnijemu mjestu zemaljskoga šara, jer sama obrana nikako ne stiče, a uviek je manje više u opasnosti da štogod izgubi. U takvim prilikama, skoro u vječnom obranbenom ratu, pravo je neprotumačivo čudo da smo i nakon nečuvenih katastrofa još mogli održati reliquiae reliquiarum negda moćnog i slavnog hrvatskog kraljevstva i njihov neprekidni nastavak, bar pravno i časno, iako ne uviek sretno, uslied prievara onih, koji su prvi bili dužni čuvati naš ustav, jer na njemu prisegoše vjernost. Mnogo je takvih bilo i prošlo, a te reliquiae ostadoše i postadoše jezgra, iz koje će po zakonu nepresušene žive krvi, i etničke suvislosti, po neminovnoj historijskoj nuždi poteći naša državna obnova, koja će graditi na stancu kamenu naših prava i naših zasluga za obranu ljudske uljudbe pred licem Višnjega.

OPASKE

Op. 1. »De la Corée au Friaul il avait vaincu trente-deux nations et gagné soixante-cinq batailles rangées«. (Lavisse-Rambaud »Histoire Générale«, II. p. 967). Str. 24

Op. 2. »Ils n'avaient pas encore recu la nouvelle de la mort du Caan«. (D'Ohsson, »Histoire des Mongols«, II, 629). Str. 35

Op. 3. »Haec discordia potissimus fomes fuit quare Hungaria sic velociter destructa est«. (U dodatku »Historiae Salonitanae«; izdanje Račkoga). Str. 61

Op. 4. »Subutai who had to cross its lower down (Šaja) where the water is considerably deeper, constructed a bridge by fastening beams together«. (Bretschneider, »Medieval Researches« I. p. 33). Str. 64

Op. 5. »Alii per pontem, alii per vada transeunt«. (Thom. Archid. Hist. Sal.). Str. 64

Op. 6. »Quod Tartaricae maxime irruptionis tempore, Regi ultra Dravam, id est in Sclavoniam proficiscenti, adfuit cum suis expensis. Et Rege versus maritima proficiscente, barbarorum impetum, suis pluribus etiam cognatis amissis, fortiter sustinens; maximam hominum multitudinem defendit«. (Krčelić, Historia Zagrabiensis Ecclesiae, p. 329). Str. 67

Op. 7. »Hugrinus coepit Regem de negligentia increpare. Rex et principes relictis signis ad fugae praesidium se converterunt«. (Th. Archidiac. Hist. Salon). Str. 68

Op. 8. »Dum ad fluvium Sayw conflictu regnum nostrum Hungariae pessum iret nobisque hostibus undique circumventis nihil praeter mortem jam superesset... Jacobus filius bani Jacobi... lateri nostro adhaerens, cum larga sanguinis effusione, viam ad silvas et latibula montium stricto ense ubique aperuit«. (Féjér, VII. 336). Str. 69

Op. 9. »Cadan et Bouri, s'étant dirigés contre les Sassons, les vainquirent à la suite de trois combats«. (Fazel-ulla Raschid) Raschideddin (I. p. XXXV.). Str. 71

Op. 10. »Auf dem nördlichen Ufer (der Donau) zerstörten die Tataren, was sie zerstören konnten, nieder. Dies war natürlich ein grober Fehler, welcher der oft zur rügenden unsinnigen Kriegsweise der Deutschen in jenen Tagen vollkommen entsprach, der zum grössten Teil dasjenige verdarb, was sich Friedrich an Erfolgen in Ungarn erwerben konnte und die Ungarn gegen ihn in Wuth versetzen musste«. (Strakosch-Grassmann, Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241.—1242., p. 103). Str. 73

Op. 11. »Die obenerwähnte Ordnung der Verwaltung in Ungarn schien anzudeuten, dass sie für immer in Ungarn bleiben und daselbst ansiedeln wollen; ihre Kupfermünze kam in Ungarn in Umlauf, was für die Geschichte des Münzenwesens in Ungarn von Bedeutung geworden ist«. (Karabaček: »Numismatische Zeitschrift«. VI. 49—57). Str. 74

Op. 12. »C'etait Souboutai qui faisait tout, dans cette invasion de l'Europe orientale et centrale, qui fonda la domination mongole en Russie, humilia la chevalerie de Pologne, de Bohème, d'Allemagne et de Hongrie« (Lavisse-Rambaud o. c. II. p. 965). Str. 75

Op. 13. »Coeperunt autem (moenia) munire, suspicantes quod ad urbem Romam vellent omnia vestando transire«. (Thom. Arch. o. c.). Str. 82

Op. 14. »Diese gänzlich erfundene Nachricht ist immer beachtenswert als Zeugniss, dass zu einer Zeit, wo es keine Zeitungen gab, noch grössere Zeitungsenten als heute entstehen konnten«. (Strakosch-Grassmann, o. c. p. 142). Str. 82

Op. 15. »Rex (Bela) cui divino intuitu, cum multa erga eum agere potuissent, nihil injuriae ei intulerunt«. (Muratori »Rerum Italicarum Scriptores«, XII. col. 354). Str. 83

Op. 16. »Vulgus utriusque sexus et aetatis pene innumerabile erat«. (Th. Archid. »Historia Salonitana«). Str. 90

Op. 17. »Auch hatten die nach der Urheimat der Ungarn zwischen Wolga und Ural entsendeten Mönche von Plänen der Mongolen erfahren, die nicht bloss gegen Ungarn, sondern auch gegen Deutschland, das ganze römische Reich und überhaupt das ganze christliche Abendland gerichtet sein sollen. Der Bruder *Julian*, einer von diesen in jene Gegend gelangten Reisenden, erfuhr 1236 dort über die Absichten der Mongolen folgendes: »In diesem Lande der Magyaren (an der Kama) traf der Genannte Bruder Tataren an und einen Dolmetsch des Tatarenkhans, der magyarisch, russisch, kumanisch, deutsch, arabisch und mongolisch verstand. Dieser erklärte, dass das Heer der Tataren, welches damals fünf Tagereisen weit entfernt war, gegen Deutschland ziehen wolle; sie warteten nur ein zur Vernichtung der Perser ausgeschicktes Heer noch ab«. (Strakosch-Grassmann o. c. p. 23—24). Str. 104

Op. 18. »dilecti et fideles nostri Fridericus, Bartholomeus et Gwydo filii Guidonis Comitis, Comites de Wegla, fidelia patris ipsorum vestigia iugiter imitantes, a primeuis nostre et eorum puericie annis nobis indesinenter adherentes, tanta fidelitatis seruicia impendere studuissent (?), ut tempore persecucionis Tartarorum in partibus nobis maritimis constitutis, non solum in mari, cum nauibus munitis, verum etiam in terra cum armatis, prout temporis necessitas et negotii qualitas exigebat, ad Custodiam persone nostre, nec non ad persequendum inimicos et infideles nostros, tam fideliter servierunt, et constanter, quod inter alios Regni nostri fideles, ex debito fidei meruerunt computari, ad habiliandam fidelitatis eorum, et vt memoria eorum ceteris vigeat in exemplum, heredibusque eorum proficiat, donacionem Comitatus de Modrus progenitoribus suis per illustrem auum nostrum Belam quondam Hungarie regem factam, nec non et donacionem de Wynodol patris nostri bone memorie factam patri eorum, prenominatis fidelibus nostris innovantes conferimus et tamen mera liberalitate donamus«. (Iz darovnice kralja Bele Frankopanima; u Zemaljskom arhivu, Zagreb). Str. 129

Op. 19. »Ipse vero (rex) in quodam residens ligno advehebatur remigibus, inspectans adversas aties (mjesto acies) et rei eventum expectans«. (Hist. Sal., dig. Rački, str. 176). Str. 131

Op. 20. »Non erat gens neque Regnum, quod non timeret audito nomine eorum (Tartarorum)«. (Chronicon Claustroneoburgense, ad a. 1242). Str. 159

Op. 21. »Schliesslich wurden die Tataren zurückgeworfen, dermassen, dass sie sich bis zur Kerka und noch weiter zurückzogen«. (Strakosch-Grassmann, o. c. p. 163). Str. 164

Op. 22. »Über die Ursache dieses südslavischen Aufstandes enthalte ich mich jeder Vermutung, da in den Quellen auch nicht die leiseste Andeutung über dieselbe vorhanden ist«. (Strakosch-Grassmann o. c. p. 167). Str. 165

Op. 23. »Butteco qui supra Maritimus Banus in anno 1259 exprimitur: Qualiter pro Bano censeri possit. Profecto Bani maritimi, sub Bela IV. nulla reperitur in diplomatibus memoria, imo per Andream Regem sublatos fuisse Dalmatiae Banos supra reflexímus, dehinque Banos totius Sclavoniae vocatos. Sane Dionisium sub nomine Dalmatiae Bani, sed nec Ladislaum legimus. Imo 1251 Bela Rex Stephanum in Dalmatiam mittendo, Banum totius Sclavoniae ait. Quare Butteco qualiter maritimus Banus et cuius partis fuerit? me ignorare confiteor. In titulo ponitur: Comes Butteco Dei et Regia gratia Maritimus Banus, ut argui posse videatur, a Rege hunc titulum impetrasse. Verum dum in pactis meditor voces: »et se obligans facere omnes fideles Coronae sibi subditos intrare in guerram praedictam, et si aliquis de fidelibus D. Regis sibi subditus intrare nollet, contra ipsum vel ipsos erit viribus indicari mihi videtur, Butconem habuisse sub potestate sua diversos variosque, diversorum subditos, adeoque conjicio: Butconem triremium fuisse officialem obligatum, hinc a maris contra piratos defensione *Maritimum Banum* Regia gratia fuisse vocatum, adeoque spopondisse: *nequaquam omnes fideles sibi subditos*, semet si opus fuerit etim coacturum ad bellum illud«. (Krčelić, O. c. p. 220). Str. 171

KRAJ

KAZALO

REDOVNA IZDANJA

MATICE HRVATSKE

U JUBILARNOJ GODINI 1942.

HRVATSKE NARODNE PJESME, Knjiga X.: Haremske pričalice i Bunjevačke groktalice.

ANTE TRESIĆ PAVIČIĆ: Izgon Mongola iz Hrvatske 1242. Izdanje povodom 700. godišnjice.

MARA ŠVEL: Hrast.

ALIJA NAMETAK: Za obraz, pripovijesti.

HRVATSKO KOLO, književno-naučni zbornik, knjiga XXIII.

*

SUVREMENA KNJIŽNICA — MALA KNJIŽNICA — KNJIŽNICA ZA HRVATSKU MLADEŽ — PROSVJETNO-POLITIČKA KNJIŽNICA — KNJIŽNICA SVJETSKIH PISACA — JUBILARNA IZDANJA MATICE HRVATSKE PRILIKOM 100. GODIŠNJICE